

UMJETNOST

ŠKOLSKI LEKSIKON

ŠKOLSKI LEKSIKON

Općeobrazovne škole

12 knjiga

Glavni urednik
SILVIO RUŽIĆ

Urednik izdanja
MIRA ZAGOTTA

Stručni urednici
Prof. HRVOJE JURAČIĆ
Prof. DANKO GRLIĆ

Autori

BABIĆ dr Stjepan
BAUČIĆ prof. Ivo
BAUČIĆ prof. Vlatka
BRAJEVIĆ prof. Dora
ČUBELIĆ dr Tvrtko
ČUDINA prof. Mira
DAMJANOV dr Jadranka
DOMAC dr Radovan
GRLIĆ prof. Danko
GRLIĆ dr Ljubiša
LISINSKI Hrvoje
LIŠČIĆ prof. Berislav
MANASTERIOTTI prof. Višnja
MARTIĆ prof. Mirko
MARUŠIĆ dr prof. Ante
MATKOVIĆ prof. Hrvoje
OBRADOVIĆ prof. Josip
RADULIĆ prof. Ksenija
SALZER prof. Olga
SEUNIK prof. Vera
SEVDIĆ prof. Milenko
VELIMIROVIĆ Mihajlo

i suradnici

Stručni redaktori i recenzenti

ANTIĆ prof. Barka
CRKVENČIĆ dr Ivan
FILAJDIĆ dr inž. Mirko
FINKA dr Božidar
FURLAN dr Martin
GROSS dr Mirjana
HANŽEKOVIĆ Fedor
KRAJNOVIĆ prof. Milan
KUNTARIĆ prof. Marija
LOVRENČIĆ dr Rene
LUI dr Ante
MIKECIN prof. Vjekoslav
NOVAKOVIĆ prof. Novak
PEJOVIĆ dr Danilo
PETROVIĆ dr Sveto
PRELOG dr Milan

Oprema
ĐURO SEDER

DR JADRANKA DAMJANOV
PROF. KSENIJA RADULIĆ
PROF. DORA BRAJEVIĆ
PROF. VIŠNJA MANASTERIOTTI
HRVOJE LISINSKI

UMJETNOST

(LIKOVNE UMJETNOSTI, MUZIKA, FILM)

»PANORAMA«

ZAGREB, 1967.

OD IZDAVAČA UZ TREĆE IZDANJE

Treće izdanje još jednom pokazuje da su ostvarene intencije izdavača, da »Školski leksikon« bude dopunsko sredstvo obrazovanja učenika i širokog kruga čitalaca, da je stekao svoju čitalačku publiku a time je ispunio i svoju zadaću u društvu.

Autori ovih knjiga svjesni su ne samo objektivnih teškoća, koje su izvanredno velike u takvoj vrsti posla, već i svojih subjektivnih mogućnosti pa stoga ne smatraju da je napor koji su uložili uvijek nužno urodio najboljim i najpozitivnijim rezultatima. Uza svu koncentraciju pažnje, savjest naučnih radnika i stručnu rigoroznost koja se može uložiti u takav rad, leksikoni ove vrste nikad, ni kod naroda koji imaju veliku tradiciju na tom području, ne mogu biti potpuno bez grešaka. I u njima će se nesumnjivo naći nedovoljno preciznih objašnjenja i propuštenih pojmova, pa i zapostavljanje pojedinih područja.

Smatrali smo, međutim, da ti leksikoni mogu ipak mnogo pomoći učeniku i našem čovjeku koji želi biti upućen u temeljne, ključne pojmove raznih znanstvenih područja, jer mu omogućuje relativno lako, brzo i jednostavno snalaženje u obimnoj materiji osnovnog obrazovanja. Kao tumači pojmova, ovi leksikoni mogu na određen način, kao pomoćna odnosno dopunska sredstva u nastavi, poslužiti upravo svojim specifičnim, leksikografskim načinom informiranja. Takav leksikografski oblik upućivanja u pojedina područja prijeko je potreban suvremenom čovjeku u vijeku ubrzanog napretka svih posebnih znanosti, u epohi ekonomskih, društvenih i političkih promjena, znači i svakodnevnog pojavljivanja novih pojmova. No ovi leksikoni imaju

skromnu namjeru da pruže samo prva uputstva, da budu sintetički pisani vodiči kroz pojedina područja, da ukažu na najbitnije karakteristike određenog pojma, a nikako da zamijene studiozan rad nastavnika na produbljivanju i usavršavanju znanja iz određenih predmeta. Oni nisu niti mogu biti z a m j e n a *udžbenicima koji sistematski i postupno uvode učenika u pojedine predmete, tumačeći građu bilo kronološkim redom, bilo od jednostavnijih do složenijih, teže shvatljivih pojmova. Iz njih učenik ne može* u č i t i, *ali mu oni mogu pružiti dragocjenu* p o m o ć p r i u č e n j u, *kad naiđe na nejasan termin, kad traži sažetu definiciju nekog pojma, kad mu je potreban određeni podatak, činjenica, godina, formula, broj stanovnika, kad ne zna kojem razdoblju pripada neka pojava ili umjetnički pravac, u koje vrijeme i unutar kojih idejnih strujanja da smjesti određenu književnu, socijalnu i filozofsku koncepciju, koje su joj glavne karakteristike i predstavnici itd. Premda rađeni uglavnom na osnovu plana i programa naših općeobrazovnih škola, oni su kadikad morali i odstupiti od tih koncepata, jer tumače i moraju tumačiti i one termine koji se posebno ne obrađuju u školskoj nastavi.*

U nizu objektivnih teškoća autora ovih leksikona, treba prije svega istaknuti neujednačenu terminologiju za pojedina područja. Mnogim autorima pojavio se gotovo nerješiv problem relativno vrlo skučenog prostora, što se posebno ispoljilo kod onih predmeta koji se više godina uče u školama.

Predgovor autora

Školski leksikon »Umjetnost«, sadrži poglavlja »likovne umjetnosti«, »muzika« i »film«.

Poglavlje »Likovne umjetnosti«, namijenjeno srednjoškolskoj nastavi ima dva osnovna zadatka. Prvo, dati po mogućnosti što iscrpniji pregled termina, pojmova i pojava u historiji umjetnosti te kratke informacije čak i o onim razdobljima koja srednjoškolskim programom nisu obuhvaćena. Bez tog pregleda srednjoškolac odnosno, obrazovani promatrač i čitalac nailazi na poteškoće pri kontaktu sa bilo kojim likovnim djelom. Zbog skučenog prostora drugi zadatak ovog poglavlja bio je: prikazati pojedina historijska razdoblja u okvirima srednjoškolskog programa zanemarujući umjetničke ličnosti i djela, pružajući samo osnovne podatke potrebne za razumijevanje pojedinih stilova i pravaca. U obradi tog dijela može se primijetiti preferiranje npr. umjetnosti Istoka, nekih specijalnih tehnika, kao i pojedinih pravaca moderne umjetnosti, što smo učinili zato što su u našoj sredini manje poznati a ipak neophodno potrebni za cjelovitije shvaćanje likovne problematike. Drugo izdanje ovog dijela ovog leksikona o umjetnosti nadopunjeno je i prošireno, ali se u svojim glavnim tendencijama nastavlja na postavljene smjernice u prvom izdanju. Treće izdanje je ostalo nepromijenjeno, umetnuta je samo lista ispravaka štamparskih grešaka.

Poglavlje »Muzika« prostorno je ograničeno, što je donekle uvjetovano srednjoškolskom nastavom. Opisi pojedinih muzičkih oblika ilustrirani su notnim primjerima što svakako pridonosi kvaliteti prikaza. Pojmovi koji su kod nas udomaćeni pisani su fonetski, a ostali fonetski i etimološki. Na kraju poglavlja dodan je indeks kom-

pozitora s godinom rođenja i smrti kao i s natuknicama u kojima se ti kompozitori spominju.

Poglavlje »Film« za sada se ne predaje kao poseban predmet u srednjim školama. Smatrali smo da ipak valja obavijestiti našeg čitaoca o nekim najbitnijim kategorijama s tog područja koje susrećemo u svakodnevnom životu i koje nesumnjivo zaokuplja suvremena čovjeka.

Dr JADRANKA DAMJANOV
Prof KSENIJA RADULIĆ

LIKOVNE UMJETNOSTI

A

ABAKUS (lat. abacus ploča), kvadratna kamena ploča; gornji dio kapitela na kojem počivaju grede.

ADORANT (lat. adorans obožavalac), mali ljudski lik koji se u srednjovjekovnoj umjetnosti prikazuje u klečećem stavu uz noge Krista ili Marije.

ADYTON, odvojeni prostor za kultnu radnju ili kultni lik u naosu antiknih hramova; pristupačan samo svećenicima.

AGORA (grč. skupština), trg kvadratnog ili pravokutnog tlocrta u centru grčkog grada na kojem se odvijao javni, društveno-politički i trgovački život. A. je okružena trijemovima i javnim zgradama i u nju uviru glavne ulice. Najpoznatije su u Ateni, Miletu i Prienneu.

AKADEMIJA, umjetnička ustanova čiji naziv potječe od mjesta gdje je Platon održavao svoja filozofska predavanja u Ateni, a koje je bilo posvećeno mitskom junaku Akademosu. Prve slikarske akademije nalazimo u renesansi, a najznačaj-

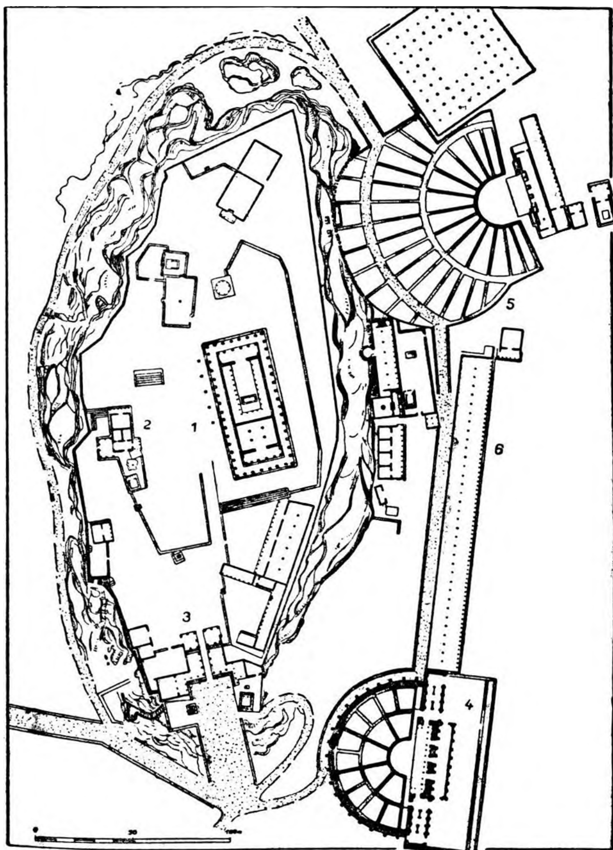
nija je bila Leonardova slikarska škola Academia Vinciana. Vrijeme formiranja mnogih akademija bilo je XVII i XVIII st.

Akademizam je pojam kojim se obilježavaju umjetnička djela koja su više plod naučenih pravila nego istinskog nadahnuća. Općenito a. znači zastarjela shvaćanja u umjetnosti.

AKANTUS (grč. akanthos), mediteranska biljka; njeno je oštro izrezano lišće poslužilo antiknoj skulpturi kao omiljeni ornamentalni motiv, naročito pri oblikovanju korintskog kapitela.

AKROLIT (grč. akrolithos gornji kamen), kip kojem su ruke, glava i noge oblikovani od mramora, a ostali (odjeveni) dijelovi tijela od pozlaćenog drva. Ova tehnika bila je skromnija zamjena za hrizelefantin (v.).

AKROPOLA (grč. akropolis visoki grad), utvrđeni centar ranih grčkih naselja, smješten na uzvisini. U njemu je bilo kraljevsko boravište i hram boga zaštitnika. Najpoznatija je atenska akropola čiji najstariji zidovi potječu još iz mikenskog razdoblja, no koja svoj konačni oblik dobiva u V st. pr. n. e. Tada je na atenskoj akropoli podignuto nekoliko hramova (Partenon, Erehteion, hram božice Nike), koji se ubrajaju među najznačajnije spomenike grčke umjetnosti. Na akropolu se pristupalo kroz monumentalni ulaz — Propileje.

Akropola: 1. Partenon, 2. Erehtejon, 3. Propileje, 4. Odeon, 5. Dionizijev teatar, 6. Stoa

AKROTERIJ (grč. akroterion izbočeni dio nečega), 1. izbočeni dio, ukras na uglovima zabata grčkog hrama, u obliku palmete ili akantusa, od terakote ili kamena. 2. ukrasi u obliku stiliziranih češera ili lisnate glavice na pokrovima srednjovjekovnih ciborija i na vrhovima šiljatih lukova gotičkih prozora i arkada (v. Križni cvijet).

Akroterij

AKT (lat. actus radnja, djelo kretnja), slikarski ili skulpturalno oblikovan nagi ljudski lik. Pojavljuje se već u prethistoriji. U antičkoj umjetnosti je jedna od glavnih tema, dok se u umjetnosti srednjeg vijeka svodi samo na prikaze Adama i Eve i likove uskrsnulih (v. Ikonografija). Renesansa obnavlja interes za ljudsko tijelo, naročito za akt. Od tog vremena pa dalje stalna tema likovne umjetnosti.

AKVAMANILE (srednjovjek. lat. aquamanile), u antici metalni vrč za lijevanje vode i posuda za pranje ruku prije i poslije jela. A. je kasnije prešao u kršćanski crkveni ritual, ali se zadržao i u kućanstvu. U užem smislu a. je vrč stiliziran u obliku lava, grifona i dr. životinja, naročito čest u romanici i gotici.

Akvamanila

AKVAREL (tal. aquarello vodena boja), slikarska tehnika. Boje su vezane ljepilom (gumi arabikum) i otopljene u vodi. Prilikom slikanja akvarelom podloga igra veliku ulogu jer bjelina papira ostaje najsvjetliji ton na slici (slikanje se izvodi iz svijetlog u tamno), pa se kod malo razrjeđenijih boja prozire.

AKVATINTA (lat. aquatincta obojena voda), grafička tehnika dubokog tiska, jedna vrst izjedanja bakarne ploče, čime se na otisku postižu ravnomjerno tamni i svijetli tonovi. Postupak: na bakarnu ploču nanese se sloj smolaste prašine ili asfalta. Ploča se zagrijava tek toliko da se zrnca prašine uhvate ploče, zatim se ploča stavlja u dušičnu kupku. Kiselina prodire između zrnaca i nagriza bakarnu ploču, i to tako da se najsvjetlije površine budućeg otiska prve izoliraju lakom, zatim se redom lakom izoliraju slijedeće tamnije nijanse. Kad je završeno jetkanje i onog dijela koji treba da na otisku bude najtamniji, postupak se prekida, ploča ispire vodom, a smola se odstranjuje alkoholom, tiskarskim valjkom se nanosi boja i zatim otiskuje na papir. A. je pronađena u XVIII st., a mnogo se upotrebljava i danas.

AKVEDUKT (lat. aquaeductus vodovod), rimski vodovod kod kojeg su cijevi za vodu postavljene na visoke potpornje (lukove, zidove), često na više katova, tako da je time omogućen dovod vode laganim padom iz nekog višeg izvora u grad. Jedan od najpoznatijih sačuvanih rimskih akvedukata je Pont du Gard u Francuskoj, sagrađen u vrijeme

cara Augusta, a ostatke akvedukata nalazimo i na području naše zemlje (Salona, Zadar).

ALABASTER, kristalični sitnozrnasti kamen. A. je mekani materijal koji se lako obrađuje. Upotrebljavao se za izradu različitih ukrasnih predmeta i reljefa već u Egiptu i Asiriji. U srednjem vijeku alabasterom se za izradu reljefa služi bizantska umjetnost, a na evropskom zapadu šira upotreba javlja se tek od XIV st. (Engleska). Prozirne, tanke ploče od alabastera upotrebljavale su se i za zatvaranje prozorskih otvora.

ALEGORIJA (grč. allo drugo i agoreuin govoriti), opisna forma izražavanja ideja personifikacijom (v.). Česta je u rimskoj umjetnosti i u srednjem vijeku (a. siromaštva, obilja, mjeseci, vrlina, mana itd.). U baroku je a. vrlo rasprostranjena, njome se žele prikazati najapstraktniji pojmovi, tako da je često potrebno posebno tumačenje.

ALKA, metalno kucalo na vratima.

ALKOV, dio unutarnjeg prostora, svođena niša bez prozora. U arapskoj arhitekturi mjesto za krevet. U XVIII st. rasprostranjena u evropskoj arhitekturi kao poseban prostor za krevet ili prostor ograđen zavjesama.

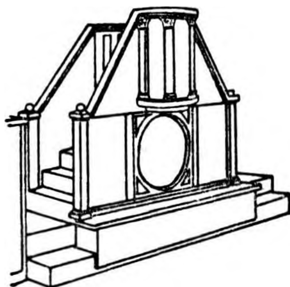
ALLA PRIMA (tal. od prve), način slikanja izravno na podlogu, bez podslikavanja (v.) i kasnijih lazura (v.).

ALTAMIRA, spilja kod Santandera u sjevernoj Španjolskoj, gdje su 1879. g. otkrivene zidne slikarije nastale u starijem kamenom dobu (v.).

AMATER (franc. amateur ljubitelj), ljubitelj umjetnosti koji ima drugo zanimanje, ali se bavi i umjetničkim stvaranjem.

AMBLEM (fr. emblème znamenje, znak), ukras simboličkog karaktera (v. Simbol, Atribut, Grb).

AMBON (lat. oboje), starokršćanski oblik propovjedaonice (v.) smješten ispred svetišta, u glav-

Ambon

nom brodu crkve. Stepenicama se pristupa maloj ograđenoj platformi. Amboni su izrađivani od mramora ili kamena i bogato ukrašavani.

AMFITEATAR (grč. amfitheatron), rimsko gledalište u kojem su se odvijale borbe gladijatora, a ponekad prikazi bitaka na vodi. Tlocrt amfiteatra ima oblik elipse, a sastoji se od arene-borilišta i stepenastog gledališta. A. nije bio natkriven, a vanjski zidni plašt raščlanjavao se nizovima lukova u više katova. Najstariji sačuvani zidani a. nalazi se u

Pompejima, a potječe iz 80. g. pr. n. e., dok je najveći Koloseum u Rimu (50.000 sjedišta), započet potkraj I st. n. e. Dobro sačuvani amfiteatri nalaze se u Veroni, Arlesu, Nimesu, a u našoj zemlji u Puli, Solinu i Stobima.

AMFORA (grč. amforeus), trbušasta posuda s ručkama napravljena od pečene gline. U antici je služila za čuvanje i prenos ulja, vina i žitarica.

Amfore

AMFIPROSTILOS (grč. amphiprostylos dvostruki red stupova), tip grčkog hrama s dvostrukim redom stupova na užim stranama.

AMPULA (lat. ampulla bočica), mala bočica od stakla ili metala; u posebnom značenju: bočica u kojoj se drži posvećeno ulje. Istim nazivom obilježava se i viseće rasvjetno tijelo u kojem gori ulje (kandilo).

ANIMALIST (lat. animal životinja), umjetnik koji se naročito posvećuje prikazivanju životinja.

ANTE (lat. antae stub), produžetak uzdužnih zidova na grčkim hramovima pomoću kojeg se stvara vanjski okvir predvorja.

ANTEMIJA (grč. anthos cvijet), reljefni ili slikani ukras lotosa i palmete u jonskom stilu.

Antemija

ANTEPENDIJ (srednjovj. lat. antependium), pokrov prednje strane oltara izrađivan od različitih materijala (drvo, tekstil, metal). U srednjem vijeku bogato ukrašavan.

ANTIFONAR (grč. antifoneo odgovaram), obredna knjiga s tekstovima i notama korskih molitvi u obliku odgovora. U srednjem vijeku antifonare su obično ukrašavali minijaturama (v.) i inicijalima (v.).

ANTIKA, naziv za stare kulture mediterana, prije svega za grčku i rimsku kulturu. U širem, ne uvijek pravilnom smislu upotrebljava se da se obilježi nešto što je staro (v. Grčka umjetnost, Rimska umjetnost).

ANULUS (lat. anullus prstenčić), plitki dekorativni žlijeb u obliku prstena između kapitela i stabla dorskog stupa.

APADANA, perzijska palača čiji je glavni dio velika prijestolna dvorana s mnogobrojnim stupo-

vima koji nose ravni krov. Među sačuvanim ostacima apadana najznačajnije su one u Perzepolisu i Suzi.

APSIDA (grč. apsis luk, oblina), polukružno ili potkovičasto oblikovan prostor presvođen polukupolom. A. se javlja u rimskoj arhitekturi kao uži prostorni okvir za neki manji objekt, za određenu radnju ili, naročito u bazilikama, kao mjesto gdje sjede suci (tribuna). U tom smislu preuzeta je a. i u sakralnoj arhitekturi gdje predstavlja prostorni okvir kultne radnje i oltara. A. je obično polukružno ili poligonalno oblikovana i izbočena na istočnoj strani crkve, no može biti izdubljena i unutar zidne mase, odnosno uklopljena u prostor (v. Konha).

APSTRAKTNA UMJETNOST, tendencija, odnosno smjer u umjetnosti karakteriziran tematskom neodređenošću. Za razliku od figurativnih (v.) djela, kod kojih elemente (tema, forma, sadržaj) međusobno razlikujemo i u analizi odvajamo, apstraktno djelo znači sintezu ovih elemenata. A. u. javljala se već u prošlosti (v. Kameno doba, Kasna antika, Irska umjetnost VII i VIII st., Islam), ali pod tim imenom i punim značenjem pojavljuje se tek u evropskoj umjetnosti početkom XX st. u slikama Kandinskog, Delaunaya (Delonej), Kupke, Maljeviča, Mondriana. »U traženju čistoće umjetnici su morali apstrahirati prirodne oblike koji u sebi kriju likovne elemente. Da bi se izrazio, umjetnik je morao razoriti oblike prirode da stvori oblike umjetnosti« — Van Doesburg (Van Dizburg) (v. Konkretna umjetnost). Od prve apstraktne slike

Kandinskog 1910. g. do danas pojavile su se različite tendencije i pravci unutar apstraktne umjetnosti među kojima ipak možemo razlikovati tri glavna i uočljiva smjera. Apstraktni umjetnici poput Kandinskog nastoje izraziti unutarnji život, u tome dolaze do mikro svijeta identificirajući se s njim i izražavajući emocionalne sadržaje (v. Informel, Apstraktni ekspresionizam). Drugi izražavaju opći smisao stvari reducirajući ih na osnovne forme i čiste boje (v. Suprematizam, Neoplasticizam, Rajonizam), ili pak kao Gabo i Pevsner novim konstrukcijama učestvuju u stvaranju realnosti koja, po njihovu uvjerenju, nikad nije data, gotova i apsolutna (v. Konstruktivizam).

APSTRAKTNI EKSPRESIONIZAM, poslijeratna struja u američkom slikarstvu istovremena evropskom informelu (v.) i sa sličnim karakteristikama. Akcija i kretnja su osnovne senzacije, ili su pak manifestacije emotivnih sadržaja koji se izražavaju u samostalnosti mrlje (J. Pollock, Polok, 1912—1956) ili u tematski određenim djelima W. de Kooning (Kaning r. 1904).

ARABESKA, 1. ornamentalni ukras od isprepletenih biljnih vitica i lišća; 2. ukras sastavljen od fantastično (neprirodno) složenog lišća, cvijeća, spirala, ljudskih i životinjskih likova.

ARHAIKA (grč. arhaios starinski), najstarije razdoblje grčke umjetnosti koje traje do sredine V st. pr. n. e., kada nastupa klasično razdoblje. Izrazi arhaika i arhaično upotrebljavaju se i kao na-

zivi za obilježavanje ranih stupnjeva i drugih stilova, odnosno umjetničkih razdoblja.

Arhajski smiješak, usiljeni smiješak koji se javlja na licima arhajskih grčkih kipova, kao prvi pokušaj psihološkog oživljavanja ljudskog lika.

ARHEOLOGIJA (grč. arhaios star, logos nauka, rasprava), znanost koja na osnovu istraživanja (iskapanja) i proučavanja artefakata, tj. materijalnih produkata ljudskoga rada, rekonstruira i objašnjava život minulih civilizacija. U tom smislu a. je pomoćna povijesna nauka. Kako znatan dio ovih artefakata ima umjetnička svojstva, to je a. pomoćna nauka i za historiju umjetnosti. Vremenska granica do koje seže a. prema unazad vrlo je pomjerljiva, već prema shvaćanjima, ali se općenito može reći da se arheološki proučavaju ona razdoblja, odnosno ona područja kojih se život može rekonstruirati pretežno pomoću artefakata, a manje putem direktnog usmenog ili pismenog svjedočanstva. Što zalazimo dublje u povijest, njeno značenje postaje veće i isključivije, da bi prestalo na pragu razdoblja u kojemu se još nije pojavio čovjek. Tada arheologiju zamjenjuje geologija. Na ovome putu kroz povijest, druge nauke kao antropologija i etnologija, nadopunjuju arheologiju. Iz praktičnih razloga a. je odvojila pomoćne discipline: e p i g r a f i k u (proučavanje natpisa) i n u m i z m a t i k u (proučavanje kovanog novca i medalja). Shodno njenom povijesnom karakteru, osnovna podjela arheologije provedena je kronološki, pa tako imamo: prethistorijsku, klasičnu, starokršćansku, srednjovjekovnu arheologiju, ali ima smisla i geografska

podjela kad obuhvata područja koja su kroz povijest imala jedinstven razvoj. U tom smislu postoji orijentalna a. (za zemlje Bliskog istoka), američka a., itd. Udomaćena je i podjela koja ujedinjuje etnički i geografski kriterij: etruščanska a., slavenska a., itd.

A. kao posebna povijesna disciplina duguje svoj postanak zanimanju renesansnih ljudi u Italiji za antičke spomenike. Tako je ona u XV i XVI st. vezana gotovo isključivo za proučavanje grčke i rimske umjetnosti. Iz ovoga interesa nastaju prva topografska bilježenja i sakupljanja slučajno nađenih antičkih spomenika u muzeje. Tokom XVII st. za arheologiju se počinju interesirati i ljudi u drugim zemljama Evrope, u Nizozemskoj, Engleskoj i Francuskoj. Veliki impuls razvoju arheologije dalo je slučajno otkriće Herculanuma 1711. g. i Pompeja 1748. g. Opće kretanje u evropskoj kulturi XVIII st. prema klasici djelomično je bilo uvjetovano sve dubljim proučavanjem antike, a djelomično je i samo uvjetovalo da se istraživanja prošire. Napoleonovom kampanjom u Egiptu počela se razvijati i egipatska a. U XIX st. usavršavaju se metode rada, naročito što se tiče osnovnog načina arheološkog istraživanja — iskapanja. Počinju se sve više uzimati u obzir ne samo umjetnički spomenici nego svi nalazi materijalne kulture. To je doba velikih ekspedicija za istraživanje Grčke, Krete, Egipta, Mezopotamije, a stvara se i prethistorijska a. U XX st. arheološko istraživanje proširuje se na američki kontinent u potrazi za staromeksičkim i staroperuanskim kulturama. U Evropi se or-

ganiziraju tzv. provincijalne arheologije, tj. svaka zemlja istražuje nataloženu povijest do najdubljih slojeva.

ARHITEKTURA, umjetnost volumena i prostora, koja zavisi od materijala za gradnju (v. Građevinski materijali), tehničkih mogućnosti i zahtjeva sredine. Osnovni elementi arhitekture jesu funkcija, konstrukcija i forma. S obzirom da je a. prvenstveno konstruktivna koncepcija prostora, vanjski izgled zgrade zavisi od funkcije koju zgrada ostvaruje i rješenja odnosa tereta i nosača (v. Konstrukcija). Da bismo upoznali prostorni raspored jedne zgrade u cjelini, gledamo vertikalne i horizontalne presjeke (v. Tlocrt), dok su za doživljaj volumena važne fasade, ortogonalne projekcije zgrada odnosno njihovih vanjskih vertikalnih površina. U svrhu ostvarenja povezanog i osvijetljenog prostora u arhitekturi tradicionalnih materijala, zidni plašt se raščlanjuje (v. Stup, Stub, Arkada) i otvara (v. Prozor, Vrata). U arhitekturi novih materijala zidna ploha gubi svoju konstruktivnu ulogu i time omogućuje slobodno rješavanje unutarnjeg prostora, (slobodni tlocrt) zadržavajući samo svoju ulogu zidne membrane. Problem gornje granice (»petog zida«) unutarnjeg prostora u arhitekturi tradicionalnih materijala riešava se otvorenim krovištem, ravnim stropom ili svodom (v.). Ravni strop moderne arhitekture likovno ne znači bitno novo (pravokutno se vezuje za nosače) i samo se u konstruktivnom smislu razlikuje od ravnog stropa arhitekture tradicionalnih materijala. Međutim, samonosive, betonske ljuske koje

aktivno povezuju zid i strop u jednu integralnu cjelinu, revolucioniraju arhitektonsku formu ukidanjem konstruktivne i likovne razlike između prostornih granica.

ARHITRAV (lat. arcus luk, trabes greda), ravna horizontalna greda koja počiva na stupovima ili zidu.

ARHIVOLT (lat. arcus luk, volutus savijen), svaki savijeni element arhitekture, napose luk između dva stupa.

ARKADA (lat. arcus luk), dva stupa ili stuba povezana lukom, odnosno niz takvih lukova na stupovima ili stubovima.

ARKATURA, arkade malih dimenzija, kao balustrada ili otvoreni lukovi pod vijencem na fasadama nekih romaničkih crkava.

Slijepa arkatura, niz malih plitkih lukova koji počivaju na stupićima i oživljavaju zidnu plohu.

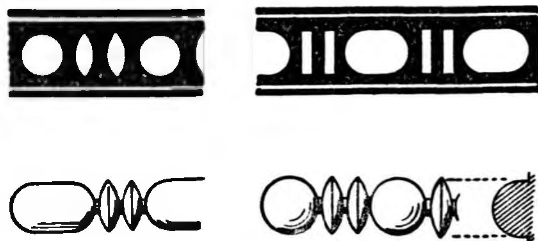
ARKOSOLIJ (lat. arcosolium), polukružna grobna niša iskopana u zidu katakombi.

ART NOUVEAU (franc. ar nuvo nova umjetnost), umjetnički pokret nastao u Belgiji devedesetih godina XIX st. (v. Secesija).

ARTS AND CRAFTS (engl. arts end krafts umjetnosti i obrti), izložbeno društvo osnovano 1888. g. u Engleskoj na čelu sa W. Cranom (Kren 1845—1915). Njihov program je unapređenje obrtničke proizvodnje, isključenje stroja i zalaganje za »pošteni« obrtnički posao. Pripadnici ovog pokreta bili su pod utjecajem J. Ruskina (Raskin) koji

je govorio o »umjetnosti kao izrazu zadovoljstva u radu«. Najvažniji pripadnik A. and C. bio je W. Morris (1834—96) koji je tražio jedinstvene ambijente u kojima se harmonično živi. S obzirom da u proizvodnji svog vremena nije mogao pronaći ništa prikladno, sam je sebi projektirao atelje, kuću i sve predmete za upotrebu. Međutim obrtnički rad, ma koliko solidan, pokazao se skupim zbog utroška vremena. Pokret je bio prevaziđen već u radu svojih predstavnika, naročito Ch. R. Ashbeea (Ešbi 1863—1942), koji je uvidio neophodnost mašinske proizvodnje. Važni arhitekti koji su pripadali pokretu bili su Ph. Webb (Veb 1831—1915) i C. J. A. Voysey (Vojsi 1857—1941). Pokret A. and C. je u biti ostatak romantike, ali je odigrao vrlo važnu ulogu u praktičnom usavršavanju obrtničke proizvodnje, a kritika njegovih teoretskih postavki urodila je raščišćavanjem ideja o ulozi industrijske proizvodnje i oblikovanja.

ASTRAGAL (grč. astragalos kralježak), plastični ili slikani dekorativni motiv koji se sastoji

Astragali

od niza naizmjenično postavljenih ovalnih (položenih) i štapićastih (uspravnih) oblika. U antičkoj arhitekturi a. se često nalazi između kapitela i stabla stupa te baze i stabla stupa.

ATELJE (franc. atelier), izraz za radionicu uopće, umjetničku napose.

ATENA, grčki grad čiji počeci sižu još u 2. tisućljeće pr. n. e. Tada je središte života bilo na strmom utvrđenom brijegu: Akropoli. Naselje se postepeno proširilo u ravnicu ispod brijega, te se tu stvaraju nova središta gradskog života (v. Agora), dok Akropola (v.) ostaje središte religioznog života. U V st. pr. n. e. prošireno naselje utvrđeno je zidovima koji su ga povezivali s lukom Pirej. Nakon rata s Perzijancima uslijedilo je razdoblje velike i sjajne izgradnje grada, naročito u vrijeme Perikla (hramovi na Akropoli). I u kasnijim stoljećima u gradu se podižu mnoge značajne građevine, a sve do kraja antike A. je ostala jedno od glavnih središta nauke i umjetnosti. U srednjem vijeku A. je bila bizantski provincijski gradić, a od 1456. do 1833. pod turskom je vlašću. Od 1833. je glavni grad Grčke, naglo se razvija i pretvara u velegrad. Sačuvani spomenici i brojna arheološka istraživanja na području Atene daju gradu i danas poseban značaj.

ATIKA (grč. attike), u antiknoj arhitekturi potez zida koji se uzdiže iznad glavnog vijenca tako da zaklanja krov. Naročitu upotrebu atike susrećemo kod rimskih slavoluka, gdje se na nju smještaju natpisi i reljefi. Ponovna pojava atike usli-

jedila je u renesansi. Atikom se naziva i posljednji niži kat iznad glavnog vijenca na palačama.

ATLAS, Titan iz grčke mitologije koji je bio osuđen da nosi nebeski svod. Po njemu se nazivaju skulptorski oblikovani snažni muški likovi koji u arhitekturi zamjenjuju razne nosače i na svojim glavama ili uzdignutim rukama podržavaju grede, balkone itd. (v. Karijatide).

ATRIBUT (lat. attributum pridano), znak ili predmet koji pobliže određuje neki lik na skulpturalnim ili slikarskim prikazima. Zeusovi atributi su orao i munja, Afroditin delfin, sv. Petra ključevi, Jude srebrnjaci. Upravo se po atributima likovi daju prepoznati. Po kruni se vidi da je prikazan kralj, po oklopu vitez, po štapu putnik ili hodočasnik itd.

ATRIBUCIJA (lat. attribuere pridavati), metoda historije umjetnosti kojom se ustanovljuje autor nekog djela. Autorstvo se često može ustanoviti tek nakon brižljive analize formalnih i tehničkih karakteristika. Taj postupak predstavlja važan dio naučnog istraživanja.

ATRIJ (lat. atrium taman, zadimljen), središnji prostor u starim italskim kućama u kojem se nalazilo ognjište, zbog čega je krov u sredini bio otvoren. U rimskoj kući a. se postepeno pretvara u otvoreno dvorište u čijem se podu nalazi bazen za prikupljanje kišnice — impluvij. Sakralna arhitektura kršćanstva upotrebljava a. kao crkveno predvorje — u pravilu je to dvorište kvadratičnog

oblika okruženo natkritim hodnicima čiji krovovi počivaju na stupovima (trijemovi).

AUTOPORTRET, tema likovne umjetnosti: umjetnik prikazuje vlastiti lik. Kao samostalnu temu susrećemo gotovo u svim razdobljima od antike, osim u srednjem vijeku kad se pojavljuje samo u votivnim djelima.

AULA (grč. aule dvorište), dvorište ili predvorje grčke kuće. Kasnije se aulama nazivaju i sudnice, odnosno velike dvorane u palačama, te tako dolazi do poklapanja pojmova aule i palače, naročito carske, u Rimu i Bizantu. Danas se tako nazivaju dvorane u školama i univerzitetima određene za svečane skupove i druge priredbe.

AUREOLA (lat. aureus, zlatna) svijetla kružnica, puni krug ili zrake oko glave, koje obilježavaju božanski, natprirodni karakter prikazanog lika. U tom smislu a. se javlja već u umjetnosti starog Istoka, a zatim u Grčkoj i Rimu, odakle ulazi i u srednjovjekovnu umjetnost kao oznaka za svete likove.

AURIGNACIEN (orinjasien), razdoblje starijeg kamenog doba, nazvano po mjestu Aurignac (Orinjak) u Južnoj Francuskoj (v. Kameno doba).

AVANGARDA (franc. avantgarde, četa prethodnica), pojam u historiji umjetnosti kojim se obilježavaju pokretači i grupacije novih pravaca.

B

BABILONSKI TORANJ, hram (v. Cikurat) u Babilonu koji je dao podići Nabukodonosor u čast boga Marduka (VI st. pr. n. e.), a razorio ga je Aleksandar Veliki (IV st. pr. n. e.). Gradnja babilonskog tornja odrazila se u judejskoj predaji (Stari zavjet) i preko nje ušla u inventar pojmova srednjeg i novog vijeka kao pothvat koji izaziva boga i zbog toga ostaje nedovršen (graditeljima su bili »pomućeni« jezici i nisu se više mogli sporazumijevati).

BAKROPIS, grafička tehnika koja se javlja početkom XVI st. Postupak se sastoji u tome da se bakarna ploča prevuče slojem voska ili smole po kojem se crta oštrom iglom i tako dolazi do bakarne podloge. Nakon toga se ploča prelijeva dušičnom kiselinom koja izjeda ploču na onim mjestima gdje je igla odstranila vosak. Kad se vosak skine, udubljenja se ispune bojom i otiskuje se.

BAKROREZ, najstarija grafička tehnika, nakon drvoreza, no za razliku od ovog b. je tehnika dubokog tiska. Crtež se urezuje u bakarnu ploču koja se tada prevuče bojom i otiskuje na papir.

BALATORIJ (lat. bellatorium trijem), vanjsko kameno stepenište s trijemom na podestu napose u primorskoj arhitekturi.

BALDAHIN, pokrov od tkanine, metala ili kamena iznad prijestolja, biskupskog sjedala, oltara, katafalka, kreveta, kipova; krović može stajati na stupovima ili biti vezan za zid.

BALKON, izbočeni, otvoreni dio u višim dijelovima građevine povezan s unutrašnjošću i ograđen.

BALUSTER, mali stup ili stub ograde (v. balustrade).

BALUSTRADA, ograda stepeništa sastavljena od kamenih ili drvenih balustera (v.).

BANDEROLA (tal. banderole zastavica), dekorativna traka s natpisom koju drže likovi na reljefima ili slikama kasnog srednjeg vijeka.

BAPTISTERIJ (grč. baptisterion basen s toplom vodom), krstionica. 1. zasebna građevina ili odvojeni dio crkvenog prostora obično centralnog tlocrta; 2. kamena ili metalna posuda s visokim podnožjem, pravljena u svrhu obavljanja obreda krštenja. Stavljala se u sredinu baptisterija u zamjenu za prvotne piscine (v.), ili u crkveni prostor.

BARBAKAN, (perz. bālāchāne), 1. koso istureni dio utvrđenja na ulazu, mostu. 2. uski vertikalni otvor u zidu — puškarnica.

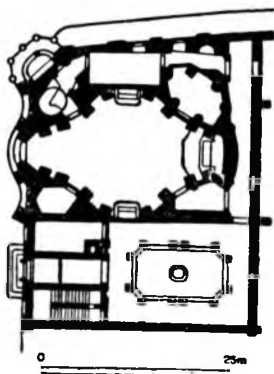
BARBIZONSKA ŠKOLA, »umjetnička kolonija« u selu Barbizonu u blizini Pariza. Tu su se polo-

vinom XIX st. okupljali umjetnici realisti Th. Rousseau (Ruso 1812—1867), C. Corot (Koro 1796—1875), J. F. Millet (Mije 1814—1875), J. Duprè (Dipre 1811—1889), C. F. Daubigny (Dobinji 1817—1878). Teme njihovih slika neposredno su vezane za prirodu.

BARELJEF (fr. bas relief), niski, plitki reljef (v.).

BAROK (port. barrucco nepravilan biser), stil evropske umjetnosti XVII st. Barokna umjetnost izražava društveno-ekonomsku ravnotežu tadašnje Evrope, odnosno jednog njenog dijela, uvjetovanu ravnotežom između feudalnih okvira i buržoaskog bogatstva, u formi apsolutističkih monarhija. Barokno rješenje, koje je najjasnije došlo do izražaja u djelu B. Pascala (Paskal), uvijek je paradoksalno zbog toga što u svim svojim vidovima sadrži te uravnotežene suprotnosti. Rješenje je u istovremenoj afirmaciji i negaciji svijeta. Međutim, Evropa XVII st. više nije jedinstvena, i tako ni umjetnost nije svuda barokna (realistička umjetnost holandske buržoazije, v. Holandsko slikarstvo XVII st.). Sve do XX st. o baroku se govorilo s omalovažavanjem i pod tim nazivom se razumijevalo nešto »nepravilno, čudno, bizarno«. Stilsko razgraničenje s manirizmom (v.) omogućilo je uočavanje nekih novih karakteristika, kao što su posvetovljenje i naturalizam (v.) koji se u baroku suprotstavljaju čudnom i bizarnom duhu manirizma. B. je upravo ravnoteža suprotnih karakteristika: manirističkih i naturalističkih, iracionalnih i racionalnih. U baroknoj arhitekturi ostvaren je dobro osvijetljeni ve-

liki i pokrenuti središnji prostor naglašen kupolom. Ostvarenju takvog prostora odgovara na fasadi središnja os istaknuta pomoću dekorativno postavljenih arhitektonskih elemenata (stupova, voluta, niša itd.). Nemir, rezultat protivurječnosti u baroku (suprotnih težnji) dovodi do izvijenih, pokrenutih oblika koji stvaraju jaki kontrast svjetla i tame. Unutarnji prostor baroknih crkava nastaje promjenama u bazilikalnom tlocrtu. Umjesto sporednih uzdužnih brodova stvaraju se kapele okrenute prema glavnom brodu, tj. središtu. Zidovi su ukrašeni skulpturalno — štuko ukrasima čiji su vijugavi i nemirni oblici okviri iluzionistički slikanim prizorima, koji izražavaju baroknu težnju za beskonačnim prostorima. Za baroknu arhitekturu karakteristična je organska povezanost arhitekture, skulpture i slikarstva u nemirnom stremljenju prema središtu i visini, s iluzionističkim razbijanjem stropa. U profanoj arhitekturi, u palačama, također je naglašeno središte — reprezentativno stepenište, a svi ostali prostori su organizirani oko njega. Najznačajniji arhitekti su G. Vignola (Vinjola 1507—73), G. Della Porta (1539—1602), G.

Borromini: San Carlo alle quattro fontane u Rimu, tlocrt

L. Bernini (1598—1680), F. Borromini (1609-67), J. H. Mansard (1646—1700), B. Neumann (Nojman 1687—1753). U skulpturi b. znači krajnje nepoštovanje materijala, npr. tvrdoće mramora. Glavne karakteristike barokne skulpture jesu nemirni oblici, iluzionizam i naturalizam, slikoviti efekti svjetla i sjene. Barokni skulptor mistične sadržaje i religiozne teme ostvaruje u naturalističkoj formi, postižući upravo ravnotežom tih suprotnosti pravu karakteristiku baroka (Bernini). U slikarstvu se religiozne teme posvjetovljuju smještavanjem svetaca u obične prostore ulice, krčama, oblačenjem u savremenu odjeću i inzistiranjem na naturalističkim detaljima. Ali efekti svjetla i sjene koji stvaraju plastičnost likova i iluziju prostora na slici izražavaju svojim jakim kontrastom mističnost nesvakidašnjeg doživljaja; M. da Caravaggio (da Karavađo, 1573—1610). U francuskom baroknom slikarstvu ravnoteža se postiže između zamišljene antikne teme Arkadije, idealne zemlje sreće i harmonije ljudi i prirode, racionalne kompozicije i posve irealnog sadržaja nostalgije za iščezlim ili nikad ne postojećim vremenom i dalekim prostorima; N. Poussin (Pusen, 1594—1663) C. Lorrain (Loren, 1600—82). Na slikama G. de la Toura (de la Tur 1593—1652) nosioci religioznih tema su seljaci, ali pod utjecajem svjetla, koje je u jakom kontrastu s tamom, oblici su pojednostavnjeni, svedeni na nepomične čiste volumene i svojim postojanjem izražavaju mističan sadržaj pun tajanstvenosti. Za španjolsko slikarstvo XVII st. naročito su značajna dva imena: F. Zurbaran (1598—1664) i D. Velaz-

quez, (Velaskez 1599—1660) koji, međutim, svojim realizmom u portretiranju članova dvora i impresionističkim karakteristikama u dočaravanju ljepote materijala prelazi okvire baroknog slikarstva.

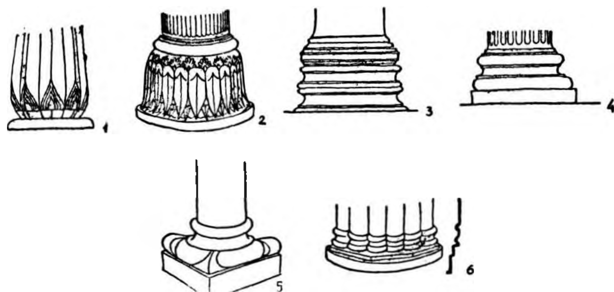
BASTID (bastide), srednjovjekovni gradovi u Francuskoj koji su nastali planskom izgradnjom (XIII—XIV st.). Karakterističan primjer je Aigues Mortes (Egi Mort).

BASTION (srednjovj. lat. bastire graditi), prvobitno obrambena kula; u užem smislu riječi: izbočeni dio utvrđenja polukružnoga ili poligonalnog tlocrta, iz kojeg se vatrom može štititi prostor ispred gradskih zidova.

BAUHAUS, visoka škola za umjetničko oblikovanje, osnovana u Weimaru 1919. g. nakon reorganizacije weimarske umjetničke škole, koju je proveo W. Gropius (r. 1883). Od 1925. g. nalazi se u Dessau, odakle se 1932. seli u Berlin, a nakon zabrane rada od strane nacista u SAD. Gropius je projektirao zgradu škole u Dessau koja je značajan primjer moderne arhitekture (primjena stakla za dematerijalizaciju čitavih zidnih ploha) i rukovodio njenim radom do 1928. g. kad je preuzima Mies van der Rohe (Mis van der Roje r. 1886). Svojim programom B. je težio za ostvarenjem sinteze likovnih umjetnosti (v.) i standardizacijom umjetnosti i obrta. To je bila prva škola na kojoj se predavalo industrijsko oblikovanje po principu »učiti radeći«. Primjenjivala se moderna praktična nastava, metoda grupnog rada slikara, kipara, arhitekata, tkača, fotografa i drugih, što je dovelo

do otkrića novih tehnika i do prevladavanja jaza između »čiste« umjetnosti i industrije. U Bauhausu su radili kao nastavnici slikari P. Klee (1879—1940), V. Kandinsky (1866—1944), L. Feininger (Fajninger 1871—1956), arhitekt M. Breuer (Brejer r. 1902) i skulptor L. Moholy-Nagy (Mohoj Nađ 1895—1946), koji je kasnije, u Chicagu, rukovodio Bauhausom.

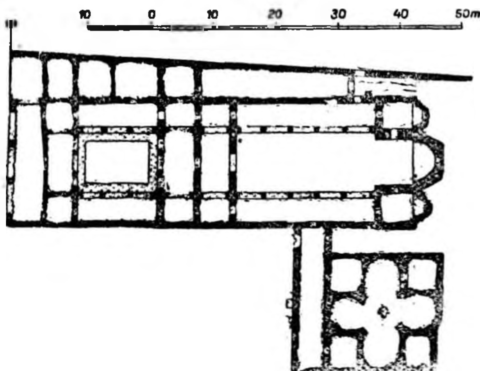
BAZA (grč. basis tlo, podloga), izbočeno podnožje stupa ili stuba. B. izražava prenos tereta s nosača na širu podlogu.

Baze: 1. egipatska, 2. perzijska, 3 i 4 jonska, 5. romanička, 6. gotička

BAZILIKA (grč. basileus vladar), tip javne građevine u grčko-rimskoj antici, a zatim osnovni tip crkvenoga prostora kršćanskog kulta. Bazilika je u biti prostor podijeljen redovima stupova u više uporednih dijelova (brodovi). Začetak bazilike nalazi se u Grčkoj. U I st. pr. n. e. rimski arhitekt

Vitruvije utanačuje pravila u vezi s gradnjom bazilika. B. je u pravilu građevina pravokutnog, izduženog tlocrta podijeljena u tri ili pet brodova. Kod trobrodne bazilike središnji brod je viši i širi od pobočnih brodova i pokriven otvorenim dvoslivnim krovištem. Pobočni brodovi imaju ravni strop i iznad njega galeriju za građanstvo. Nasuprot ulazu nalazi se povišeno mjesto za sudsko vijeće. U rimskim bazilikama rješavali su se sudski

Trobrodna bazilika sa narteksom i atrijem u Caričinom gradu. Baptisterij je četverolisnog tlocrta upisanog u kvadrat

sporovi, sastajali trgovci i zasjedali tribuni. Bile su raskošno uređene. Osnovni tlocrtni raspored rimske bazilike zadržao se i u kršćanskoj arhitekturi, uz postepeno uvođenje novih elemenata, prije svega atrija (v.) i narteksa (v.) Srednji brod, a če-

sto i pobočni završavaju apsidama (v.) u koje se smještaju oltari. Nad glavnim oltarom obično se nalazi ciborij (v.). Luk kojim se središnja apsida otvara prema brodu zove se trijumfalni luk. Uz zid glavne apside nalazi se klupa za svećenike-subselia, s katedrom (v.). Ispred oltara, u prezbiteriju (v.), je i mjesto za pjevače-shola cantorum, plutejima ograđen od ostalog dijela naosa. Unutar ovoga prostora nalazi se ambon (v.). U bizantskoj arhitekturi pobočne apside pretvorene su u 2 pomoćne prostorije: sjeverna — protezis, služi za posvećivanje hrane; južna — đakonikon, služi za odlaganje svećeničke odjeće i posuđa. Kršćanske bazilike redovito su orijentirane (v. Orijentacija).

BAZILISK, simbol đavola u srednjovjekovnoj umjetnosti. B. se obično prikazivao kao zmaj s krunom na glavi.

BEAU DIEU (fr. bo dje lijepi bog), skulpturalni prikaz Krista, obično na trimoima (v.) gotičkih katedrala, kao dostojanstvenog lijepog muškarca koji u lijevoj ruci drži knjigu, a desnom blagoslivlja.

BEFFROI (fr. befroa), 1. najjača kula u srednjovjekovnim tvrđavama. 2. gradski toranj — simbol gradskih sloboda.

BEMA (grč. stepenica), 1. povišeni dio svetišta ispred oltara; 2. propovjedaonica u sinagogama.

BELVEDERE (tal. lijepi vidik), vila, palača ili paviljon građen na uzvisini.

BESTIJARIJ (srednjovj. lat. bestijarium zbirka basna), srednjovjekovna »knjiga o životinjama«; u

širem smislu riječi životinjski svijet u srednjovjekovnoj umjetnosti. Razni srednjovjekovni spisi s opisima stvarnih i fantastičnih životinja oslanjaju se uglavnom na jedan kasnoantikni tekst (IV st. n. e.), poznat pod imenom »Physiologus« (tumač, istraživač prirode), u kojem se spoznaje antikne zoologije (dijelom i one iz bajki i legendi) povezuju s kršćanskom simbolikom. Bestijariji, u bezbrojnim prepisima, bili su uz Bibliju najproširenija knjiga u srednjem vijeku i osnovno vrelo za umjetničke prikaze raznih životinja, napose onih fantastičnih ili Evropi nepoznatih.

BIEDERMEIER (njem. bidermajer kombinacija Biedermen i Bummelmaier — filistarski tipovi), umjetnički stil od 1815. do 1848. g. Vezan je uz njemačko i srednjoevropsko građanstvo i proizlazi iz klasicizma (v.), no u svemu teži manjim dimenzijama, toplim ugođajima, a reprezentativnost zamjenjuje intimnošću. Nosilac tog stila je čovjek koji se odrekao »velikog« svijeta, okrenuo prema sebi, zatvorio se u porodični krug, a svoje odricanje ublažio humorom. Iz ovog razdoblja potječu prvi spomenari i modni žurnali. Slikarske teme su idile, cvijeće i portreti, naročito minijature, slikani klasicistički, ali sa sentimentalnim sadržajem. Za arhitekturu su karakteristične jednostavne fasade, široki ulazi, dekorativni luk i vijenac. U gradskim kućama mnogo pažnje se posvećuje vrtu s karakterističnim cvijećem ružom i ružmarinom Unutrašnjost građanskih kuća dijeli se na reprezentativne i svakodnevne prostore. Namještaj je

rađen po uzoru na empire, ali je mnogo jednostavniji i vrlo funkcionalan.

BIENALE (tal. dvogodišnje), internacionalna izložba suvremene umjetnosti u Veneciji koja se održava počevši od 1892. g. svake druge godine (s prekidima za vrijeme I i II svjetskog rata). U novije vrijeme uz izložbe suvremene umjetnosti povezuju se i retrospektivne izložbe poznatih umjetnika ili prikazi pojedinih strujanja u umjetnosti XX st. Uz Venecijanski b. danas djeluje i b. u Tokiju (od 1951. g.), u Aleksandriji (Mediteranski b. od 1955. g.) i Sao Paolu u Brazilu. U našoj zemlji održava se od 1955. g. B. internacionalne grafičke umjetnosti u Ljubljani.

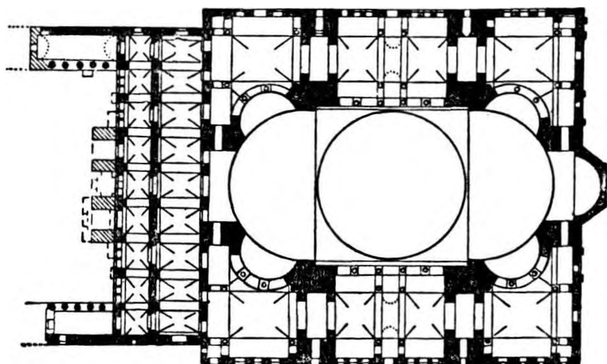
BIFORA (lat. biforium, biforis sa dva otvora), prozor kod kojeg je lučni ili arhitravni otvor podijeljen stupićem na dva dijela.

BISTA (lat. bustum, grob s pepelom mrtvaca), poprsje, skulpturalni prikaz gornjeg dijela tijela.

BIZANTSKA UMJETNOST, umjetnost Bizantskog Carstva i drugih političkih jedinica koje su iz vjerskih (pravoslavlje), političkih ili ekonomskih razloga stajale pod neposrednim uticajem Bizanta (Makedonija, Srbija, Bugarska, Rusija te Sicilija i Venecija). B. u. predstavlja nastavak starokršćanske umjetnosti. U njoj se dovršava napuštanje plastičnog prikazivanja realnosti, apsolutna dominacija duhovnog i intelektualnog, simboličko upotrebljavanje likovnog prikaza. Kroz čitavo vrijeme svoga trajanja ona će biti oplođivana povremenim vraćanjem na antičke plastične koncepcije (obrada

ljudskog lika). S istoka (Mala Azija, Sirija, Perzija i Palestina) uticaji su bili mnogostruki i djelotvorni (ikonografija, obrada plohe ornamentom, dekorativno ritmiziranje figuralnog prikaza, tehnička rješenja u arhitekturi). Na ovoj osnovi izgrađena je umjetnost začuđujuće ujednačena u sredstvima likovnog izražavanja, stalnosti upotrijebljenih shema i ideološkoj osnovi. Hijeratični stav likova, duboka ozbiljnost i uzvišenost, spajanje carskog i božanskog kulta, utanačena ikonografija i nezainteresiranost za prikazivanje prirodne realnosti osnovne su karakteristike ove umjetnosti. Historiju likovnih zbivanja dijelimo na ova razdoblja: rano razdoblje od 527. do 726. g., kad započinje razdoblje ikonoklastičkih borbi (v.); srednje razdoblje: vrijeme makedonske dinastije od 867. do 1057. g.; »klasično« razdoblje: tzv. komnenska renesansa od 1057. do 1224. g.; razdoblje krize metropole (u XIII st. pad Carigrada i formiranje latinskog carstva, razvoj umjetničke djelatnosti u perifernim područjima — Makedonija, Srbija, Rusija); razdoblje paleološke renesanse: od kraja XIII st. do pada Carigrada pod tursku vlast 1453. g. Centri umjetnosti su Carigrad, Solun u Grčkoj te Ravenna i Venecija u Italiji. U Justinijanovo doba crkvena arhitektura se obogaćuje novim tlocrtom bazilike s kupolom i to u 2 tipa: uzdužna nadsvedena bazilika, s kupolom između apside i naosa, i bazilika s kupolom nad sredinom glavnoga broda. Sukob longitudinalnog smjera bazilike i vertikalnog smjera kupole u sredini broda, koja prekida kretanje prema oltaru prije nego se do ovoga dođe, riješit će se u IX st. primjenom centralnog tlocrta na upi-

sani križ (ili »grčki križ«) s kupolom u sredini, koji će do kraja ostati tipičan za bizantsku arhitekturu. Druga varijanta križnoga tlocrta je tlocrt na opisani ili »slobodni« križ, sa 5 kupola (Sv. Marko u

Tlocrt Aje Sofije u Carigradu

Veneciji). Kupola se postavljala nad kvadratičnom osnovom pomoću pandantiva (v.), a njeno primjenjivanje izazvalo je pronalaženje sistema svodova, tj. pritisak centralne kupole bio je uravnotežen polukupolama i lukovima. Upotrebljavali su se i drugi tlocrti: kružni, osmerokutni (s. Vitale u Ravenni). Unutrašnjost crkava je raskošno opremljena mozaicima, freskama, mramornom oplatom, dok im je vanjština jednostavna. Novost ove arhitekture je i upotreba imposta (v.). Najveća i najznačajnija crkva je Sv. Sofija u Carigradu (graditelji Izidor

iz Mileta i Antemije iz Tralesa). Profana arhitektura je vrlo fragmentarno sačuvana. U literarnim izvorima sačuvani su opisi o njenoj raskoši. Skulpturalno izražavanje bilo je strano bizantskoj umjetnosti i ono je svedeno uglavnom na arhitektonsku plastiku (kapiteli, tranzene). Značajni su reljefi na ambonima, oltarnim pregradama i ciborijima s biljnim i životinjskim simboličnim prikazima.

Karakteristike bizantskoga stila najuočljivije su u slikarstvu. Dominira zidno slikarstvo s mozaicima i freskama, no brojne su i ikone i minijature. Dok je profano zidno slikarstvo poznato jedino iz literarnih opisa (historijske scene u carskim palačama), crkveno slikarstvo je relativno brojno. Raspored slika se od kraja IX st. dogmatski fiksira (Krist s anđelima i prorocima u kupoli, Bogorodica s Kristom u apsidi, život Krista na zidovima naosa). Mozaici u S. Vitale, S. Apollinare in Classe i S. Apolinare Nuovo u Ravenni pokazuju dovršeni stil iz prvoga klasičnog doba: dvodimenzionalne likove u hijeratičnom stavu, upotrebu simboličnih prikaza (janje i križ), apstraktnu pozadinu slike. Mozaici u Dafni (pol. XI st.) pokazuju mijenjanje bizantskoga stila i vraćanje antičkom plastičnom osjećanju. To se nastavlja u doba Komnena (v. Srednjovjekovno zidno slikarstvo u Srbiji i Makedoniji). Za renesanse Paleologa ikonografija se jako povećava. Zidovi crkava prekrivaju se prikazima manjeg formata, narativnog karaktera. Najznačajniji ciklusi su Kahrie-džamija u Carigradu i Mistra. Veliki dio bizantske umjetničke pro-

izvodnje zauzimaju tzv. manje umjetnosti (zlatarstvo, emalj, bjelokost, izrada tkanina), koje su zbog lakog prenošenja njihovih izrađevina odigrale veliku ulogu u širenju bizantskog uticaja u Zapadnoj Evropi.

BJELOKOST, slonove kljove, skulpturalni materijal. Umjesto prave slonovače upotrebljavali su se i očnjak morskog konja, hipopotama i mamuta. B. je u upotrebi od najstarijih vremena za izradu sitnih predmeta i plastike. Draž ovog materijala je u mliječnoj bjelini površine koja vremenom poprima topli žućkasti ton, u dojmu mekoće, izvanrednoj podatnosti pri rezbarenju, te u njegovoj egzotičnosti. U Grčkoj se b. upotrebljavala sa zlatom (v. Hrizelefantin). U kasnoj antici i Bizantu od bjelokosti su se izrađivali konzularni diptisi (v.) Najmonumentalnije djelo bizantske bjelokosne plastike je katedra (v.) biskupa Maksimijana iz VI st. Gotička sitna plastika iz bjelokosti ubraja se među najljepša ostvarenja ovog stila i materijala. B. je služila i kao podloga za slikanje minijature u XIX stoljeću.

BLAUE REITER der (njem. der blaue rajter plavi jahač), slika V. Kandinskog (1866—1944) i naslov almanaha grupe slikara pod njegovim vodstvom koji je štampan u Münchenu 1912. g. Grupa je formulirila svoj stav u katalogu izložbe »Plavi jahač« 1912. g. »Naš je cilj da u različitim oblicima koji su ovdje prikazani pokažemo kako se unutrašnje želje umjetnika ostvaruju na višestruki način«. Pored Kandinskog najvažniji članovi su bili F. Marc (Mark 1882—1916), koji se preko ekspresioniz-

ma pod utjecajem prvenstveno R. Delaunaya (Delonej) posve približio apstrakciji, A. Macke (Make 1887—1914), P. Krklec (1879—1940) koji je posebna ličnost unutar grupe i moderne umjetnosti uopće. Između svjesnog bijega u identifikaciju s djetinjstvom i apstrakcije, Klee ostvaruje čitavu skalu djela nevjerojatno bogate imaginacije. Prvi svjetski rat donosi smrt dvojici pripadnika (Marc i Macke) i raspad grupe.

BOJA, 1. efekt svjetlosnih talasa određene frekvencije u oku. Spektar boja (sunčana svjetlost) sadrži devet boja: crvenu, narančastu, žutu, žutozelenu, zelenu, plavozelenu, modru, indigo, ljubičastu. Među njima su tri osnovne boje: crvena, žuta i plava. Komplementarne boje nastaju suprotstavljanjem osnovnih. Neutralne boje su crna i bijela. 2. Pigment, prirodnog ili sintetičkog porijekla koji se miješa s raznim vezivnim sredstvima i razrjeđivačima i upotrebljava u slikarstvu (v. Akvarel, Tempera, Ulje). 3. Osnovni formalni element slikarskog djela, u slici se javlja kao potez, mrlja, ploha. Boje mogu biti u različitim odnosima s drugim formalnim elementima (linija, svjetlo), a i međusobno (v. Kolorizam). Upotreba boja vrlo je značajna i za postizanje estetskog efekta arhitektonskog ili kiparskog djela (v. Polihromija).

BOTEGA (tal. bottega radionica), umjetnička radionica.

BRISOLEJ (fr. bris-soleil lomljenje sunca), različiti oblici sjenila u modernoj arhitekturi koji se

postavljaju ispred staklenih zidova da bi štitili unutarnji prostor od sunca.

BROD (LAĐA), dio unutarnjeg prostora nastao zbog raščlanjivanja tereta krova i osvjetljenja u uzdužnim građevinama (v. Bazilika). Brodovi su međusobno odijeljeni redovima stupova ili stubova, srednji je obično širi, a pobočni uži.

BRONČANO DOBA, jedno od prethistorijskih razdoblja koje započinje pronalaskom i širenjem legure bronze otprilike u IV tisućljeću pr. n. e. Dijeli se na sedam velikih kulturnih krugova: istočni krug, sjeverni krug, srednjoevropski krug, srednjoheladski, mikenski (v. Egejska kultura), kultura El Argar (Španija), zapadnoevropski krug. Ostatke tih kultura nalazimo uglavnom u velikim nekropolama: nakit, brončani oklopi, fibule, glineno posuđe, kultne kočije, stilizirane životinjske kipiće, ženske idole. U Evropi se metal pojavio oko 1600. g. pr. n. e. na jantarskom putu s Mediterana na Jütland, gdje se formirala kultura Unetice, za koju je karakteristično sahranjivanje mrtvaca u tumulusima (v.). Istovremena kultura na zapadu gradi megalitske spomenike (v.) i grobove-rovove, dok znatno kasnija kultura Urnfield spaljuje mrtvace. Od VIII do VI st. pr. n. e. cvate na Sardiniji kultura nuraga (v.), za koju su značajni brončani kipovi plemenskih poglavica i naročito interesantna tema majke s djetetom i majke s odraslim sinom u naručju.

BRÜCKE die (njem. di brike most), grupa njemačkih umjetnika formirana 1905. g. u Dresdenu. Glavni predstavnici bili su E. L. Kirchner (Kirhner, 1880—1938), E. Heckel (Hekel, r. 1883), K. Schmidt-Rotluff (Šmit-Rotluf, r. 1884). Godine 1906. grupi je na neko vrijeme pristupio E. Nolde (1867—1956). 1910. g. slikari ove grupe prelaze u Berlin, gdje djeluju do početka rata. Slikarstvo grupe »Brücke« predstavlja jednu od prvih i najkvalitetnijih manifestacija ekspresionizma u Njemačkoj.

BUKRANIJ (grč. bus vol, kranion lubanja), lubanja žrtvene životinje ukrašena vrpcama i vijencima; upotrebljavala se kao dekorativni motiv reljefa na frizovima, sarkofazima i oltarima u helenističkoj, rimskoj umjetnosti, odakle je prešla i u renesansu.

BULEUTERION (grč. viječnica), grčka viječnica; u tlocrtu sličan teatru, samo natkriven.

BUNJE, prethistorijski tip kuće u našim krajevima (sjeverna Dalmacija, Istra), kružnog tlocrta, suho zidane od neobrađenog kamena, svođene uglavnom elipsoidno. Ovaj oblik kuće zadržao se u sporednim funkcijama (kolibe u polju, štale) na kraškom području sve do najnovijih vremena.

BURG (njem. grad), svako utvrđeno obitavalište. U užem smislu b. je srednjovjekovna utvrda, građena u svrhu obrane, ili utvrđeno mjesto za stanovanje kralja i feudalaca, obično na povišenome mjestu. Prvi burgovi imali su za obranu samo opkop, drvenu kulu i ogradu. U XI st. u Francuskoj

se počinju zidati burgovi od kamena. Donjon (v.) postaje vrlo visok, četvrtastog tlocrta. Potkraj XII st. usavršavanje opsadnih mašina i udobniji način stanovanja izazivaju napuštanje ovog sistema. B. se učvršćuje visokim zidom pojačanim okruglim kulama, s isturenim ophodom na vrhu. Oko burga je opkop a do ulaza se dolazi pokretnim mostom. Unutar zidina gradi se palas (v.). Donjon (donžon) je sada kružnog tlocrta i smješten na najistaknutijem mjestu. U burgu se nalaze još crkva i zdenac. Tako opskrbljeni b. mogao je da primi za stalno stanovanje više ljudi. U XV i XVI st. zbog vatrene artiljerije burgovi u nizini mijenjaju izgled. Kule se snizuju, a zidove zamijenjuju nasipi i bastioni (v.). Burgovi na nepristupačnim mjestima gube važnost.

C

CAMPANILE (tal.. kampanile zvonik), zvonik talijanskih crkava koji nije dio same crkvene građevine, već stoji slobodno.

CAMPO SANTO (tal. kampo santo sveto polje), srednjovjekovna groblja u Italiji. Najpoznatije je u Pisi, izgrađeno u obliku pravokutnog zatvorenog dvorišta čiji su zidovi ukrašeni freskama.

CARDO (kardo), ulice koje u rimskim gradovima pravilnog rastera teku u pravcu sjever-jug, sjekući okomito decumanus (v.).

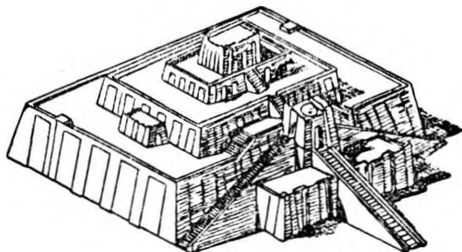
CASSONE (tal. kasone škrinja), jedan od osnovnih komada srednjovjekovnog i renesansnog pokućstva. Često ukrašavan rezbarijama ili oslikavan.

CELA (lat. cella komora), pravokutna zatvorena prostorija. U celi antiknog hrama čuvao se kip boga ili božice kojem je hram bio posvećen.

CHIAROSCURO (tal. kijaroskuro svijetlo-tamno), način postizanja iluzije plastičnosti na slici pomoću svjetla i sjene, tako da su sjene gradacije crno-sivog, a svjetlo boja.

CIBORIJ (lat. ciborium čaša), 1. baldahin (v.) postavljen na stupove iznad oltara. U crkvenoj arhitekturi javlja se već od IV st. Niz ciborija od predromanike do renesanse sačuvano je i na našoj jadranskoj obali. 2. posuda za liturgijsku hostiju. U pravilu od plemenitog metala.

CIKURAT (babilon. brijeg bogova), mezopotamski hram u obliku stepenaste kule s više katova. Na vrhu se nalazilo svetište do kojeg su vodile rampe ili spiralno postavljene stepenice. Nijedan od cikurata se nije sačuvao. Poznamo ih po reljefima, opisima i iskopinama.

Cikurat, rekonstrukcija

CINKTURA (lat. cingere opasati), ograda oko groblja ili crkve pravljena u svrhu obrane. U baroku su zidom bile opasane hodočasničke crkve (cinktor).

CINQUECENTO (tal. činkvečento 500), skraćenica za 1500 kronološka oznaka za XVI st. Ujedno stilski pojam za umjetnost visoke renesanse.

CIPUS (lat. cippus stećak), obrađeni kamen valjkastog ili prizmatičnog oblika koji se u predrimsko i rimsko doba upotrebljavao kao međaš i kao nadgrobni i zavjetni spomenik. Ilirsko pleme Liburna, pod rimskim utjecajem, od I do IV st. izrađuje poseban tip cipusa — trup u obliku valjka završava stošcem na čijem se vrhu nalazi borova šiška. Na trupu je bilo pravokutno natpisno polje, a stožac je često bio ukrašen ljuskama (squamae).

CIRKUS (lat. krug), prvotno kultno mjesto, kasnije uzdužna arena za konjičke trke i druge zabave. U Rimu su poznati cirkusi bili Cirkus Flaminius i Circus Maximus koji je mogao primiti 185.000 gledalaca.

CISTA (grč. kiste sanduk, kovčeg), 1. cilindrična posuda od bronce s pokrovom koja je vjerojatno služila za čuvanje toaletnog pribora. 2. urna (v.) u obliku sarkofaga, izrađene od alabastera i mramora (Etruščani).

CIZELIRANJE, konačna obrada metalnih površina, uklanjanje hrapavosti i grubosti nastalih lijevanjem ili spajanjem (v. Skulpturalne tehnike, Zlatarstvo).

COEMETERIUM (grč. koimeterion, cemeterijum počivalište), groblje.

COLUMBARIUM (lat. kolumbarijum golubinjak), rimske i ranokršćanske grobne komore u koje su se stavljale urne (v.).

COSMATI (kosmati), porodica rimskih kamenorezaca koje su u razdoblju od XII do XIV st. izvo-

dile skulpturalno-dekorativne radove (oltare, ciborije, propovjedaonice, klaustre, podove itd.), upotrebljavajući mnogo mozaikalne ukrase.

CRTEŽ, 1. likovno djelo na plohi ostvareno pomoću linije kao glavnog izražajnog sredstva. U zavisnosti od podloge i materijala koji ostavlja trag postoje različite crtačke tehnike (v. Pero, Olovka, Kroki, Lavirani crtež, Kreda, Pastel, Ugljen, Sgraffito, Srebrna igla). 2. c. može biti i predradnja konačnom djelu u drugoj tehnici, odnosno sastavni dio slike (v. Studija, Skica).

CUBICULUM (kubikulum), 1. spavaonica u rimskoj kući, 2. grobna komora mučenika u katakombama (v.).

Č, Ć

ČAJTIJA, pećinski hram u Indiji, s velikim bogato ukrašenim predvorjem. Unutrašnji prostor čajtije podijeljen je redovima stupova na tri broda. Završava se apsidom polukružnog oblika u kojoj je smještena mala stupa (v.). Najpoznatije čajtije su u Karli (II—IV st.) i u Adjunti (Adžunti VI st.).

ČIKAŠKA ŠKOLA, grupa američkih arhitekata koji su osamdesetih godina XIX st. počeli primjenjivati novi materijal u arhitekturi i boriti se za novu građevinsku estetiku koja iz tih materijala proizlazi. Pod utjecajem arhitekta H. H. Richardsona (Ričardson 1838—1886) projektirali su visoke uredske zgrade s metalnom konstrukcijom. Najpoznatiji pripadnici bili su W. Le Baron Jenney (Le Baron Dženi, 1832—1907) i L. Sullivan (Saliven, 1850—1924). Svjetska izložba 1893. g. značila je prekid njihova rada.

Čikaški prozori su široki, primjenjivani u arhitekturi čelične konstrukcije. Upotrebljavali su ih arhitekti čikaške škole.

ČIPKA, prozračna tvorevina od lanenih, pamučnih, svilenih, vunenih, srebrnih i zlatnih niti, te vlakanaca raznih kaktusa spletenih u mrežu ručno ili mašinski, bez podloge. Prema načinu izrade razlikujemo čipku na batiće, šivanu, kačkanu, mašinsku i čipku na čunak. Č. je bila poznata u Egiptu, kod starih Peruanaca, ali samo kao završetak tkanine. Kao samostalna č. izrađuje se od poč. XVI st. Doba najvećeg cvata je u XVII st., a centri proizvodnje su Bruxelles, Venecija, Mechelen. Najčešći je stilizirani biljni ukrasni motiv.

ČURINGA, obredni predmet elipsoidnog oblika sa zaoštrenim krajevima, važan u umjetnosti primitivnih naroda (v.). Ime potječe iz jezika naroda srednje Australije, gdje se najčešće i pojavljuje. Pravi se od drveta ili kamena, a na gornjoj površini nalaze se urezi u obliku koncentričnih krugova — znakova. Po vjerovanju primitivaca, u č. živi duh predaka i duh još nerođene djece.

ĆILIM (tur. kilim prostirač), tkanina najčešće izrađena od vune, ponekad svile i pamuka, ručno na tkalačkom stanu, a upotrebljava se kao prostirač, pokrivač i zastor. Dvije su osnovne tehnike ćilima: klečanje — niti potke provlače se kroz napete niti osnove, jedanput odozgo, drugi put odozdo, unutar granica namijenjenih pojedinoj šari; i uzlanje — niti runa provlače se kroz osnovu, koja mora imati horizontalne i vertikalne niti, i zauzlavaju se. Uzlovi se zgušnjavaju i učvršćuju nabijanjem. Ako se uzlovi prave preko šipke položene na osnovu i naknadno prorezuju, odnosno ne prorezuju, dobiva

se b a r š u n. Uzlani ćilimi su runasti s lica, a glatki s naličja i zovu se još i sagovi. Klečani ćilimi su glatki s lica i naličja. Ćilimi su se izrađivali vjerojatno još u prethistoriji. Najstariji klečani ćilimi potječu iz Egipta (grobnica Tutmozisa, oko 1400. g. pr. n. e.), a najstariji baršun nađen je u koptskim grobnicama IV i V st. Srednjoazijskim narodima ćilimarstvo je jedna od glavnih vrsta likovnog izražavanja (Afganistan, Kavkaz, Iran). Razvoj ornamenta općenito se kreće od geometrijskih motiva do stiliziranih biljnih i životinjskih. Posebnu grupu klečanih ćilima predstavlja tapiserija (v.).

D, DŽ

DADA, DADAIZAM (fr. konj u dječjem govoru), umjetnički pokret nastao za I svjetskog rata u New Yorku i Zürichu. Pokretači M. Duchamps (Dišan, rod. 1887), F. Picabia (Pikabia, 1879—1953), H. Arp (rođ. 1887), T. Tzara (Cara 1896—1963), M. Ray (Rej rođ. 1890). Po završetku rata pokret se proširio u Njemačkoj gdje mu stvaralaštvo M. Ernsta i G. Grosza (Gros) daje određeni politički karakter. Po formulaciji M. Duchampsa d. znači »boriti se protiv klišea, biti slobodan«. Svojim istupanjem dadaisti su sablažnjavali građansku publiku, a u biti značili opću negaciju, rušenje svih vrijednosti i odbacivanje i same umjetnosti. U manifestu dade iz 1918. g. izjavljuju: »Nećemo više ništa, nećemo više ništa, ništa, ništa, ništa . . .« Pokret se raspao 1922. g.

DANS MACABRE (franc. dāns makâbr mrtvački ples), ples ljudi različitih staleža i zvanja pod vodstvom kostura (smrti) koji svira. Česta tema likovnih prikaza u XIV i XV st.

DEAMBULATORIJ (lat. deambulatorium šetati se), ophod u apsidi u obliku hodnika polukružnog

ili potkovičastog tlocrta, od središnjeg prostora odijeljen stupovima.

DECORATED STYLE (engl. dekoresit stajl ukrasni stil), stil engleske gotike od pol. XIII do pol. XIV st.

DECUMANUS (dekumanus), osovina zapad-istok, jedna od glavnih ulica u rimskom gradu i vojnom logoru, okomito položena na cardo (v.).

DEFORMACIJA (lat. deformatio — izmijenjeni oblik), namjerno izobličenje prirodnih oblika zbog postizanja veće izražajnosti. Deformacijom se služe umjetnici svih vremena.

DEKADENCIJA (fr. decadence propadanje), pojam koji određuje nešto umorno, kasno, na zalazu, u propadanju. D. može biti karakteristika sadržaja umjetničkog djela, može značiti opadanje u kvaliteti ili u kvantiteti umjetničke produkcije uopće. Duh helenizma kasne antike, manirizma i fin de siècla (fendesiekl) naziva se dekadentnim. Riječ d. često se upotrebljava i u smislu osude umjetnosti proturealističkih tendencija u ime realizma (npr. u terminologiji konzervativnog akademizma ili socijalističkog realizma).

DEKORACIJA (lat.), ukras kao i pojedini oblici ukrasa.

Dekoriranje, ukrašavanje.

DEKORATIVNOST, u arhitekturi upotrebljavanje arhitektonskih elemenata izvan njihove prvotne funkcije; u slikarstvu ili skulpturi izjednačenost forme i sadržaja, tj. formalni elementi dolaze

naročito do izražaja, ponajviše uz zadržavanje figurativnosti (v.).

DE STIJL, (de stij) holandski časopis T. van Doesburga (van Dizburg, 1883—1931). Izlazio je od 1917—1931. g. i okupio arhitekte, skulptore i slikare. Najznačajniji među njima bili su slikar P. Mondrian (1872—1944), arhitekti J. J. P. Oud (Aud, r. 1890) i G. T. Rietveld (Ritveld, r. 1888), skulptor G. Vantongerloo (r. 1886). Ubrajaju se među prve pobornike sinteze umjetnosti (v.).

DIAFANA SLIKA (prema grč. prozirno), prozirna slika na staklu.

Diafana stijena, zid rastvoren velikim otvorima (gotička arhitektura).

DIENST (njem. dinst služba), tanki polustup ili četvrtstup, vertikalni dio svježnjastog stupa, ili pilastra u gotičkoj arhitekturi, koji služi kao nosač rebra svoda.

DIPTEROS (grč. dis dva puta, pteron krilo), tip grčkog hrama s dvostrukim redom stupova na svim stranama.

Pseudodipterosima nazivamo hramove kod kojih je unutarnji red stupova prislonjen uza zid te postaju polustupovi.

DIPTIH (grč. diptychon dvostruko složeno), 1. spojene drvene ili bjelokosne ploče presvučene voskom po kojem se u antici pisalo drvenom, metalnom ili koštanom pisaljkom. Vanjska strana ploča ukrašavala se reljefima, naročito kod tzv. konzularnih diptiha koje su dobivali rimski konzuli pri-

likom nastupa dužnosti. U kasnoj antici javljaju se i diptisti s reljefnim prikazima iz Biblije, koji su služili u crkvene svrhe; u njih su se zapisivala imena mučenika, pokojnika ili živih koje je trebalo spominjati u obredima. 2. dvodjelna oltarska slika.

DIVIZIONIZAM (prema lat. dijeliti), v. Pointilizam.

DIZAJN (engl. designe nacrt), v. Industrijsko oblikovanje.

DJEČJI CRTEŽ, likovni izraz djece. Djeca u želji da riješe svoj odnos prema svijetu koji ih okružuje crtaju. Starije teorije su d. c. shvaćale kao evoluciju od »škrabanja« preko »sheme« do realizma. Zapravo, d. c. ne tvori jedinstveni stil, jer svako dijete razvija svoju shemu, a stilske grupe u koje ih se obično ubraja jesu stilske grupe odraslih.

DOKSAT (tur.), ispust poput erkera (v.) u islamskoj profanoj arhitekturi.

DOLMEN (bret. dol, taol, tol stol, men kamen), grobna građevina s kraja kamenog i početka brončanog doba (v. Megalitski spomenici). Jednostavni d. sastoji se od dva uspravno postavljena kamena koji podržavaju treći horizontalno položen. Kameni blokovi mogu biti postavljeni tako da formiraju prostoriju kružnog, četvrtastog, poligonalnog tlocrta ili pokrivene aleje — hodnike (v. Tumulus). Dolmeni su često ukrašeni apstraktnim ili figurativnim (shematski prikaz božice — majke) reljefima. Dolmeni su najmnogobrojniji u Irskoj i Bretagni, a susreću se na širokom području od Engleske do Kavkaza i Indije te u Sjevernoj Africi.

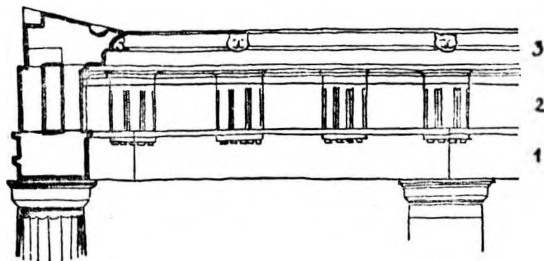
DOM, DUOMO (njem. odnosno tal. prema lat. domus kuća), naziv za katedralu (v.), a i za glavnu crkvu grada u kojem nema biskupskog sjedala.

DONATOR (lat. darovatelj), onaj koji dariva neko umjetničko djelo crkvi. D. se često dao prikazati na djelu koje je darovao, i to najčešće manjih dimenzija od ostalih likova.

DONJON (donžon), 1. kula za stanovanje u ranom srednjem vijeku, 2. glavna kula i posljednje obrambeno pribježište u burgu (v.).

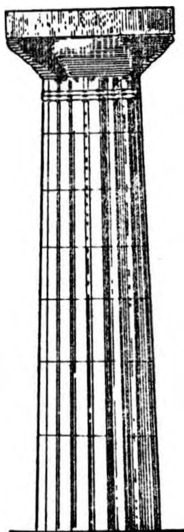
DORMITORIJ (lat. dormitorium spavaonica), 1. zajednička spavaonica u samostanima (v.), 2. zgrada sa spavaćim sobama u većim školskim središtima, 3. u prenesenom smislu gradsko naselje koje svojim stanovnicima pruža samo mogućnost stanovanja, spavanja.

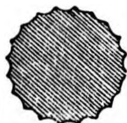
DORSKI STIL, stil grčke arhitekture. Karakterističan je kanelirani stup, koji bez baze stoji na stilobatu (v.). Kapitel se sastoji od ehinusa (v.) i

Grede dorskog hrama: 1. arhitrav, 2. triglifi i metope, 3. sima

abakusa (v.), a stablo i kapitel povezuju anuli (v.) (3—5). Stupovi nose arhitrav sastavljen od pravokutnih greda, koje se sastaju u osovini stupa. Iznad arhitrava je friz — izmjenjuju se metope (v.) i triglifi (v.), a zatim geizon (v.). Iznad greda je trokutasti zabat — pročeljni i začeljni završetak kosog krova. Timpan (v.) je ukrašen skulpturalnim prikazima. Najpoznatiji dorski hramovi: ostaci šest velikih hramova u Selinuntu, Posejdonov hram u Paestumu (Pestum), Demetrin hram u Paestumu, ruševine hrama u Agrigentu, Zeusov hram u Olimpiji. Tezeion u Ateni, Partenon na Atenskoj akropoli, Apolonov hram u Figaliji.

Dorski stup i presjek

DRAPERIJE (fr. draperie zastor), nabori tkanine, odnosno prikazi tih nabora u slikarstvu i skulpturi.

DROLERIJA (fr. drôlerie lakrdija, šala), groteskni prizor s ljudskim i životinjskim likovima, koji se javlja na marginama srednjovjekovnih rukopisa i u rezbarijama korskih sjedala.

DRVOREZ, grafička tehnika visokog tiska. Crtež se urezuje u tvrdu drvenu ploču tako da se oko njega uklanja drvo. Preostala ispupučenja zatim se premazuju bojom i otiskuju. Na evropskom zapadu d. je u široj upotrebi od druge pol. XIV st.

DUBROVNIK, urbanistički i arhitektonski naš najcjelovitiji grad. Prvo naselje — izbjeglice iz Epidaura — nalazio se na najjužnijem dijelu današnjega grada, koji je u VII st. bio otočić. Negdje u XII st. kanal koji ga je dijelio od kopna zatrpan je i tako nastaje buduća okosnica grada — Stradun ili Placa. Grad obuhvaća slavensko naselje Dubrovnik na drugoj strani, podno brda Srđa. Statut iz 1272. g. kodificira odnose između privatnih i javnih površina. Statut će biti izmijenjen tek u drugoj polovini XVII st., kada je grad, nakon rušenja od potresa, bio izgrađen po novoj pravilnoj shemi: Placa se proširila i postala dugi uski trg na koji se pod pravim kutem slivaju poprečne ulice. Grad je unutar zidina gotovo u potpunosti izgrađen baroknim zgradama, vrlo jednostavnim u dekoru. Iz srednjeg vijeka potječu: samostan i crkva Male braće (XIV—XV st.) s klaustrom koji je gradio Miho iz Bara; dominikanski samostan i crkva (XIV—XVI st.) s bogato ukrašenim triforama u klaustru. Knežev dvor dobiva svoj današnji izgled poslije 1468. g. i na njemu se prvi put ostvaruje sinteza gotike i renesanse, što će biti osnovna karakteristika dubrovačke umjetnosti i njen najveći doprinos. Prizemlje dvora izgrađeno je djelomično po nacrtu firentinskog graditelja Michelozza sa 6 polukružnih arkada, dok su prozori na katu gotičke

bifore. U istom stilu sagrađena je i Divona i čitav niz ljetnikovaca dubrovačke vlastele u Lapadu, Gružu i Rijeci Dubrovačkoj. Gradske zidine, najbolje sačuvane kod nas, podignute su uglavnom od 1450—1550. g. Barokna crkvena arhitektura predstavlja najmonumentalniju baroknu arhitekturu u Dalmaciji: isusovački kolegij s monumentalnim stepeništem, Sv. Vlaho i katedrala. Od kraja XIV do polovice XVI st. razvija se dubrovački ogranak dalmatinske slikarske škole, koji pokazuje dugo zadržavanje gotičkih elemenata i sporo usvajanje renesanse. Najveći slikar ove škole je Nikola Božidarević (Triptih na Dančama). U drugoj polovini XVI st. prodorom renesansnih slika importiranih iz Italije zamire dubrovačko slikarstvo.

DUGENTO, DUCENTO (tal. dudžento, dučento 200), skraćenica za 1200, kronološka oznaka za XIII st.

DUNĐERI (tur. drvodjelje, tesari), narodni graditelji, napose u Bosni i Hercegovini.

DVORAC, reprezentativna stambena građevina. Služi za razonodu i ljetni boravak. Do XVI st. utvrđeno boravište, dok se kasnije gubi obrambeni karakter i grade se reprezentativna dvorišta (cour d'honner, kur doner), a zgrada se uklapa u veliki park (v. Francuski vrt). Najljepši sačuvani dvorci su uz rijeku Loire u Francuskoj, nastali u razdoblju renesanse. Kod nas su značajniji renesansni dvorci — ljetnikovci u okolici Dubrovnika i barokni dvorci nastali uglavnom u XVIII st. u Hrvatskoj.

DVORANSKA CRKVA, jedno ili višebrodna crkvena građevina kod koje su svi brodovi iste visine. Na taj način ostvaruje se jedinstvenost unutarnjeg prostora i upravo zbog toga dvoranske crkve su česte u razdoblju gotike, naročito u Njemačkoj.

DŽAMIJA (arap. gāmi onaj koji okuplja svijet), u širem smislu muslimanska bogomolja — isto što i mošeja. U užem smislu dž. je turska bogomolja, a mošeja arapska. Osnovni dijelovi: dvorište s ophodom (natkrivenim hodnikom) i zdencem za ritualno pranje, te zatvoreni prostor za molitvu, s mihrabom (v.) i mimberom (v.).

E

EARLY ENGLISH STYLE (engl. Erli Ingliš stajl rani engleski stil), razdoblje engleske gotike u XIII st.

EDIKULA (lat. aedicula kućica, mali hram), arhitektonski okvir oltara kućnih bogova ili niša u grobnoj komori u koju su se stavljale urne (v.) ili kipovi pokojnika, također mala kapelica.

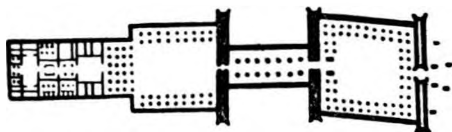
EGEJSKA KULTURA, prethistorijska kultura brončanog doba na obalama Egejskog mora, koja se razvila oko 2500 g. pr. n. e., a nestala oko 1000 g. pr. n. e. u vrijeme prodiranja naroda sa sjevera — dolaska grčkih plemena. Egejsku kulturu poznajemo od 1871. g. kada su započela iskapanja Schliemanna (Šliman) u Troji, Dörpfelda i Evansa na grčkom kopnu i Kreti. Najvažniji centri na kopnu bili su Mikena, Orhomen i Tirins, a na Kreti Knosos, Festos, Hagia Triada. Kultura gradova na Kreti razlikuje se od one na Peloponezu. Kuće na Kreti su četverokutnog tlocrta. Palače imaju otvorena dvorišta oko kojih su organizirani razni prostori. Postoji čitav sistem predvorja i širokih stubišta, a snabdjevene su i sanitarnim uređajima (vodovod,

kupatilo). Stupovi imaju karakterističan oblik — sužavaju se prema dole, a kapitel je poput jastuka. Zidovi su bili obloženi alabasternim pločama ili oslikani (povorke nosača posuda, borbe s bikovima, životinje i cvijeće). Palače nisu bile utvrđene. Hramove nisu gradili, ali su nađeni ostaci svetišta u spiljama (Kamares) s prikazima dvostruke sjekire (labrys) na zidovima, koja je općenito karakteristična za egejsku kulturu. Sitna plastika sačuvala se u velikom broju. Značajni su nalazi keramike koji omogućavaju razlikovanje više stilova. Najljepši primjerci ostvareni su u stilu Kamares (na tamnoj podlozi svijetli prikazi biljnog karaktera).

U Mikeni se gradilo nevezanim, djelomično obrađenim, poligonalnim kamenim blokovima (v. Kiklopski zidovi). Palača se sastojala od megarona (v.), zasebne ženske kuće i gospodarske zgrade, a sve je to bilo opasano obrambenim zidovima. Poznate su grobnice s kupolastim svodovima, napose Atrejeva riznica koja je remek-djelo arhitekture brončanog doba, a sastoji se od dugog hodnika i kružnog prostora. U grobnicama je nađeno mnogo zlatnog i brončanog nakita, posuđa, zlatnih maski.

EGIPATSKA UMJETNOST, likovni izraz na području starovjekog Egipta. U plodnoj dolini Nila zemljoradnja se već u 10. tisućljeću razvila do stupnja koji zahtijeva izvjesnu organizaciju zajednice. Početkom 3. tisućljeća stvorena je jedinstvena monarhija s faraonom na čelu, koja se održala sve do

rimskog osvajanja. Osnovna karakteristika egipatske kulture je stalnost. Mitovi su vezani uz zemljoradnju: glavni bog je bog Sunca, najviše rasprostranjeni mit je mit umiranja i uskrsnuća prirode (Oziris). Kult mrtvih vodi od sahranjivanja u suhi pijesak do mumificiranja i izgradnje monumentalnih grobnica (mastabe (v.), piramide (v.), grobnice u stijenama). Vjeruje se da je tijelo potrebno sačuvati da bi ponovo sjedinjeno s dušom uskrsnulo na drugom svijetu. Pored grobnica hramovi su najvažniji arhitektonski spomenici. Sastoje se od sistema predvorja sa stupovima koji poput dugog kamenog puta vode do svetišta. Najviše pažnje poklanjalo se fasadama koje se sastoje od dva pilona (v.) i ulaznih vrata sa simbolom boga Sunca. Hramovi su se gradili stotinama godina i prerastali u gradove — hramove (Luksor, Karnak). Posebnu grupu predstavljaju hramovi koji su se gradili u stijenama (Deir el Bahari). Egipatska skulptura je

Tipični tlocrt egipatskog hrama

također vezana za vjerovanje u prekogrobni život. Statue su smještavane u grobnice s magijskom vjerom u stvari, odnosno prikazivanje. Prikazivanje znači zarobljavanje i osiguranje života na drugom svijetu. Statue karakterizira frontalnost i pojednostavnjenjem postignuta monumentalnost. Teme mo-

numentalne skulpture (velikih razmjera, pravljene od tvrdog kamena — diorit, porfir) jesu faraoni i razna božanstva. Vrlo su česti plitki ili uleknuti reljefi s likovima postavljenim u irealne prostore bez perspektive (v.), odnosno s inverznom perspektivom svakog lika, u nemogućim položajima, da bi se što bolje istakle glavne karakteristike prikazanog i predočilo sve što se o njima zna. Na slikama se pojavljuje sličan stav kao na reljefima. Bojenje likova je konvencionalno: žene su uvijek prikazane u žutoj, a muškarci u smeđoj boji. Slikane su na zidu tehnikom fresco (v.) ili temperom (v.). Slike se pojavljuju i u rukopisima na papirusima (v.). Najpoznatija je »Knjiga mrtvih«, zbirka nadgrobnih natpisa sastavljena u vrijeme novog carstva. Djela nastala u vrijeme faraona Amenofisa IV teže realističkom prikazivanju, za razliku od svih ostalih djela nastalih prije i poslije tog vremena. Na reljefima tog doba prikazuje se svakodnevni život, lov, radovi, gozbe. U statuama faraona i njegove žene teži se portretiranju.

EHINUS (grč. echinus jež), dio dorskog kapitela u obliku kružnog jastučića ispod abakusa (v.).

EKLEKTICIZAM (grč. eklegein izabirati), oponašanje starijih stilova, često s proizvoljnim spajanjem raznih stilskih elemenata u jednom djelu. U tom smislu e. je bio naročito izražen u arhitekturi XIX st. (v. Neostilovi).

EXSEDRA (lat. exedra zbornica), kružni ili pravokutni dio prostora sa sjedalima u antiknoj arhitekturi. U srednjovjekovnim građevinama e. se identificira s apsidom (v.).

EKSPRESIONIZAM (fr. expression izraz), moderni umjetnički pravac. Naziv kao oznaka moderne umjetnosti između 1900—1920, vjerojatno prvi put upotrijebljen u reviji »Der Sturm« (der šturm). Danas ekspresionizmom zovemo modernu umjetnost koja deformacijom objekta na slici ili skulpturi teži za što intenzivnijim izrazom osjećaja. U tom smislu prvi veliki ekspresionista bio je slikar V. Van Gogh (1853—1890). Na njegovim slikama intenzivne boje i grčevit rukopis malih jednakih poteza stvaraju deformaciju prirodnih oblika i izražavaju uzbuđenje i nemir. U posljednjem deceniju XIX st. slika svoja najznačajnija djela norveški slikar E. Munch (Munk, 1863—1944). Dugi i vijugavi potezi i intenzivne boje pojednostavnjuju likove i pejzaže na njegovim slikama izražavajući stravu i užas, potisnuti svijet straha i groze koji on otkriva pod prividom običnog građanskog života. Njemački e. formirao se uglavnom pod utjecajem Van Gogha i Muncha, demonstrirajući svoja djela u pokretu Die Brücke (di Brike v.). Ekspresionisti su bili i neki pripadnici fauvističkog pokreta; najveći među njima G. Rouault (Ruo 1871—1958), umjetnik prožet protivljenjem i željom da svoj odnos prema svijetu prevlada osjećajima. U kasnijoj fazi postaje jedan od najvećih religioznih slikara svih vremena, nalazeći utjehu u identifikaciji s romaničkim slikarima vitrauxa. Gotovo svi pripadnici Pariške škole (v.) bili su ekspresionisti. O. Kokoschka (Kokoška, rođ. 1886) nije pripadao nikakvoj školi, bio je pod utjecajem Die Brücke; slikao je u slobodnoj, gotovo impresionističkoj formi. Među skulptorima su vodeće ličnosti E. Bar-

lach (Barlak, 1870—1938) — poznate su njegove drvene skulpture pojednostavnjenih likova jako naglašene izražajnosti — i W. Lehmbruck (Lembruh, 1881—1919) koji stvara izdužene, produhovljene oblike.

EMAJL (fr. email), staklasta masa obojena metalnim oksidima, koja se veže za razne podloge. Bila je poznata već u starom Egiptu. Postoje različite tehnike ukrašavanja pomoću emajla. 1. kloazoniranje (e. cloisonnè), saćasti, ćelijasti e. — na metalnoj podlozi izvodi se crtež pomoću tankih zlatnih traka koje se zagrijavanjem fiksiraju za podlogu. U »ćelije« koje se na taj način dobiju sipa se e. u prahu, koji će se zagrijavanjem rastaliti i uhvatiti za metalnu podlogu. Nakon toga se e. hlađenjem stvrdne i glača. 2. e. champlevè (šampleve) nastaje tako da se u bakarnu ploču urezuju udubine, ispunjavaju emajlom i pečenjem fiksiraju. U srednjem vijeku bili su poznati emajli iz radionica u Carigradu i Veneciji. U Limogesu (Limož), pored champlevèa proizvodio se tzv. slikani e.; tj. podloga se pokrivala bijelim emajlom po kojem se crtalo crnim oksidom, a obojenim emajlom postizala se na pojedinim mjestima plastičnost. Na kraju se cijeli rad prevlačio emajlom ljubičaste boje i pekao.

EMPIRE (fr. ampir carstvo), klasicistički stil Napoleonova vremena, odnosno prvih desetljeća XIX st., naročito izražen u namještaju i unutarnjoj dekoraciji. U dekorativnim elementima e. se oslanja na antiku, čemu pridonose velika arheološka iskapanja toga vremena.

EMPORA (njem. empore gore, uvis), prohodni prostor, galerija (v.) iznad pobočnih brodova u građevinama bazilikalnog tlocrta, koji se prema glavnome brodu otvara nizom arkada. Empore mogu biti i neprohodne, smještene u debljini zidova.

ENGLESKI VRT, tip vrta, odnosno parka, koji se u XVIII st. razvio u Engleskoj, a tokom XIX st. proširio cijelom Evropom. Primjenjuje se na većim površinama, a cilj mu je da se očuva dojam prirodnog rasporeda raslinja, za razliku od arhitektonski organiziranih baroknih parkova (v. Francuski vrt). Cvijeće se umeće u travnjake, drveće i žbunje se sadi u većim grupama, a velika stabla rastu osamljena (soliteri). Travnjake presijecaju mali potoci, a često se stvaraju jezera nepravilnog oblika. E. v. je u biti jedna od manifestacija romantičkih strujanja. Tom tipu parka pripada i zagrebački Maksimir.

ENKAUSTIKA (grč. enkaiein paliti, žeči), antikna slikarska tehnika kojom se postižu koloristički efekti blizi onima koje evropsko slikarstvo postiže primjenom uljenih boja. Na drvenu ploču presvučenu platnom, odnosno na zid, nanose se boje vezane voskom bilo u vrućem stanju, bilo da se hladni vosak naknadno prevlači usijanim željezom da bi se postiglo spajanje i stapanje boja. Među najznačajnija sačuvana djela izrađena u toj tehnici ubrajaju se Fajumski portreti iz II i III st. n. e.

ENTARTETE KUNST (njem, izrođena izopačena umjetnost), naziv kojim su nacisti žigosali gotovo svu modernu umjetnost, naročito ekspresio-

nizam. Ova osuda bila je povezana i sa zabranom rada pojedinim umjetnicima, uklanjanjem slika iz javnih galerija, prodajom u inozemstvo, pa čak i uništavanjem umjetničkih djela.

ENTAZIS (grč. napinjanje), zadebljanje sredine stupa potrebno da bi se zbog prividnog sužavanja prema gore izbjegla optička varka da je stup ulek- nut. E. je prvi put primijenjen na stupovima dorskog stila u klasičnoj Grčkoj.

EPIGON (grč. epigonos potomak, kasnije rođen), pasivni sljedbenik, podražavalac određenih umjetničkih pravaca.

EPITAF (grč.), natpis na grobu u spomen nekog pokojnika.

ERKER (njem.), zatvoreni ispust u višim dijelovima fasade palače ili kuće. Često se produžuje kroz više katova.

EROTI (prema grč. eros ljubav), likovi golih dječačića, koji su počev od helenizma (v.) omiljeni dekorativni motiv antiknog kiparstva i slikarstva. E. se najčešće prikazuju pri branju grožđa ili kako nose vijence cvijeća i voća.

ESTETIKA (grč. aisthetikos osjetilno), filozofijska disciplina. O pojedinim granama nauke o umjetnosti v. Arheologija, Historija umjetnosti, Zaštita spomenika i dr.

ESTRADA (fr. estrade podij), povišenje poda u unutrašnjosti nekog prostora, ispod prijestolja ili oltara. U širem smislu riječi pozornica.

ETRUŠČANSKA UMJETNOST, umjetnost Etruščana i italskih plemena koja su oni pokorili, na području današnje Toskane, Umbrije i Lacija, od VII do II st. pr. n. e. U osnovi njihova umjetničkog izraza, kao i čitave civilizacije, stoje istočni utjecaji: fenički, maloazijski i grčki. Ovaj posljednji dominira, a prepoznajemo ga u karakterističnom prikazivanju ljudskih likova — stilizaciji profila, očiju, »arhaičnom smiješku« itd. E. u. pokazuje i karakteristike koje je izdvajaju unutar antičke umjetnosti. To su: smisao za pojednostavnjenje i stilizaciju, osjećaj za čiste, plošno nanesene boje, ritam i pokret. U svojim najboljim ostvarenjima ona je lirska. U etruščanskoj civilizaciji dominantno mjesto zauzima briga o zagrobnom životu. Sve što nam je od nje ostalo nađeno je u nekropolama Cerveteri (Červeteri), Tarquinia (Tarkvinia), Vulci (Vulči) i dr. Grobnice su trebale omogućiti nastavak života umrlih i bile su uređene kao kuće u kojima su ovi za života živjeli, sa stvarima koje su im pripadale i njihovim likovima. Zidovi su bili prekriveni freskama. U VII i VI. st. broj boja je ograničen — plava, crvena, žuta, crna i bijela. Likovi s oštrim konturama slikani su bez detalja. U V st. pod utjecajem antičkih vaza paleta se obogaćuje, prikazivanje teži plastičnijem efektu. Bogatstvo motiva je neiscrpno. Najčešći su prikazi plesa, gozbi i lova.

Kiparstvo je mnogo manje zastupljeno, a izvodi se u bronci i glini. Plastika je dugo zadržala izgled arhaičnih grčkih tipova. Karakteristični su prikazi muža i žene koji leže na sarkofagu, od pečene ze-

mlje. Posebno mjesto zauzimaju brončani prikazi životinja, koji se ubrajaju među najljepša ostvarenja antičke plastike.

Umjetni obrt je dostigao vrlo visok domet, naročito u bjelokosti i zlatarstvu (posmrtne maske i ukrasni predmeti od filigrana i zrnaca).

Arhitektura je poznata više iz rimskih literarnih izvora nego iz ostataka. Rimski pisci su pripisivali Etruščanima pronalazak atrija, pa kanalizacije i pravilne sheme gradova. Etruščani su razradili italski tlocrt s cardom i decumanusom. Mnogo su upotrebljavali luk i svod koji su omogućili smjelije gradnje od onih koje je dozvoljavao grčki linearni sistem. Među najznačajnija ostvarenja pripadaju gradske zidine od velikih blokova kamena, s pravokutnim kulama i monumentalnim vratima Perugia (Peruđa i dr.).

EVANGELIJAR (prema grč. evangelion dobra vijest), knjiga koja sadrži potpune tekstove evanđelja. U srednjem vijeku nastalo je mnoštvo rukom pisanih ukrašenih evangelijara s umjetnički izrađenim koricama.

EVANGELISTAR, knjiga s izvacima iz tekstova evanđelja, tzv. perikope koje se čitaju na službama božjim nedjeljom i praznikom u toku jedne godine.

EX VOTO (lat. eks voto po zavjetu), formula koja se stavlja na zavjetne darove, votivne slike, i kojom se označava da je riječ o daru u ime nekog zavjeta.

F

FAJANSA, predmeti izrađeni od gline, pečeni, prekriveni prozirnom (olovnom), odnosno neprozirnom (kalajnom) pocaklinom i ukrašeni. Naziv dolazi od grada Faenze u Italiji koji je u XV i XVI st. bio jedan od najčuvenijih središta proizvodnje ove vrsti keramike (v.).

FAKSIMIL (lat. fac simile učiniti sličnim), vjerna reprodukcija (najčešće fotografija) neke slike, rukopisa, potpisa, nota.

FAKTURA (srednjolat. izradba), površina umjetničkog djela koja zavisi od individualnog načina obrade materijala.

FALSIFIKAT (lat. falso krivo, facere činiti), kopije i vjerne imitacije umjetničkih djela rađene s namjerom prevare ili stavljanje lažne signature na već postojeće djelo. Falsificiraju se umjetnička djela svih razdoblja. Razvoj tehničkih sredstava (fotografiranje pomoću raznih zraka, mikrofotografija, kemijske analize itd.) znatno olakšavaju otkrivanje falsifikata.

FASADA (fr. façade), pročelje zgrade. Ako elementi raščlanjenja zidne plohe (v. Stub, Stup, Ar-

kada, Vijenac) i otvaranja (v. Prozor, Vrata) izražavaju unutarnji raspored prostora, f. je »prava«. »Lažnom« ili dekorativnom fasadom zovemo ono pročelje koje predstavlja kulisu, zid koji zatvara, omeđuje ali nema organske veze s unutarnjim prostorom, ne izražava unutarnji raspored prostora.

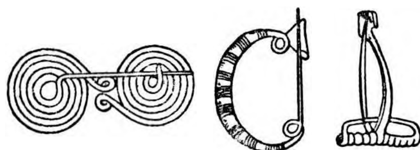
FAUVIZAM (fr. fauve divlja zvijer), grupa francuskih slikara: H. Matisse (Matis, 1869—1954), G. Rouault (Ruo, 1871—1958), M. Vlaminck (Vlamenk, 1876—1958), A. Derain (Deren, 1880—1954), A. Marquet (Marke, 1875—1947), R. Dufy (Difi, 1877—1953), G. Braque (Brak, 1882—1963), O. Friesz (Frijez, 1879—1949). Ne povezuje ih zajednički stil nego samo iste težnje, isto htijenje za čistim intenzivnim bojama koje nemaju nikakve veze s lokalnom bojom prikazanog predmeta, već se upotrebljavaju svojevoljno, slobodno, isključivo kao sredstvo izražavanja osjećaja. Kompozicije su posve plošne i kontrastno sastavljene od većih ili manjih površina čistih komplementarnih boja (v. Kolorizam). O. Friesz formulirao je težnje fauvista ovako: »Davanje ekvivalenta sunčanoj svjetlosti putem tehnike građene kolorističkim orkestracijama, strasno transponiranje kome je polazna tačka emocija izazvana prirodom . . .«. Poslije 1907. g. fauvisti više ne istupaju zajedno.

FECIT (lat. učinio, stvorio), ponekad f. c. fec. ili faciebat; oznaka na slikama, grafici, skulpturi ispred ili iza umjetnikova imena ili njegovih inicijala.

FENIKS, fantastična ptica u egipatskoj predaji koja se u starosti sama spaljuje i uskrsava mlada iz pepela. U kršćanskoj umjetnosti f. je postao simbol Kristove smrti i uskrsnuća.

FETIŠ, predmet kulta, idol (v.) koji se obožava.

FIBULA (lat. spona), kopča za odjeću ili kosu koja se sastoji od igle i luka. Karakterističan oblik prethistorijskog i ranohistorijskog nakita.

Fibule

FIGURATIVNOST (lat. figura lik), karakteristika likovnog djela, njegova tematska određenost.

FIJALA (grč. fiale), vitki tornjić sa šiljatim završetkom. F. se često upotrebljava u gotičkoj arhitekturi, najčešće kao završetak potpornih stubova.

FIN DE SIÈCLE (fr. fen de sijekl kraj stoljeća), naziv kojim se obilježava niz manifestacija kulturnog i društvenog života potkraj XIX st. u kojima se ispoljava duh dekadencije (v.).

FLAMBOYANT (fr. flamboajan sjajan, plamenit), jedan od naziva za kasnu go-

Fijala

tiku (v.) u čijoj dekoraciji prevladavaju nemirni kićeni oblici, a lisnati motivi poprimaju izgled plamenih jezika.

FOND (lat. fundus temelj, podloga), prvi sloj boje koji služi za pozadinu, npr. zlatna pozadina na bizantskim ikonama.

FONTANA (lat. fons izvor), izvor, česma. Kao element urbanističkih rješenja česta je na renesansnim i baroknim trgovima i parkovima. Fontane se grade već u antici, naročito u helenizmu. U srednjem vijeku zamjenjuju ih zdenci samostanskih dvorišta, dok se kao element gradskog trga ponovo javljaju u gotici.

FORMA, (lat. oblik), element umjetničkog djela, njegova pojavnost, ostvarenje u određenom materijalu, cjelokupnost vizuelnih elemenata. Prema tome, nema djela bez forme, tj. f. je upravo samo djelo (v. Apstraktna umjetnost). Kod arhitekture i dizajna f. izražava funkciju, konstrukciju, odnosno proces proizvodnje. U skulpturi i slici f. je često osim ostvarenja plastičnosti i slikovitosti i način prikazivanja određene teme ili način izražavanja određenog sadržaja (v. Figurativnost). F. se ostvaruje u određenom materijalu, tehnici izražavajući ili negirajući njihova osnovna svojstva i mogućnosti.

FORUM (lat.), javni trg u rimskom gradu, središte gradskog života i jedan od najvažnijih elemenata rimskog urbanizma. Njegovo porijeklo nalazimo u trgovima na raskršću cesta, gdje su se okupljali trgovci stokom. Prvotno je to bio prazan

prostor oko kojeg su trgovci postavljali svoje prodavaonice. U III st. pr. n. e. f. se počinje uređivati poput grčke agore (v.): pravokutni trg se okružuje porticima (v.) i javnim zgradama, prije svega kurijom — za sastanke lokalnog senata, i bazilikom (v.). U rasteru grada najčešće zauzima prostor gdje se sijeku cardo (v.) i decumanus (v.). Na forumu se obavljalo suđenje, trgovalo se, održavali su se narodni skupovi, pa čak i gladijatorske igre.

FRANCUSKI VRT, tip vrta nastao u XVII st. u Francuskoj nastavljajući se na renesansne vrtove pravilnog plana. Raslinje se reže u geometrijske oblike ravnajući se prema arhitekturi. Drvoredi se sastoje od simetrično raspoređenih stabala čije su krošnje oblikovane poput geometrijskih tijela. Brežuljci se terasasto raščlanjuju i povezuju stepenicama. Između vegetacije postavljaju se statue i fontane. Najpoznatiji park takvog tipa je Versailles.

FRESCO-SECCO (tal. fresko-seko svježe-suho), tehnika zidnog slikarstva. Boje se nanose na suhu žbuku koja se prije slikanja osvježi gašenim vapnom.

FRESKA, tehnika, odnosno vrst zidnog slikarstva. Slika se vodenim bojama na svježem sloju žbuke, tako da se boje, sušeći se, nerazdvojno povezuju s podlogom. Rad svježom žbukom zahtijeva brzinu, jer se naknadne promjene mogu izvršiti tek uklanjanjem čitavog sloja žbuke i zamjenom s novim slojem. Zbog toga su slikari prethodno sliku izradili u originalnoj veličini na kartonu i odande je prenosili na zid.

FRIZ, u arhitekturi dugačka uska ploha između arhitrava (v.) i završnog vijenca (v.). F. može biti gladak (neobrađen), ukrašen slikanim ili reljefnim ornamentima, odnosno figuralnim prikazima.

FRONTALNOST (lat. frons čelo), način prikazivanja ljudskog lika tako da se njegovo tijelo bez obzira na položaj i pokret rasporedi simetrično oko okomice koja prolazi kroz njegovu sredinu. Takav način prikazivanja karakterističan je za egipatsku, asirsku, azijsku, pretkolumbovsku umjetnost Amerike, a susrećemo ga i u arhajskoj grčkoj umjetnosti sve do V st. pr. n. e.

FROTTAGE (fr. frotaž trljanje), trljanje grafitom po tvrdom papiru koji se polaže na neku materiju (drvo, lišće), tako da se na papiru fiksira njena struktura. Primjena ovog postupka u likovnoj umjetnosti veže se uz ime M. Ernsta (r. 1891).

FUGA (lat. bijeg), razmak između uslojenog kamenja ili opeke ispunjen vezivnim sredstvom.

FUNKCIONALIZAM, naziv kojim se želi izraziti da je polazna tačka arhitekture njena funkcija, a stvoren je u vezi Le Corbusierove (Le Korbizje, r. 1887) djelatnosti. Le Corbusier se sam zgražava nad tim nazivom, ali je ipak široko rasprostranjen. Upotreba armirano-betonskih konstrukcija omogućava ostvarenje triju osnovnih stupnjeva modernog stanovanja koje je formulirao Le Corbusier: 1. sunce, prostor, vegetacija (slobodan tlocrt, zi-

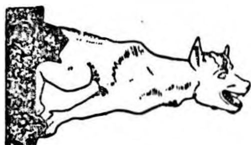
dovi — staklena membrana, brisolej (v.), ravni krov — zelena površina); 2. termička regulacija, ventilacija, zvučna izolacija; 3. izolirane funkcionalne jedinice (stan) u cjelini vertikalnog grada, (servisi, dućani, kino, zabavište, bazen). Općenito se pod funkcionalizmom razumijevaju zgrade stereometričnog oblika u kojima je ostvarena sinteza funkcije, konstrukcije i forme u povezivanju unutarnjeg i vanjskog prostora. U industrijskom oblikovanju f. znači primarnost proizvodnog procesa i osnovne svrhe predmeta, dok se sekundarne funkcije (rukovanje, prodaja, transport itd.) pri oblikovanju zanemaruju.

FUTURIZAM (lat. futurus budući), umjetnički pokret formiran pred I svjetski rat u Italiji. Godine 1909. talijanski pjesnik F. T. Marinetti objavio je manifest futurizma u pariškom »Figaru« istupajući protiv Italije muzeja i čičerona. Godine 1910. C. Cara (Kara, r. 1881), L. Russollo (1885—1947), U. Boccioni (Bočoni, 1882—1916) upoznali su u Milanu Marinettija i izdali zajednički manifest. Pridružili su im se G. Balla (r. 1871) i G. Severini (r. 1883). »Vrijeme i prostor su jučer umrli. Mi već živimo u apsolutnom, jer smo ga ostvarili vječnom i svuda prisutnom brzinom.« Propovijedali su aktivizam, oduševljavali se tehničkim dostignućima XX st. »Ljepota je brzina, motorkotač je ljepši od krilate božice Nike sa Samotrake.« Htjeli su na slici izraziti pokret i uvesti vrijeme razbijajući

plohu umnožavanjem i prožimanjem planova u kretanju. Na taj način sve više razbijaju temu koja se vrlo teško prepoznaje. Futuristi su se bavili i skulpturom (Boccioni), a u arhitekturi su vrlo interesantne Sant Elijeve vizije futurističkog grada. Manifest futurističkog arhitekte izdan 1914. g. proklamira odbacivanje historijskih stilova i funkcionalizam.

G

GALERIJA, 1. dugačak prostor koji povezuje više prostorija u dvorovima i palačama, 2. dugačak prostor koji se podiže u gornjem dijelu većih dvorana (v. Empore), 3. najviši dio gledališta u kazalištu, 4. otkriti ili natkriti prolaz s unutarnje strane obrambenih zidova, 5. natkriti prolaz s trgovačkim i ugostiteljskim radnjama, 6. zbirka umjetničkih djela, odnosno zgrada koja je u tu svrhu građena ili preuređena.

Gargouille

GARGOUILLE (fr. garguj kraj žlijeba), izljev kamenog oluka u obliku fantastičnog ljudskog ili životinjskog lika. Česti dekorativni motiv u romaničkoj i gotičkoj arhitekturi.

GEIZON (grč. gejzon), završni vijenac (v.) na antiknim hramovima.

GEMA (lat. gemma dragi kamen), dragi ili poludragi kamen ukrašen reljefom (kameja) ili urezom (intaglio). Geme su prije svega služile kao nakit, a one s udubljenim ukrasom i za otiskivanje u drugim mekim materijalima (vosak, glina)

kao pečatnjaci. Kameje su ponekad bile prilično velike. Najstarije geme susrećemo već u kulturama starog Istoka, a zatim u nalazima egejske kulture. U Grčkoj izrada gema cvate u VI st. pr. n. e., a u Rimskom Carstvu izrađuju se često carski portreti u obliku gema. U toku srednjeg vijeka ova grana umjetnosti kontinuira samo na području Bizanta, a na evropskom Zapadu obnavlja se tek u renesansi (v. Gliptika).

GENRE (fr. žanr način), tema iz svakidašnjeg života, najčešće likovi u enterijeru, prikazana u umjetničkom djelu. G. susrećemo već u starim mediteranskim kulturama (Egipat, Grčka), a naročit razvoj doživljava u razdoblju helenizma (v.). U srednjovjekovnoj umjetnosti evropskog Zapada susrećemo genre-detalje u okviru religioznih tema. U renesansi se neke religiozne teme već interpretiraju kao genre-scene, dok u holandskom slikarstvu XVII st. (v.) g. postaje samostalna tema.

GESIMS (njem.), v. Vijenac.

GIPSOTEKA, zbirka gipsanih odljeva.

GIRLANDA (fr. guirlande cvijetni vijenac), reljefni ili slikani ukras u obliku cvjetnog vijenca.

GISANT (fr. žisan onaj koji leži ispružen), ležeća figura na grobnoj ploči. Javlja se u evropskoj umjetnosti već u XII st.

GLIPTIKA (grč. glyfo urezujemo), vještina urezivanja u kamen (v. Gema).

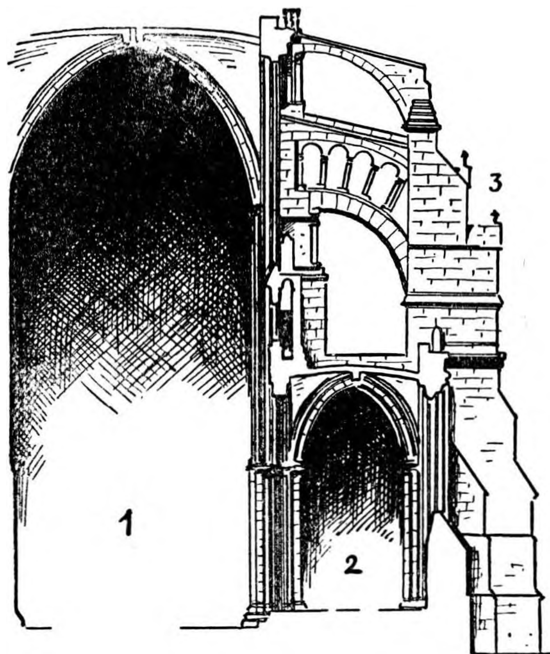
GLIPTOTEKA (prema grč. glyptos izduben + theke zbirka), doslovno zbirka gema (v.), šire značenje: muzej antikne skulpture.

GLORIJETA (fr. gloriette), građevina kružnog tlocrta, smještena na uzvisinama baroknih i klasicističkih parkova, konstruirana prozračno, s mnogo otvora.

GOBELIN, (goblen), naziv za tapiseriju po porodici bojadisara Gobelin iz XVI st. u Parizu.

GOPURA, monumentalna vrata sagrađena u obliku stepenaste piramide; bogato skulpturirani ulazi u južnoindijske đainističke hramove.

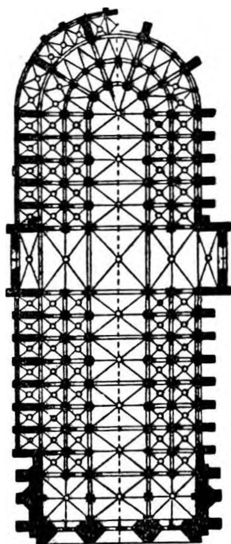
GOTIKA, drugo veliko stilsko razdoblje u razvoju evropske srednjovjekovne umjetnosti. Naziv potječe iz renesansnog vremena i ima prizvuk omalovažavanja kojim se ljudi renesanse odnose prema umjetnosti »barbara« (Gota), tj. prema čitavom srednjem vijeku. Taj odnos ostaje nepromijenjen sve do početka XIX st. kada romantičari otkrivaju srednji vijek, napose gotiku. G. se javlja prvo u Francuskoj, u drugoj polovici XII st. (kor opatije St. Denis posvećen 1144. g.), a u ostalim zemljama tek sredinom XIII st. (v. Early english style, Decorated style, Perpendicular style, Lancedé, Rayonnant, Flamboyant). U nekim evropskim zemljama, naročito u provincijama, gotički formalni elementi žive sve do XVII st., dok u Italiji g. prestaje već početkom XV st. G. nastavlja na stilsko razdoblje romanike daljim razvojem srednjovjekovnih gradova u okvirima feudalnih monarhija. Osnovna težnja arhitekture je ostvarenje jedinstvenog, aktiv-

Katedrala u Chartesu, poprečni presjek. 1. glavni brod, 2. pobočni brod, 3. kontrafori

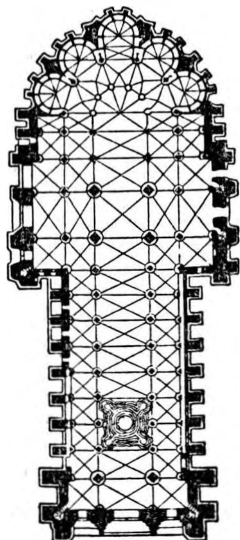
nog unutrašnjeg prostora i oživljavanja inertnih masa zida. U bazilikalnom tlocrtu očituje se to htijenje u smanjenju transepta, ili u njegovom potpunom ukidanju i zrakastom razmještavanju apsidiola oko kora. Upotrebom šiljastog luka (v.) koji omogućava veće raščlanjenje i otvaranje zidne

plohe, dolazi do prostornog povezivanja brodova u jedinstveni osvijetljeni unutarnji prostor. Širina brodova tražila je nov način svođenja (križno-rebrasti, v. Svod), a visina i rastvorenost zidova nove konstruktivne elemente (v. Kontraforni sistem). Ukrasni elementi koji dovršavaju i naglašavaju konstruktivne elemente mnogobrojni su (v. Fiala, Vimperg, Križni cvijet, Ključni kamen, Mrežište, Rakovica) i potenciraju vertikalni karakter građevina. Gotička skulptura je vezana prvenstveno za arhitekturu, ali samo smještajem, a ne i diktatom arhitektonskog okvira, što je bio slučaj s romaničkom. Na velikim katedralama (Chartres, Paris, Amiens, Reims, Strasbourg) pojavljuje se u nevjerojatnom mnoštvu (katedrala je velika knjiga koja sadrži historiju svijeta) smještena na kapitelima (najčešće biljnog karaktera), na portalima (v. Beau Dieu, Vierge Dorée, Zodijak, Alegorija), često prekriva čitavu fasadu i u unutrašnjosti (Naumburg, Nürnberg). Karakteristike gotičke skulpture: naturalizam u detaljnom prikazivanju svih

Tlocrt katedrale Notre Dame u Parizu

pojedinosti prihvaćenih i dostojnih prikazivanja, ali ipak ne radi njih samih već radi ideje ljepote u njima (idealizam). Gotičko slikarstvo je također uglavnom vezano za arhitekturu (vitrail iz Chartresa, tapiserija iz Angera), za knjigu (psaltir sv. Luja, psaltir Blanche de Castille, iz XIII st. minijature, radionice J. Pucelle iz XIV st.), ali se pojavljuje već i u samostalnom obliku kao oltarna slika (v. Krilni oltar, Štafelajna slika). Karakteristika gotičkog slikarstva je idealni prostor (ptičja perspektiva (v.) napučen s bezbroj pojedinosti, u čemu se očituje radost gotičkog čovjeka u otkrivanju vizuelne stvarnosti. Najznačajniji su slikari braća Van Eyck — Hubert, (oko 1366—1426) i Jan (oko 1386 —1441), R. van der Weyden (1399—1464), H. Memling (oko 1433—94) u Nizozemskoj, zatim sienski slikari XIV i XV st. S. Martini (1283—1344), Duccio (oko 1255—1319) i najveći slikar gotike, koji je istovremeno i preteča renesanse Giotto (1276—1337).

Tlocrt katedrale u Reimsu

GRADINA, 1. prethistorijsko utvrđeno naselje. Gradine su poznate u posljednjoj fazi neolita, bron-

čanom i željeznom dobu. Obično se nalaze na prirodnim ili umjetnim zaravancima brežuljaka, opkoljene zemljanim nasipom ili kamenim bedemom. Gradine su važna nalazišta za prethistorijske kulture. Kastelijeri (prema tal. utvrda) u Istri također su gradine. 2. naziv za ruševine burgova i uopće starih zdanja.

GRAĐEVINSKI MATERIJALI, opeka, kamen, drvo (osnovni tradicionalni materijali), beton, čelik (novi materijali).

Opeka — pečena glina različitih dimenzija i oblika koji su određeni kalupom. Upotrebljavala se već u 5. tisućljeću pr. n. e., naročito mnogo u Mezopotamiji.

Kamen — prirodni materijal koji se upotrebljava neobrađen (v. Megalitski spomenici), djelimično obrađen (v. Kiklopski zidovi, Rustika), potpuno obrađen (v. Kvadar) ili tucani.

Drvo — prirodni materijal. U građevinarstvu se upotrebljava u obliku balvana, greda (v. Kanatna gradnja) i dasaka.

Beton — materijal koji se priprema od šljunka, vode, pijeska, cementa i zatim lijeva u kalupe. Armirani b. — smjesa za b. lijeva se preko kostura čeličnih šipki. Kombiniranjem elastičnosti čelika i čvrstoće betona dobija se najpogodniji materijal za izgradnju modernih konstrukcija (v.). Lijevanjem čelika preko napete čelične mreže nastaje prenapregnuti b.

Čelik — industrijski materijal (kovno željezo). Zbog čvrstoće i elastičnosti pogodan za izradbu skeleta. Pojavljuje se sredinom XIX st.

GRAFIKA (grč. grafein pisati), crtež ili otisak nastao različitim tehnikama umnožavanja (v. Akvatinta, Drvorez, Bakrorez, Bakropis, Linórez, Litografija, Suha igla).

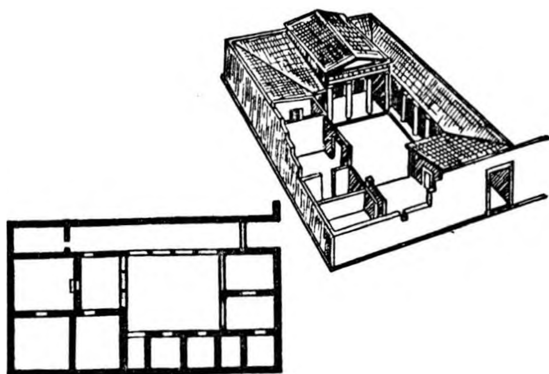
GRAFIZAM, karakteristika umjetničkog djela (skulpture ili slikarstva) u kojem je glavni element forme linija.

GRANULACIJA (lat. granum zrno), zlatarski ukras sastavljen od zlatnih i srebrnih zrnaca koja se pričvršćuju na podlogu.

GRB, simbol privatnih osoba, korporacija, gradova nastao u XII st. radi međusobnog razlikovanja vitezova u borbama, jer su im lica bila pokrivena šljemovima. Znakovi su bili naslikani na štitu, odakle najvažniji element svakog grba, tzv. grbni štit. Osim likova na grbnom štitu, grbu se kasnije dodaju i vanjski heraldični ukrasi — šljem, plašt, likovi anđela ili životinja koje drže štit, kruna, šešir, tijara itd. Za historiju umjetnosti posebno su važni skulpturalni prikazi grbova.

GRČKA UMJETNOST, umjetnost Helade, Jonskih otoka, obale Male Azije i južne Italije. Uobičajena je podjela na protogeometrijski stil (XI—X st.), geometrijski stil (IX—VII st.), arhaiku (v.) (650—480), strogi stil (480—450), klasiku (450—330), helenizam (v.) (380—30. g. pr. n. e.). U arhitekturi se prvenstveno rješavala izgradnja hramova, kazališta (v.), stoa (v.), buleuteriona (v.), agora (v.). Grčka kuća je vrlo jednostavna. Sastojala se od raznih prostorija organiziranih i okrenutih prema auli (v.). Grčka u. je jedina koja je istovremeno ostvarila

tri reda: dorski (v.), jonski (v.) i korintski (v.). Hramovi su pravokutnog tlocrta, s predvorjem ili omotačem stupova (v. Prostilos, Amfiprostilos, Dipteros, Peripteros). Kod većih hramova postoje dvostruki omotači stupova, a unutrašnjost se dijeli na brodove i diže na kat. Osnovni građevni materijal bio je kamen koji se slagao bez vezivnih sred-

Tip grčke kuće, tlocrt i crtež makete

stava, odnosno spajao pomoću klinova, metalnih spona. Skulptura je tematski vezana za mitologiju, ples, kazalište, a smještajem je dio arhitekture (metopa, timpan, friz) ili stoji slobodno. Dok su na prvim hramovima likovi podvrgnuti i sputani geometrijskim oblikom kamenog bloka, kasnije se sve više oslobađaju, izdvajaju, ali nikad ne prelaze arhitektonski okvir, tj. ma koliko pojedini dijelovi bili realistički prikazani i individualizirani,

uvijek ostaju podređeni cjelini (Zeusov hram u Olimpiji, Partenon s Fidijinim reljefima). Klasika znači punu ravnotežu između realističkog prikazivanja opažanja u prirodi i apstraktnih mjera, odnosa u brojevima koji određuju proporciju (Polikletov kanon). IV st. karakterizira tzv. lijepi stil, čiji je najznačajniji predstavnik Praksitel. Ravnoteža je poremećena u korist emocionalnog, kontrast svjetla i sjene ulazi kao važan izražajni element u skulpturu i svojim slikarskim karakterom izražava suzdržano i suspregnuto osjećanje.

Slikarstvo nam je poznato isključivo s vaza. Na korintskim vazama VII i VI st. miješaju se istočnjački dekorativni motivi (lav, rozeta, palmeta, lotosov cvijet) s elementima grčke mitologije (sfinga, grifon). Smeđi likovi na svijetložutoj podlozi raspoređeni su u pojasevima. Na vratu posude često se prikazuje oko — magijski element obrane od uroka. Na atenskim vazama VI st. nalazimo crne stilizirane likove na svijetloj podlozi. Potkraj VI st. slikari prelaze na tehniku crvenih figura. Scene postaju običnije i raspored likova prirodniji, čak s izvjesnim osjećajem za prostor prilikom označavanja tla na kojem likovi stoje. G. u. zauzima izuzetno mjesto u zapadnoj civilizaciji i jedina je umjetnost koja se u kasnijim razdobljima (naročito renesansa i klasicizam) obnavlja, odnosno interpretira.

GRIFON, fantastična životinja s glavom, krilima, kandžama orla i tijelom lava. Omiljeli motiv starog Istoka i antike. Simbol opreznosti, čuvar groblja.

GRISAILLE (fr. grizaj sivo), slikanje s različitim nijansama jedne, najčešće sive boje. U grisailleu može biti izrađen vitrail, slika u emajlu ili čak slika na vanjskoj strani poliptiha.

GROB, GROBNICA, prostor za sahranjivanje, odnosno spomenik koji se diže nad njim. Grob može biti u zemlji kamenom obložena raka, rov, podzemna komora, niša u zidu, kameni lijes ili posuda za čuvanje spaljenih ostataka. Tumulus, Mastaba, Piramida, Sarkofag, Arkosolij, Mauzolej, Urna. Grobni spomenik može biti menhir (v.), dolmen (v.), stela (v.), cipus (v.), statua (v.).

GROTESKA (tal. grotta pećina), antikni ornamentalni motiv koji stvaraju prepleti vitica, unutar kojih se javljaju razni ljudski i životinjski likovi, cvijeće, voće, posuđe, pa i dijelovi arhitekture.

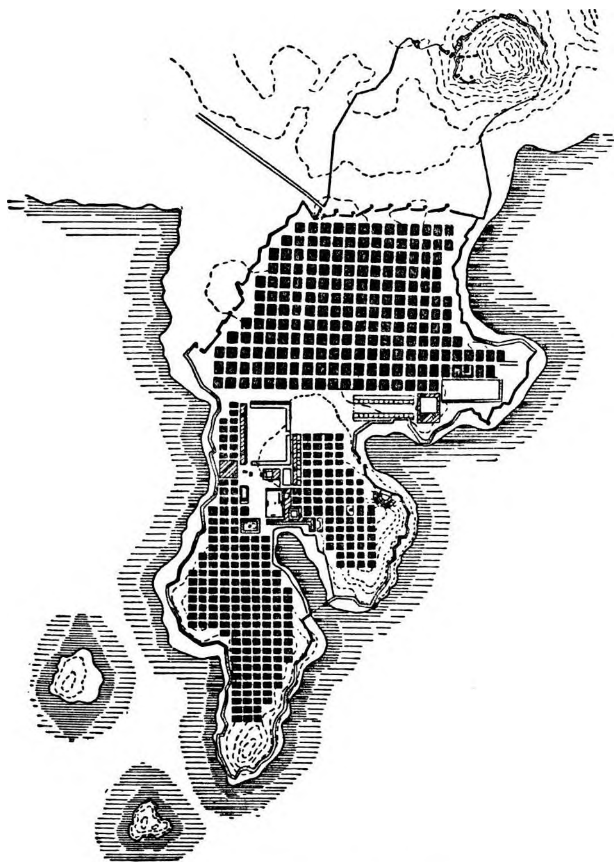
GRUNDIRANJE (njem. Grund osnova), pravljenje podloge za slikanje pomoću gipsa, cinkovnog bjelila itd., čime se uklanjaju neravnine.

GUTTA, GUTTULI (lat. kapljica), ukrasni element grčke arhitekture dorskog stila, u obliku kapljica smještenih na pločicama (v. Mutul) ispod vijenca i triglifa arhitrava.

GVAŠ (fr. gouache gusto), tehnika slikanja pomoću neprozirnih vodenih boja, često pomiješanih s bijelom.

H

HELENIZAM, razdoblje antikne kulture i umjetnosti koje traje od IV st. pr. n. e. do početka n. e., od Aleksandra Velikog do cara Augusta. Aleksandrovim osvajanjima golemih prostora, te stvaranjem velikih država njegovih nasljednika, grčka (helenska) kultura i umjetnost proširila se i na područje gdje su nekada živjele druge kulture. Potiskujući u drugi plan karakteristične izraze drugih nacionalnih i regionalnih umjetnosti, grčka umjetnost dobiva univerzalni, internacionalni karakter. No razvijajući se u novim uvjetima, u promijenjenoj ekonomsko-društvenoj sredini, grčka umjetnost doživljava i sama duboke promjene, osvajajući nove sadržaje i oblike. Tako u arhitekturi sve više raste važnost unutarnjeg prostora i sve se više naglašavaju arhitektonsko-plastički elementi. Uporedo s time razvijaju se i međusobni odnosi građevina; dok je npr. raspored gradnji na atenskoj Akropoli bio rezultat spontanog rasta, veliki građevni kompleksi IV i III st. pokazuju primjenu strogih kompozicionih principa (simetrija). Ovi novi principi nalaze svoj izraz i u urbanizmu (v.), pri izgradnji novih gradova prema strogom

Plan grčkog grada Mileta

planu s pravokutnom mrežom ulica (Prienne, Milet). U skulpturi se gubi strogi, klasični kanon (v.), ona postaje sve nemirnija i stvaraju se skulpturalne kompozicije i grupe, često pokrenute do krajnjih mogućih granica. Usporedo s time jača i naturalistički (v.) pristup objektu i umjetnički smisao za karakterističan detalj, za grotesku (v.) karikaturu (v.), pa i za ružno. I u slikarstvu se javljaju nove teme (pejzaž, mrtva priroda). Uz zidne slikarije dominantan položaj zauzima »štafelajna« slika (v.), a izražavanje bojom prevladava nad crtežom, naročito u kasnim zidnim slikarijama tog razdoblja (Pompeji).

HERMA (grč.), vrst kipa s isklesanom glavom na četvrtastom postolju koje otprilike odgovara veličini tijela. Naziv dolazi od toga što je najčešće bila prikazivana glava boga Hermesa.

Dvostruka herma, portretni prikaz dviju ličnosti koje stoje u međusobnoj vezi. Izvodi se na taj način da glava ima dva različita lica.

HIDRIA (grč. hydria), velika trbušasta posuda za nošenje vode s dvije horizontalne i jednom okomitom ručkom.

HIMERA (grč. Himaira), fantastična životinja iz grčke mitologije s lavljom glavom, kozjim tijelom i zmijom umjesto repa. U širem smislu riječi pojam h. upotrebljava se kao opća oznaka nekog fantastičnog bića.

HIPETRALNI HRAM (grč. hypaithros nepokriven), vrst antiknog hrama koji zbog velikih dimenzija nije mogao biti pokriven krovištem, tako da su

njegovi perimetralni zidovi oblikovali zatvorena dvorišta.

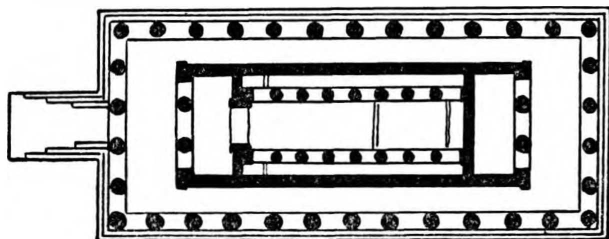
HISTORIJA UMJETNOSTI, nauka o pojavljivanju i historijskom razvoju umjetničkih pravaca i škola, odnosno vrijednosti umjetničkih djela i njihovoj povjesnoj određenosti. H. u. je relativno mlada nauka nastala u XIX st., ali je već ranije postojala filozofija umjetnosti, odnosno teorija ili kritika umjetničke prakse. U antičkoj teoriji odnosno filozofiji o umjetnosti pokazuje se opća tendencija da se smisao umjetnosti poistoveti s »imitacijom« prirode (Platon, Aristotel). Kasna antika (Plotin) suprotstavlja se tradiciji svojom idejom da »umjetnost treba da prevlada prirodu«. Po srednjovjekovnoj teoriji, uzrok zbog kojeg predmet postaje lijep je bog, a umjetnički proces je mističan proces stapanja pojedinca s bogom, odnosno izjednačenja subjekta i objekta. Renesansni umjetnik je mag (nešto poput boga, ali ne i s obzirom na njega), a istovremeno i naučnik jer se bavi studiranjem prirode. Prema tome, u renesansnoj teoriji (traktati Albertia, Leonarda da Vincija, životopisi Vasaria, Aretina) dolazi do sinteze antiknih i srednjovjekovnih shvaćanja o umjetnosti. Interes za prirodu koncentriran je prije svega na čovjeka, jer on sadrži čitav svemir, i prema tome zadatak umjetnosti je proučavanje i prikazivanje čovjeka. Barok u definiranju zadataka umjetnosti polazi od suprotnih pozicija jer traži izazivanje osjećaja, strasti, želja. U baroknoj teoriji uglavnom se razlikuju dva pravca: teorija o ideji odnosno »velikoj maniri« (Poussin) koja znači racionalnu kontrolu imi-

tacije prirode i teorija o umjetničkoj osjetljivosti koju zastupa prvenstveno Boschini. Winckelmannova Historija umjetnosti antičkih naroda i spisi ostalih neoklasičara u XVIII st. stvorili su nekoliko korjenitih zabluda s obzirom na umjetnost. Winckelmannova teorija o nastanku, cvatu i opadanju umjetnosti ubraja se među najkarakterističnije. Njima se suprotstavlja Vico sa svojim uvjerenjem da je velika umjetnost izraz barbarstva, iza kojeg slijedi filozofija racionalističkog razdoblja, a iza toga svršetak čovječanstva. Wackenroder je u XIX st. bio prvi koji je tražio tumačenje samog umjetničkog djela, priznajući svakom djelu njegovu apsolutnu vrijednost. Slične ideje razvija Ruskin: umjetnik je čovjek koji vidi i osjeća, umjetnik je instrument nježan, osjetljiv, treperav. On je promjene u umjetnosti formulirao od emocije prema površini, masi odnosno prostoru. U XIX st. dolazi do specifiziranja nauke o umjetnosti: estetika, arheologija (v.), historija umjetnosti i kritičarska praksa. Historija umjetnosti u početnoj fazi je posve filološkog karaktera (opis. svrstavanje, katalogiziranje činjenica). Nastaju prvi priručnici, enciklopedije, monografije. Postoji više filoloških metoda; ona koja u tehnici nalazi uzroke evolucije oblika; Semper (Zemper), ikonografska metoda Mâle (Mal), ili pak ona koja se posvećuje izučavanju historije, (Burkhardt). Istovremeno, naročito u Francuskoj, vrlo je živa kritičarska praksa, kojom se uglavnom bave vodeći književnici Baudelaire (Bodler), Gautier (Gotje), braća Goncourt (Gonkur), Zola. Kraj stoljeća zna-

či rađanje nove historije umjetnosti čiste vizuelnosti Fiedler (Fidler), Riegl (Rigl), Wölfflin (Velflin), po kojoj je umjetnost saznanje oblika. Uz ime Riegla vezuje se revalorizacija kasne antike i baroka, koji su dotada nepriznati, čak nepoznati. Wölfflinovih pet teza čiste vizuelnosti osnova su za svaku kasniju analizu likovne umjetnosti. Najveća imena historije umjetnosti danas uglavnom nadovezuju svoj rad na bečku školu čiste vizuelnosti u tretiranju suvremene umjetnosti, revalorizaciji umjetnosti svih razdoblja; — Berenson, Focillon (Fosijon), Faure (For), Venturi, Sedlmayr (Zedlmajer), Huyghe (Ig). — Uz već spomenutu razdiobu nauke o umjetnosti u XX st. izdvajaju se još neke funkcije: zaštita spomenika (v.) i pedagoška aktivnost historičara umjetnosti, u čemu se naša zemlja ubraja među pionire (estetski odgoj djece, srednjoškolaca i odraslih).

HOLANDSKO SLIKARSTVO XVII st., slikarstvo koje se stilskim karakteristikama realizma razlikuje od istovremene umjetnosti baroka. To je slikarstvo novih svjetovnih tema (portret, pejzaž, mrtva priroda, genre) za nove naručioce — bogate građane. Najveći slikari su Rembrandt van Rijn (1606—69), F. Hals (1580/1—1666), Vermeer van Delft (1632—75). Tonsko bogatstvo, nanošenje boje u mrljama i polumračno osvjetljenje karakteristike su Rembrandtova slikarstva. Mrlje boja u međusobnom utjecaju stvaraju titrajuću atmosferu u kojoj se pokazuje veliko jedinstvo svijeta, izjednačenje predmeta njihovim trajanjem u posebnom zračenju. Vermeerovi likovi, djevojke što stoje kod

prozora, nalijevaju mlijeko, važu bisere, čitaju pisma ili samo drže ogrlicu, i koje zapravo ništa ne rade, već samo postoje bez izraženih osjećaja, razlikuju se od Rembrandtovih nosilaca dubokih poruka. Međutim, smisao Vermeerovih slika je upravo izražavanje čistog postojanja likova i predmeta u intenzitetu njihove materijalnosti u gustom ali prozirnom zraku prostora koji je dočaran bojom i posebnim lazurama. Ranu fazu Halsova stvaralaštva karakterizira veselo površno prihvaćanje

Tipični tlocrt grčkog hrama

svijeta. Brzina poteza nas upućuje na impresionizam. Međutim, u kasnijim djelima, naročito u posljednjoj slici, prikazujući upravnice ubožnice u Haarlemu, u sažetosti forme i sumarnosti sadržaja Hals se približava modernom ekspresionizmu.

HORROR VACUI (lat. horor vakui strah od praznine), psihička potreba da se posve ispuni ploha slike ili reljefa i time isključi svaka iluzija prostornosti. H. v. karakterizira čitava razdoblja u razvoju umjetnosti, prije svega ona u kojima prevladava dekorativno-ornamentalni izraz.

HRAM, građevina podignuta u čast nekog božanstva, odnosno za kultne radnje posvećene tom božanstvu (obično stvarne ili simbolične žrtve). Hramove susrećemo u gotovo svim starim kulturama (i kršćanska crkva je hram), i oni u pravilu predstavljaju jedan od najznačajnijih zadataka umjetničkog oblikovanja čitavih razdoblja.

HRIZELEFANTIN (grč. hrysos zlato, elefas bjelokost), kiparska tehnika koja kombinira bjelokost i zlato. Drveno jezgro statue oblagalo se bjelokošću na onim mjestima gdje je trebalo prikazati gole dijelove tijela, dok se odjeća prikazivala zlatnim pločicama. Najpoznatije djelo u toj tehnici bio je Fidijin kip božice Atene za hram na akropoli.

HRIZOGRAFIJA (grč. hrysos zlato, grafein pisati), pisanje ili slikanje pomoću zlatne rastopine. Neki srednjovjekovni rukopisi posve su ispisani zlatom (Codex Aureus).

I

IDEALIZACIJA, uljepšavanje. Karakteristika razdoblja koja postavljaju idealne mjere, kanone (v.) ljudskog tijela i prirode (Grčka, Renesansa, Klasicizam).

IDILA (grč. eidyllion sličica), vrst likovne teme. Dopadljivi prizori iz pastirskog života, naročito česti u umjetnosti rokokoa ili male scene iz kućnog života seljaka i građana u umjetnosti biedermeiera i romantizma.

IDOL (grč. eidolon prilika, slika), kip koji prikazuje neki lik u vezi s kultom. Prikazuje se obično predak, junak ili pokojnik. Forma je više ili manje izobličeni ljudski lik. Kako se vjeruje da u njemu živi duh prikazanog, i. se obožava, što se očituje u kultnim ceremonijama: oblačenje, hranjenje, nošenje, moljenje (v. Primitivni narodi, umjetnost).

IKONA (grč. eikon slika), u istočnom slikarstvu slika na drvenoj ploči ili na platnu s kršćanskom tematikom. U bizantskim ikonama nastavila se tra-

dicija antiknog »štafelajnog« (v.) i portretnog slikarstva.

IKONOGRAFIJA (grč. eikon slika, grafein pisati), 1. naučna disciplina koja se bavi opisivanjem, svrstavanjem i interpretiranjem tema likovnih prikaza. I. je važna u historiji umjetnosti jer omogućuje identificiranje teme i time bolje razumijevanje umjetničkog djela; određivanje mjesta postanka umjetnine ustanovljavanjem u kojem kraju se dotična tema javlja i datiranje djela na temelju ikonografskih karakteristika. 2. svi likovni prikazi vezani za jednu temu: i. faraona, Zeusa, Raspeća; religiju: kršćanska i., budistička i.; vremensko, odnosno stilsko razdoblje: bizantska i., i. francuske revolucije. Sve umjetnosti koje upotrebljavaju figuralne prikaze imaju svoju ikonografiju. Zbog činjenice da je veći dio likovnog umjetničkog stvaranja vezan za razne kultove, sa stanovišta povijesti umjetnosti je najvažnija i. religija, i to onih koje apstraktne religiozne sadržaje predočuju figurativno. Među ovima najbogatije su grčka, budistička i kršćanska i. Razvoj predočivanja religijskih tema u didaktične i simbolične svrhe doveo je do stvaranja ustaljenih ikonografskih programa i shema.

I. grčkih mitova je više povijesne i literarne naravi, te je predmet posebne nauke — mitologije (prema grč. rasprava o mitu). Budistička religija je naročito mnogo povezana s likovnim predočivanjem. Pravilno saobraćanje s božanstvom iziskivalo je tačno poznavanje svih mogućih vrsti prikaza u nijansama (položaj prstiju na ruci, podignuto li-

jevo ili desno rame, otvorene ili zatvorene oči prikazanog mitološkog lica — sve je to bilo propisano i imalo je tačno značenje).

Kršćanska i. formira se uglavnom u starokršćanskoj i bizantskoj umjetnosti. Teme crpi iz dva glavna izvora: knjiga Staroga i Novog zavjeta. U starozavjetnom ciklusu najčešće su se prikazivale teme: Adam i Eva, Kain i Abel, priča o Joni, Opći potop, Danijel među lavovima, Babilonska kula, Žrtva Abrahamova.

U prikazima iz Novoga zavjeta dominiraju ciklusi Krista i Bogorodice. Kristov ciklus sadrži ove teme: Rođenje, Poklonstvo triju kraljeva, Poklonstvo pastira, Betlehemski pokolj, Bijeg u Egipat, Isus među mudracima, Krštenje Kristovo, Svadba u Kani, Porezni novčić, Krist poučava, Krist u kući Marije i Marte, Gozba u kući Levijevoj, Krist kod Simona farizeja, Besjeda na gori, Ulazak u Jeruzalem, Posljednja večera, Ciklus muke (Maslinska gora, Sud Pilatov, Ecce homo, Izrugivanje Krista, Nošenje križa, Veronikin rubac, Raspeće), Silazak u limb. Uskrsnuće, Noli me tangere, Nevjerovani Toma, Krist u Emausu, Krist na genezaretskom jezeru, Uzašašće.

U ciklusu Bogorodice najčešći su ovi prizori: Rođenje Marije, Navještenje, Vizitacija, Bogorodica s Isusom, Smrt Bogorodice i Uzašašće. Uz Krista i Mariju redovito se prikazuju evangelisti, pisci četiriju evanđelja, i to kao simboli: Matej-anđeo, Ivan-orao, Marko-lav i Luka-žrtvena životinja (vol); zatim apostoli, Kristovi učenici: Simon (zvan Petar), Andrija, Jakob stariji, Ivan, Filip, Nata-

nael (zvan Bartolomej), Toma, Matej, Jakob mlađi, Juda Tadej, Simon Kananejac i Juda Iskariot, kojega nakon izdajstva zamjenjuje Matija, a kasnije će se njima pridružiti i Pavao. Mučenici i sveci se prikazuju zavisno od posjedovanja relikvija i uopće popularnosti u jednome kraju, ali neki od njih su univerzalno prihvaćeni. Najčešće se prikazuju sv. Sebastijan (zbog mogućnosti prikazivanja akta), sv. Juraj koji ubija zmaja (dinamična scena, pejzaž), sv. Jeronim kao učenjak (prikaz enterijera) i kao pustinjak (pejzaž, starački akt); i dr. Iz antičke umjetnosti prihvaćena je ikonografija anđela — božjih glasnika (djeca nagih tijela, s krilima; ponekad se prikazuje samo glava i krila).

IKONOKLAZAM (ikonoborstvo), pokret protiv poštovanja svetih slika (ikona) u Bizantu (726—842), tokom kojeg dolazi do privremenih prekida izrade slika s religioznom tematikom, pa i do njihovog uništavanja. Ovaj pokret završen je pobjedom poštovalaca ikona, koje od 842. g. postaju sastavni dio kulta u istočnom kršćanstvu. Ikonoklastički karakter imalo je i »čišćenje« slika i kipova iz crkvi, koje su provodile u XVI st. pojedine struje protestantskih fanatika.

IKONOSTAS, visoka pregrada u crkvama istočnog obreda, koja dijeli svetište od ostalog crkvenog prostora, najčešće prekrivena ikonama (v.) raspoređenim prema određenom programu.

ILUMINATOR (lat. illuminare osvjetliti), srednjovjekovni slikar koji ukrašava knjige slikama. Rukopis ukrašen slikama nazivamo iluminirani ru-

kopis, a samo ukrašavanje iluminacijom (v. Minijatura).

ILUSTRACIJA (lat. illustrare osvijetliti), slika ili crtež vezani za pisani tekst. Rukopisi su se ilustrirali minijaturama (v.). U prvim štampanim tekstovima pojavljuju se drvorezi (v.), kasnije bakrorezi (v.) i bakropisi, a u XIX st. litografija (v.). Danas se upotrebljavaju fotografije postupkom cinkografije (izrada »klišea«).

ILUZIONIZAM (lat. illusio obmana), karakteristika likovnih djela u kojima se teži postizanju potpune iluzije vizuelne stvarnosti (v. Pompejansko slikarstvo, Barok).

IMPASTO (tal. mješavina), debeo namaz uljene boje koji se reljefno izdiže na slici; suprotnost lazurnom (v.) namazu. Javlja se u kasnoj renesansi, baroku, romantizmu, impresionizmu, ekspresionizmu itd. I. je uvjetovan temperamentom autora i duhom epohe, obično izražava prevladavanje spontanog, emotivnog u radu, za razliku od precizne tehnike lazure koja zahtijeva više racionalne pažnje.

IMPOST (lat. imponere postaviti), ležaj, nadglavnik ili umetak između kapitela i luka u obliku ploče, odnosno okrenute krnje piramide. Štiti kapitel od direktnog pritiska tereta.

IMPRESIONIZAM (fr. impression utisak), pravac u evropskoj umjetnosti koji se javlja u posljednjoj četvrti XIX st. Prva impresionistička izložba bila je u Parizu 1874. g. Izlagali su slikari C. Monet (Mone, 1840—1926), A. Renoire (Renoar,

1841—1900), E. Degas (Dega, 1834—1917), C. Pisarro (1830—1903), A. Sisley (Sisli, 1839—1899), B. Morisot (Morizo, 1841—1895). Naziv i. nastao je na osnovu jedne Monetove slike koja je uz naslov »Izlazak sunca« imala dodatak »impresija«. Zajednički su izlagali sve do 1886. g. Impresionizam znači slikanje bez modelacije (v.), plošno, u pleneru (v.) s valerima (v.) i refleksima (v.). Najvažnije je svjetlo koje oblike rastvara u mrlje čije titranje sugerira postojanje zraka i osjećaj da je slikar prikazao trenutačan, slučajan dojam. Pod utjecajem svjetla obični svakodnevni predmeti preneseni u čisti zrak i sunce, gotovo potpuno rastvoreni, dobivaju novi izgled. Predmeti su drugačije obojeni no što ih »objektivno« vidimo u prirodi: bijela boja dobiva često modrinu neba, tratina npr. zrcali crvenu boju pa i sama siva sjena prestaje biti »neutralno siva«. Nije bitna objektivna obojenost predmeta već utisak, dojam, impresija umjetnika o tom predmetu. Zbog toga što se više ne slika detaljno, objekt gubi na važnosti i u prvi plan dolaze slikarski elementi: boja, svjetlo. Ali i. je u biti realistička umjetnost i pobuna pokreta uperena je prije svega protiv naturalističkog kiča (v.), protiv anegdotskog slikarstva, kakva je u prosjeku produkcija slika u drugoj polovici XIX st. I. je istovremeno i revolt protiv ružnoće velegrada, izlazak u prirodu, u svjetlo, pod sunce čije zrake stvaraju opće izjednačenje među stvarima otkrivajući njihovu ljepotu pod novim vidom radosti i prihvaćanja života. U skulpturi se i. ispoljava u mekoći fakture i bogatoj igri svjetla i sjene; A. Rodin (Roden 1840—1917).

INDIJSKA UMJETNOST, likovno stvaranje na području Indije. Početke i. umj. nalazimo u prethistorijskoj kulturi doline Inda (4—2 tisućljeće), gdje je u ruševinama velikih gradova Harappa, Mohenjo Daro (Mohenžo Daro) nađeno veliko mnoštvo kamenih, glinenih i metalnih skulptura i ornamentiranog posuđa. Od oko 320. g. pr. n. e. datiraju najstariji sačuvani arhitektonski spomenici (v. Stambe). U to vrijeme stvara se budistička umjetnost. Iz III st. pr. n. e. potječu prve stupe (v.), a od I st. pr. n. e. datiraju pećinski hramovi (v. Čajtija) sa samostanima (v. Vihara). Za skulpturu i slikarstvo tog vremena karakteristična je frontalnost likova, grafizam u prikazivanju odjeće, kose i pomalo tajanstven, usiljen arhajski smiješak. Od II st. n. e. primjećuje se utjecaj helenizma (v.) u tzv. gandara umjetnosti koja traje do IV st. U to vrijeme padaju prvi prikazi Bude. Klasično razdoblje indijske umjetnosti naziva se po vladajućoj dinastiji umjetnost Gupta, a traje od IV do VII st. Osim čajtija najviše se grade piramidalni hramovi (v. Vimana) koji se sastoje od predvorja (antarala), dvorane sa stupovima (mandapa), cele i same vimane. Opća karakteristika klasičnog razdoblja je životna radost koja naročito dolazi do izražaja u ljepoti Budinog lika, koji podsjeća na grčke klasične kipove ili na idealizirane likove rane gotike. Iz tog razdoblja potječu zidne slike u Ajanti (VI st.). U VI st. počinje veliko rasprostiranje indijske umjetnosti na Istok utjecajem budizma na čitavu jugoistočnu Aziju. Od VII st. sve veću ulogu u umjetnosti igraju hinduizam i djainizam koji potiskuje budizam. U VIII st. nastaju

monumentalne skulpture bogova, a od VIII—XIII st. pećinski hramovi južne Indije (v. Gopura). Već od IX st. osjeća se utjecaj islama, koji ostaje dominantan sve do XVII st. i stvara svoju umjetnost s lokalnim karakteristikama. Neke opće karakteristike indijske umjetnosti jesu stalnost oblika s istovremenim mnoštvom različitih varijacija unutar određenih pravila, zatim uska povezanost arhitekture i ostalih grana likovne umjetnosti i jaka povezanost umjetnosti s dominirajućom religijom i filozofijom.

INDUSTRIJSKO OBLIKOVANJE, oblikovanje predmeta za industrijsku proizvodnju u posebnim projektantskim odjeljenjima velikih tvornica, koje izvode umjetnici — dizajneri. Princip modernog industrijskog oblikovanja je jedinstvo funkcije, procesa proizvodnje, svojstava materijala, načina rukovanja i konačnog oblika predmeta. Proces oblikovanja je prvenstveno proces pojednostavnjenja predmeta, sa čim se istovremeno pojednostavnjuje i sam proces proizvodnje. Prema tome i. o. nije aplikacija nekih oblika ili ukrasnih elemenata, već oblik nastaje istovremeno procesu proizvodnje, pri čemu postoji međusobni utjecaj. Osnovne karakteristike modernih oblika jesu jednostavnost, čistoća oblika, funkcionalnost, ekonomičnost. Na taj se način ostvaruje ideal industrijskog oblikovanja da je predmet funkcionalan ukoliko je lijep, a da bi bio lijep mora biti funkcionalan. I. o. je u biti humanizacija upotrebnih predmeta, njihovo približavanje čovjeku proizvođaču i čovjeku potrošaču. Predmet koji nije umjetnički ob-

likovan otuđen je od čovjeka, teško se proizvodi i ne služi čovjeku, već obratno, čovjek je rob predmeta bilo kao proizvođač, bilo kao potrošač (v. Kič). Prethodnici modernog i. o. pripadnici su pokreta Arts and Crafts i pokreta secesije. De Stijl i Bauhaus zapravo su prvi ostvarili principe industrijskog oblikovanja i pripremanje kadrova.

INFORMEL (fr. enformel bezobličan), struja u evropskom slikarstvu nastala poslije II svjetskog rata. Osnovna izražajna sredstva informela: mrlja (v. Tašizam), znak (sličan ideogramu kineske kaligrafije), materija (krpa, drvo, plastična masa, gips i sl.), ili čista gesta (slikarska kretnja bez obzira na »rezultat« — sliku). Riječima jednog od najznačajnijih predstavnika J. Dubuffeta (Dibife, r. 1901), započeti slikanje je »avantura za koju se ne zna kamo će odvesti«. Važni predstavnici su A. Wols (1913—1951), A. Burri (r. 1915), H. Hartung (r. 1904), J. Fautrier (Fotrije, r. 1897).

INICIJAL (lat. initium početak), početno slovo riječi u srednjovjekovnim rukopisima ukrašeno geometrijskim, životinjskim ili biljnim ornamentima.

INKA, općeniti naziv za umjetnost različitih plemena južne Amerike. Pleme Chimu s glavnim gradom Pachacamacu značajno je zbog gradnje stepenastih piramida, a naročito zbog keramike koju su isprva pravili u obliku kuća, geometrijski ukrašenih, a kasnije u obliku realistički portretiranih ljudskih glava. Usporedo se razvija kultura

Tiahuanaca čija plastika i keramika imaju strogo geometrijski karakter. Grade krnje piramide i monolitna vrata postavljena samostalno, tzv. »Dveri sunca«. Pleme Inka stvara državu oko XI st., a najznačajnije razdoblje pada u XV st. Gradili su utvrđenja, kiklopske zidove (v.) golemih razmjera. Arhitektura je bez ikakvog skulpturalnog ili slikarskog ukrasa, otvori su uvijek trapezastog oblika, a u prostornom rasporedu zgrada provodi se izrazita simetričnost — slažu se poput šahovske daske. Najvažniji grad bio je Machu Picchu. Keramika je ornamentirana geometrijskim i organskim motivima.

INKARNAT (lat. fr.), boja puti u slikarstvu.

INKRUSTACIJA (lat. incrustatio umetanje), ukrašavanje kamenih površina raznobojnim umecima drugog kamena.

INKUNABULA (lat. kolijevka, rodno mjesto), razni proizvodi tiskarstva, prvenstveno knjige, štampani prije 1500. g.

INTARZIJA (arap. tarsi ulaganje), ukrašavanje drvenih površina umecima drveta druge vrsti i boje.

INTERIEUR (fr. enterijer unutrašnjost), unutrašnjost građevine ili likovni prikaz unutrašnjosti prostorija (v. Genre).

INTERKOLUMNIJ (lat. intercolumnium), razmak između dva stupa, koji se obično mjeri od njihovih osovina.

INTERNACIONALNA GOTIKA, kasnogotičko (XIV i XV st.) slikarstvo dvorskog karaktera (S. Martini, oko 1283—1344), Pisanello (Pizanelo, 1395—1455).

IRSKA UMJETNOST VI, VII i VIII st., umjetnost koja nastaje iz prethistorijske umjetnosti keltskih plemena i utjecaja kršćanske ikonografije. Stanovništvo Irske živi pastirskim životom u rodovskom uređenju. Postoji poseban sloj učenih ljudi — druida, pjesnika, poznavalaca zakona. Njihov način života veoma sliči onom egipatskih pustinjaka i zbog toga se vrlo brzo prihvaća monaški pokret. Formiraju se mnogobrojni manastiri (kompleksi zgrada: cele, gostinjske kuće, blagovaonica, radionice, škola, sve okupljene oko crkve — oratorija pravokutnog tlocrta), a najbolje je sačuvan Sceilg Mhichil. U irskim manastirima nastaju vrlo značajni iluminirani rukopisi; Book of Durrow (Buk of Daro — VII st.), Book of Kells (Buk of Kels — oko 800. g.). Značajni su i metalni radovi, radovi u emajlu i kameni križevi. Opća karakteristika svih tih djela je stilizacija životinjskih i biljnih oblika u bogati ornament koji prekriva plohe ispunjavajući ih u potpunosti (horror vacui) i deformirajući ljudske likove, koji se kao nužni pojavljuju u ilustracijama crkvenih knjiga, ali se teško raspoznaju zbog dominirajuće težnje umjetnika da ih pretvori u ornament posve apstraktnog karaktera.

ISLAMSKA UMJETNOST, likovno stvaranje mnogobrojnih naroda od Indije do Atlantika koji su od VII st. dalje trajno ili povremeno primili

islam i na taj način politički i duhovno bili ujedinjeni. Djelujući kroz gotovo 1500 g, na tako golemom prostranstvu, i. u. nije jedinstvena. Razlikujemo pet stilskih grupa: sirijsko-egipatsku, magrepsku (Sjev. Afrika, Španija i Sicilija), perzijsku (Iran i Mezopotamija), tursku i indijsku. No uza sve razlike uočljive su i zajedničke karakteristike koje iz ove umjetnosti prave zaseban stilski izraz. Iako se mora odbaciti mišljenje da i. u. nije figurativna zbog toga što je Koranom navodno zabranjeno prikazivanje živih bića, naročito čovjeka (toga u Koranu nema), istina je da i. u. ostaje duboko antirealistična. Suparništvo priroda — čovjek, karakteristično za evropsku umjetnost, u islamskoj nije nikad postojalo. Polihromni geometrizirani ornament u bezbrojnim varijantama osnovno je sredstvo izražavanja, a organizacija plohe — na slici, ćilimu, zidovima — glavna briga. Skulpture kao umjetnosti koja najdublje zahvaća u realnost jedva da je bilo, a prikazivanje ljudskih, životinjskih i biljnih likova u slikarstvu podvrgnuto je dekorativnoj obradi. I. u. izrasta na tradicijama sasanidsko-perzijske, koptske, bizantske i kasnoantikne umjetnosti, u kojima je već bio prisutan antirealistički stav.

Osnovni arhitektonski tip je džamija (v.) s karakterističnim elementima: potkovasti, sedlasti i zastorasti luk, te kupola jajolikog oblika. Prva ostvarenja nalazimo u Siriji za vrijeme kalifata Omejada (665—750) — Velika Mošeja u Damasku. Trobrodni prostor pokazuje helenistički uticaj, ali je dispozicija čitavog sklopa originalna. Kraljevski

dvorci iz istog razdoblja također su helenističkog tipa (Mschatta). Za vladavine Abasida (750—1000) prijestolnica se premješta u Bagdad i tu će arhitektura primiti mnoge perzijske elemente — gradnju u opeci, jajoliku kupolu, ivān (v.), opločenje zidova pocaklenim keramičkm pločicama i stucco-dekoraciju. Svodovi se konstruiraju na rebrima četvrtastog presjeka. Velike mošeje ovoga razdoblja Ibn-Tulun u Egiptu i mošeja u Cordobi.

Prodorom Seldžuka u XI st. građevine postaju većih razmjera i ukrašenije (trompe ukrašene stalaktitima i pčelinjim saćem). Mošeja se kombinira s medresom (v.) i uvodi se novi tip grobnice-turbe (v.). Invazija Mongola u XIII st. obogaćuje islamsku arhitekturu kineskim uticajima (najljepši spomenici u Samarkandu i Heratu). Carstvo se raspada u mnogo država kojih se umjetnost sve više razlikuje. U Egiptu u XV st. mošeja se spaja s grobnicom vladara (Q'ait-begova mošeja u Kairu). Turskim osvajanjem Carigrada u XVI st. dosadašnji tlocrt džamije se mijenja. Molitveni prostor ima tlocrt bazilike s polukuglastom kupolom u sredini, poput Sv. Sofije u Carigradu. Uz džamiju se podižu jedan ili više minareta. U Indiji se pod mongolskom dinastijom mnogo gradi (Tađ-Mahal, XVII st.). Skulptura je malobrojna — reljefi na bjelokosnim predmetima, metalu i stucco-ukrasi (Dvorac u Mschatti). Teme su iz lova, kupanja, dvorskog života. Izrađivali su se i likovi životinja u punoj plastici (Alhambra).

Slikarstvo je zastupljeno najviše u rukopisima (v. Perzijska u.), ali i na fajansnim pločicama.

Različite grane primijenjene umjetnosti dosegle su najviši domet (fajansa, staklo, tekstil, ćilimi, obrada kože i metala). Zbog svoje lake prenosivosti ovi predmeti su dospjeli u Evropu i uticali na razvoj romaničke umjetnosti.

ISTARSKO SREDNJOVJEKOVNO ZIDNO SLIKARSTVO, nastaje u vremenu od XI do XVI st. Utjecaji Italije i sjevera isprepliću se na području Istre u stalnoj i stoljetnoj suprotnosti selo — grad. I. z. s. je pretežno nastalo u malim seoskim crkvama i ima bizantske (Sv. Foška kod Peroja), romaničke (kapela Sv. Vinčenta u Svetvinčentu — majstor Trivisan), gotičke (kapela Sv. Marije na Škriljinama u Beramu — majstor Vinčent iz Kastva) i renesansne (Sv. Marija »Malena« u Oprtlju — majstor Kleregin iz Kopra; Sv. Rok u Draguću — majstor Antun iz Padove) stilske karakteristike u pučkoj interpretaciji i u velikoj vremenskoj retardaciji s obzirom na pojavu tih stilova. Regionalni i pučki karakter očituje se i u ikonografiji (pučke interpretacije: »Živi križ«, »Kolo sreće«, »Ples smrti«, »Sveta Nedjelja«). Tehnika je pretežno secco fresco (v.), i samo vrlo rijetko fresco (v.). Postoji oko sedamdeset lokaliteta.

IVAN (arap. niša), četverostrani prostor s prednje strane otvoren i bačvasto zasvođen. Gornji dio otvorene strane obrubljen polukružnim lukom. Česti element u partsko-perzijskoj i islamskoj arhitekturi.

IZOKEFALIJA (grč. isos isti, kefale glava), način komponiranja ljudskih likova na reljefima i slikama; sve glave su prikazane u istoj visini.

IZRAZ MENTALNO BOLESNIH, odnosno način slikanja duševno poremećenih osoba predmet je izučavanja tek u najnovije vrijeme. Poč. XX st. liječnici su eksperimentiranjem ustanovili terapeutsku, pa čak i dijagnostičku korist slikanja i modeliranja. Od svih mentalno bolesnih najviše se izražavaju šizofreničari (70%). Svakoj fazi u procesu bolesti odgovara drugačiji izraz: od raznih načina deformacije predmeta (slično ekspresionizmu), različitih pokušaja identifikacije kroz apstrakciju do pune desagregacije forme.

J

JAPANSKA UMJETNOST, likovno stvaranje u Japanu. J. u. kao i čitava kultura razvijala se pod kineskim utjecajem, koji nije spriječio da se razvije i tipično japanski stil (tzv. yamato).

Odlike japanske arhitekture jesu jednostavnost, ostvarena veza s prirodom, mogućnost preoblikovanja unutrašnjeg prostora pomicanjem zidova — paravana. Akcent zgrade je kao i u Kini krov, koji svojim bujnim oblicima (uzdignuti uglovi) simbolizira osnovni zadatak graditeljstva u Japanu — zaštitu od kiša. Tipovi zgrada su paviljon i pagoda. Ova posljednja nije više kompaktna, nego razvedena krovovima koji jako strše. Materijal je gotovo isključivo drvo, osim samurajskih dvoraca koji su tokom XIII—XIV st. izgrađeni u brdima od kamena. Hramovi su se često lakirali jarkim bojama, najviše crvenom. Vrt — priroda u malom — dostiže savršenstvo u hortikulturi ovoga tipa.

Skulptura uglavnom prikazuje lik Budhe, koji zadržava glatke oblike, simetričan stav i linearne nabore iz indijske umjetnosti. U maskama se ispo-

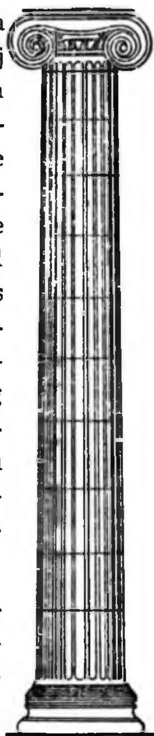
ljio japanski smisao za karikaturu. Najljepše skulpture potječu iz VIII st. (razdoblje Nara).

Slikarstvo je bilo najviše zastupljeno. Ono uglavnom slijedi izmjene stilova u Kini, pa i tehnike su kineske (tuš i dr.), ali se u slikama yamato-stila ispoljio smisao za realizam i dekorativnost. Boje su jasno odijeljene, plošne, sa čistim obrisom. Najljepša ostvarenja su portreti (slikar Takanobu, XII st.). 1742. g. izumljena je tehnika višebojnog drvoreza, koja će uticati na evropsku umjetnost XIX st. Najveći slikari koji su radili u drvorezu jesu Kijonaga, Utamaro, Hokusai i Hirošiga.

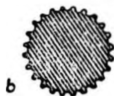
Među primijenjenim umjetnostima ističe se izrada oružja, tkanina, keramike i, naročito, predmeta oslikanih u tehnici laka (vrst smole pomiješane bojama poslije sušenja daje glatku sjajnu površinu, a bojama bogati ton).

JEZUITSKI STIL, programatsko korištenje umjetničkih izražajnih sredstava, unutar baroknog razdoblja, vezano uz djelovanje reda Jezuita (Isusovaca). J. stil odlikuje se raskošnom iluzionističkom dekoracijom, praznom patetikom, blještavilom, hiperdimenzioniranošću i prenatrpanošću. Matična crkva jezuitskog reda Il Gesu u Rimu (1568. arh. Vignola, (Vinjola), 1573. fasada G. Porta) obrazac je svih jezuitskih crkava: širok jednobrodni prostor s transeptom, velikom kupolom na križištu i nizom pravokutnih kapela na stranama.

JONSKI STIL, jedan od stilova grčke arhitekture, nastao po svoj prilici pod istočnjačkim utjecajem na grčkoj obali Male Azije. Karakterističan je stup s bazom, koja je kod atičkog tipa dvočlana, a kod maloazijskog tročlana. Stablo stupa je kanelirano sa 24 kanelire. Kapitel se sastoji od ehinus kime, fascije s volutama i abakusa. Stupovi nose arhitrav, friz ukrašen reljefima i vijenac. Glavna karakteristika jonskog stila je vitkost u proporcijama. Najpoznatiji hramovi su Filipejon u Olimpiji hram Atene Nike i Erehtejon na atenskoj Akropoli, Artemizijon u Efezu.

JUGENDSTIL (njem. stil mladosti), umjetnički pokret koji se pojavio u Münchenu oko časopisa »Jugend« (izlazi od 1896. g.) (v. Secesija).

Jonski stup i presjek

K

KAKEMONO (jap. ono što se vješa), u Kini i Japanu slika na svili ili papiru smotana u svitak i tek povremeno izlagana. Razmata se vertikalno.

KALEŽ, najvažniji predmet u kršćanskom obredu. Već od ranog srednjeg vijeka kaleži se izrađuju od plemenitih metala, a njihov osnovni oblik ustalio se u romanici. K. se sastoji od tri osnovna dijela podnožja, kružnog ili poligonalnog oblika, drške ukrašene obično proširenjem u obliku jabučice i same posude u obliku lijevka ili zvona. Međusobni odnos ovih dijelova i ukrašavanje kaleža mijenjalo se tokom vremena i u vezi s razvojem pojedinih stilova.

KALIGRAFIJA, 1. krasopis, umijeće lijepog pisanja, naročito cijenjeno u Kini (v. Kineska umjetnost, Perzijska umjetnost); 2. sveto pismo zen-budizma, koje je utjecalo na apstraktnu umjetnost.

KALVARIJA (prema lat. prevodu s armejskog brdo lubanja), serija skulpturalnih ili slikarskih

djela koja prikazuju 14 scena Kristove muke (v. Ikonografija), često u okviru arhitekture. Naročito su poznate kalvarije nastale u Bretagni u vremenu od XIV do XVII st.

KAMENO DOBA, razdoblje koje dijelimo na paleolit (od oko 600.000—9000. g. pr. n. e.), mezolit (od 9000—5000. g. pr. n. e.) i neolit (od 5000—3000. g. pr. n. e.). U razdoblju paleolita od 120.000. g. do 9000. g. razlikujemo aurguaciensku (orinjasijansku) kulturu u Evropi i Aziji, graveti kulturu u istočnoj i srednjoj Evropi i Sibiru, solitren kulturu i magdalensku kulturu u zapadnoj i srednjoj Evropi. Iz aurignaciena potječu prvi direktni tragovi ljudskog tijela — otisci ruku na zidovima pećina. Kasnije su češći tragovi kamenih alata na kostima. Važan je čas kad se slučajni tragovi počinju organizirati po zakonu simetrije. Aurignaške Venere su prva skulpturalna umjetnička djela, nađena u spiljama južne Francuske, sjeverne Španije, Austrije, Sibira. Ovi kipići koji prikazuju ženske figure znače ravnotežu realnog i apstraktnog, viđenog i taktilnog. Neke su od ovih skulptura simetrične i vertikalno i horizontalno, naročito ona iz Lespuguea. Jasnoća i snaga viđenog sve više potiskuje tek izražene apstraktne oblike ljudske svijesti — simetriju, i u spiljama južne Francuske i sjeverne Španije, Altamira, Lascaux, u razdoblju magdalenien, na slikama paleolitskog lovca sve više dolazi do izražaja realizam. Paleolitski lovci žive u manjim grupama i sele se za životinjama. Vjeruju u magiju, a umjetnost je vezana za njihov opstanak upravo time što im služi u svrhu ostva-

rivanja što uspješnije magije. Potkraj paleolita prikazivanje se pojednostavnjuje, dolazi do veće stilizacije. Mezolit je prelazno razdoblje i obično se dijeli na četiri kulture: campigni, kjökkenmöddinger, azil-tardenois, maglemose. Karakteristične su velike grobnice s dugim podzemnim hodnicima obloženim kamenom, glineno posuđe sa šiljatim dnom i kamičci sa znakovima. Agrarna revolucija u razdoblju mezolita i neolita znači prijelaz na zemljoradnju, stalno nastanjivanje, stvaranje sela. Otkriva se prostor i javljaju se počeci arhitekture i keramike, obje vezane za potrebe zemljoradnje. Dižu se nadgrobni spomenici (v. Megalitski spomenici) u vezi s novim vjerovanjem u duhove umrlih i u nadnaravnost svih postojećih stvari (animizam). Viđenje svijeta toliko intenzivno izraženo kod paleolitskog lovca, ali bez prostorne organizacije, zamjenjuje se nastojanjem da se ploha organizira, »pripitomi«, savlada: apstraktni ornament — spirala, meandar, cik-cak, šahovska ploča prekrivaju kamene zidove, keramiku, alat.

KANATNA GRADNJA (turs. kanet krilo od prozora), način gradnje pri kojem se konstruktivni okviri, koje stvaraju drvene grede, ispunjavaju glinom ili opekom, pri čemu drvena konstrukcija ostaje vidljiva, a njena je površina često ukrašena rezbarijama. U nekim područjima Evrope (naročito u Njemačkoj) ovaj način gradnje trajao je ne samo tokom cijelog srednjeg vijeka nego doživljava pravi procvat u XVI i XVII st., kad su stvoreni čitavi potezi gradskih ulica s kućama izgrađenim na taj način (Hildesheim, Braunschweig).

KANDELABER (lat. candelabrum svjećnjak), veliki stojeći svjećnjak. Već od antike predmet umjetničke (plastičke) obrade.

KANELIRA (fr. cannelure), vertikalni žlijeb ili brazda, polukružnog tlocrta, na stubovima i stupovima. Prvi put se javlja u grčkoj arhitekturi, na dorskom stupu. Kanelirama se postiže dojam lakoće i vitkosti.

KANON, 1. skup pravila koja određuju proporcije kipa ili zgrade; 2. uzorno djelo ostvareno po pravilima. Prvi k. nastao je u grčkoj umjetnosti (Polikletov Dorifor — nosač koplja) u V st. pr. n. e.

KANONSKE TABLICE, tabelarni pregled pojedinih odsjeka u srednjovjekovnim rukopisima evanđelja. K. t. su smještene na početku rukopisa, a kolone brojeva stranica uokviruju se stupićima koji nose oble lukove. Osim praktične vrijednosti k. t. predstavljaju i omiljeli dekorativni motiv pri ukrašavanju srednjovjekovnih rukopisa.

KANOPA, posuda od alabastera ili gline s pokrovom u obliku životinjske ili ljudske glave u koju su se u egipatskim grobnicama smještali unutrašnji organi mumificiranog pokojnika.

KANTHAROS, antikna posuda za piće od pečene gline, s dvije ručke, ponekad na visokoj nožici. Omiljeni dekorativni motiv u predromaničkoj i romaničkoj plastici.

KAPELA (od srednjovj. lat. cappa plašt), manja zgrada sakralnog karaktera koja stoji zasebno ili je dio neke druge veće građevine (crkva, burg, pa-

lača). Tlocrt je kružni ili pravokutni. U romanici i gotici često se vijenac kapela zrakasto raspoređuje oko glavne apside, a u baroku najčešće pravokutno prema glavnom brodu.

KAPITEL (grč. kefale glava), najgornji dio stupa ili stuba plastički oblikovan, koji izravno ili preko imposta prenosi teret na stablo stupa. Način plastičkog oblikovanja kapitela mijenja se tokom raznih stilskih razdoblja. Najranije kapitele susrećemo u egipatskoj umjetnosti, gdje su najčešće oblikovani poput cvjetova lotosa ili papirusa. U razvoju kapitela naročito značenje pripada grčkima (v. Jonski, Dorski, Korintski stil), jer su ti oblici kontinuirali tisućljećima. U rimskoj umjetnosti javlja se kompozitni k. (v.) koji također dugo kontinuira. U kasnoj antici vegetabilni i drugi dekorativni elementi kapitela sve se više stiliziraju, a jedino na području Bizanta dolazi do formiranja nekih novih oblika (košarasti, trapezni, naborani, čipkasti). Na evropskom Zapadu novi tipovi kapitela javljaju se tek u romanici, počev od najjednostavnije gotovo geometrijske forme (kockasti k.) do kapitela s figuralnim reljefima. Istovremeno dolazi i do prve obnove antiknih tipova kapitela. U gotici prevladavaju kapiteli s lisnatim ukrasom, često s elementima lokalne flore (list vinove loze). Od renesanse dalje prevladavaju opet antikni oblici kapitela.

KAPITUL (lat. capitulum glavica), dvorana za sastajanje redovnika i obavljanje posebnih obrednih funkcija — jedan od osnovnih elemenata samostanskog kompleksa.

KARIJATIDA, statuarni prikaz ženskog lika koji glavom podržava arhitrav, zamjenjujući stup. Ime dolazi od grčkog grada Karayi u kome su u svečanim povorkama hodale djevojke noseći na glavama košare.

KARIKATURA (tal. caricare pretjerivati), djelo nastalo deformacijom radi isticanja smiješnog, grotesknog, u svrhu izrugivanja. K. se pojavljuje u helenizmu, česta je u kasnoj gotici, renesansi, XVIII i XIX st.

KAROLINŠKA UMJETNOST, likovno stvaranje na području Zapadne Evrope od druge polovine VIII do početka X st. Njeno izuzetno značenje sastoji se u tome što je prvi put nakon propasti rimske civilizacije stvorena na Zapadu jedna jedinstvena kultura jedinstveni likovni govor čija je osnovna karakteristika vraćanje na antiku, upravo oživljavanje antiknoga plastičnog osjećanja. Zbog toga je uobičajen i naziv »karolinška renesansa«. Zavisno od strukture srednjovjekovnog društva, k. u. predstavlja izraz vrlo tankog sloja koji u samostanima ili okupljeni na kraljevskom dvoru nastavljaju gajiti pismenost i antičke kulturne navike. U arhitekturi se najviše upotrebljava bazilikalni tlocrt, ali susrećemo i crkve križnoga i kružnog tlocrta. Novost su golemi samostani sa sistemom zgrada okupljenih oko dvorišta (Saint Gall u Švicarskoj); zatim svećenički kompleksi (»kapituli«) oko crkava u gradovima, koji će uticati na urbanizam srednjovjekovnoga grada; crkve s portikom na zapadnoj strani; podizanje prezbiterija i smještanje kripte ispod njega i apside; de-

ambulatorij u apsidi; tornjevi uz zapadnu fasadu crkve; upotreba pilastra križnoga tlocrta. Svi ovi elementi ući će u romaničku arhitekturu. Unutrašnjost crkava ukrašava se na antički način, freskama, imitacijom mramora i mozaicima (Dvorska kapela Karla Velikoga u Aachenu). Skulptura je bila relativno malo zastupljena, ali bjelokosni reljefi i relikvijari uticat će na razvoj monumentalne romaničke plastike (St. Foy u Conquesu).

Velika kreacija karolinškog slikarstva jesu minijature u kodeksima, s figuralnim kompozicijama (Evangeliar iz Aix-a, Biblija Karla Čelavoga, Utrechtski psaltir). U crkvi u Castelseprio (sjeverna Italija) nastale su freske koje pokazuju trajanje antičkih tradicija.

KARTON (lat. charta čvrst papir), 1. slikarska podloga. 2. predložak pri oslikavanju velikih površina (freska, mozaik, vitrail) i izradi tapiserija. Na kartonu se naslika tačan plan koji se i u mjeri slaže s konačnim djelom.

KARTUŠA (fr. cartouche), plastički ukras. Glatka ploha različitih oblika s okvirom koji imitira savijeni papir. Na plohi je natpis, grb ili amblem.

Kartuša

KASETA (tal. cassetta) 1. kutija za čuvanje dragocjenosti ili relikvija; 2. kvadratna udubina u stropu između unakrštenih greda.

KASNOANTIKNA UMJETNOST, posljednje razdoblje antičke umjetnosti koje započinje velikom krizom Rimskog Carstva u III st., kad je ot-

počelo rastvaranje osnovne životne podloge antičke umjetnosti. U starijoj literaturi odjeljivala se starokršćanska umjetnost (v.) od kasnoantikne. Međutim, posve je očito da je i kršćanstvo samo i njegova organizacija, pa tako i njegova umjetnost u biti dio širokog historijskog procesa rastvaranja antiknih životnih oblika. Gornju granicu kasnoantikne umjetnosti prilično je teško odrediti. Na evropskom zapadu kasnoantikna tradicija kontinuira sve do pojave romanike (v.), a na Istoku bizantska umjetnost (v.) predstavlja u biti kontinuitet upravo kasnoantiknih umjetničkih shvaćanja. U relativno brzom toku od početka IV do kraja VI st. gube se iz umjetničke djelatnosti neke osnovne karakteristike antičkih umjetničkih shvaćanja. Tako npr. posve nestaje figurativna statuarna skulptura, reljefi se sve više ornamentaliziraju, a u slikarstvu se teži stilizaciji. Od V st. dalje u kasnoantiknoj umjetnosti prevladava kršćanska tematika, no i ona je dobrim dijelom inspirirana antičkom tradicijom.

KATAKOMBE (grč. kymbe udubljenje), podzemna groblja koja su se oko I st. počela upotrebljavati širom Rimskoga Carstva. Najveće su k. kršćana u Rimu u kojima su se ovi pokapali od I do V st. (v. Starokršćanska umjetnost).

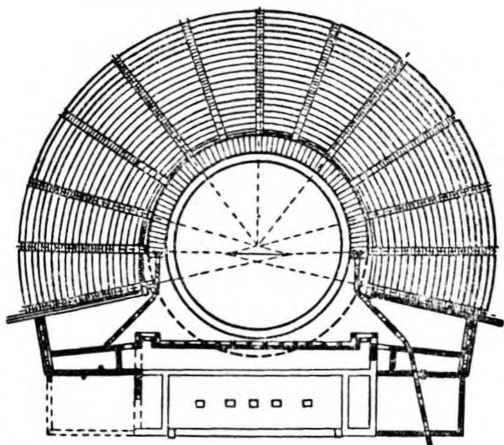
KATALOG (grč. katalogos popis, nabrajanje), publikacija u kojoj su popisana sva izložena djela pojedinog muzeja, izložbe, opus umjetnika.

KATEDRA (grč. kathedra), biskupsko sjedalo u crkvi stvoreno po uzoru na počasno mjesto rim-

skih senatora. U najranijim i srednjovjekovnim crkvama k. se nalazi u tjemenu polukruga apside iza oltara. Katedre često predstavljaju značajna umjetnička djela, a prave se od kamena, drva i bjelokosti.

KATEDRALA, glavna crkva neke biskupije, biskupska crkva. Naziv potječe od katedre (v.).

KAZALIŠTE, građevina namijenjena izvođenju različitih predstava. Prvo poznato k. sagrađeno je

Tlocrt grčkog kazališta u Epidauru

u Grčkoj u V st. pr. n. e. Grčka kazališta bila su nepokrivena, a prirodni nagib terena koristio se za gledalište. Ispred su se nalazile orkestra (v.) i skena (v.). Rimljani su preuzeli grčki tip, ali ka-

ko su ga gradili na ravnom terenu morali su gledalište umjetno podizati stepenicama, a s vanjske strane ga zatvoriti zidom. U srednjem vijeku kazališta se ne grade. Prva kazališna zgrada sagrađena je u Malagi (Španija) 1490. g. Veliki graditelj kazališta je renesansni arhitekt A. Palladio (1508—-80) (v. Scenografija). Od XVII st. sve je češća kazališna zgrada na katove, s ložama.

KENTAUR (grč. kentauros), monstruozan lik iz grčke mitologije: polučovjek — polukonj. Česta tema u grčkoj umjetnosti, a odatle i u romaničkoj.

KERAMIKA (grč. keramike (tehne) lončarska vještina), svi predmeti od pečene zemlje. Keramičke vrsti: neglazirana k., fajansa (v.) s podvrstom majolika (v.) kamenina (steingut) i porculan (v.). Od neolita do danas k. je čovjeku jedan od najbližih materijala. Tehnički postupak pravljenja keramike dopunjavao se stoljećima, ali u osnovi se nije mijenjao: od vlažne, meke gline rukama se, bez lončarskog kola ili na njemu, odnosno lijevanjem u kalupe, oblikovao predmet, sušio najprije na zraku pa zatim pekao na otvorenoj vatri ili u peći. Ukrašava se prije pečenja — urezivanjem, premazivanjem, bojenjem, a poslije pečenja — glaziranjem, bojenjem.

KIČ (njem. Kitsch skica), neumjetnička produkcija obrta ili industrije ili čak »umjetnosti« (arhitekture, skulpture, slikarstva). K. je djelo koje nastaje zbog jeftine želje za sviđanjem i znači dopadljivi nadomjestak za umjetnost. Djela koja nastaju po diktatu bilo direktnom (prisilna narudžba),

bilo indirektnom (ravnajući se po zahtjevu likovno nerazvijenog tržišta) dobivaju često karakter kiča.

KIKLOPSKI ZIDOVI, zidovi napravljeni od golemih kamenih blokova (ponekad 2 m dugački i 1 m široki) poligonalnog oblika, složenih bez vezivnog sredstva. U prethistoriji takvim su zidovima bile opasane gradine Tirinsa i Mikene. Grci su ih prozvali kiklopskim, pripisujući njihovu izgradnju mitskim gigantima Kiklopima.

KIMA (grč. kyma val), dekorativni element u grčkoj arhitekturnoj plastici: niz stiliziranih listova srcolikog ili jajastog oblika s vrhovima prema dolje.

KINESKA UMJETNOST, likovno stvaranje na području Kine. Unatoč političkim, ekonomskim i društvenim promjenama u povijesti Kineza, koje su uvjetovale formiranje različitih stilova, k. u. pokazuje začuđujuće jedinstvo. Osnovna karakteristika ove umjetnosti je podređivanje likovnog prikazivanja zakonima kaligrafije, što istovremeno ne isključuje opažanje iz prirode i realistično prikazivanje. Kineski umjetnik je individualist, ali ne pojedinačan, on se ne zaustavlja na opisivanju trenutnog, slučajnog, već nastoji zahvatiti opće i tipično, zaroniti u jedinstvo svih pojava i sebe osjeća kao dio kozmosa, kojemu se ne suprotstavlja. Kaligrafija je za njega značila podređivanje višem redu stvari.

Vrsti likovnih umjetnosti gdje se kineski genij najpotpunije izrazio jesu slikarstvo i primijenjene umjetnosti. Zidnim slikama ukrašavale su se palače, grobnice i hramovi. Slike na svili i papiru u obliku su kakemono (v.), odnosno makimono (v.) ukrašavale dom i služile rafiniranom uživanju.

Već je kod samih Kineza bilo uobičajeno studiranje i datiranje umjetničkih djela prema dinastijama vladara, pa pojedina razdoblja nazivamo njihovim imenima. Poseban procvat doživljava slikarstvo u doba dinastije T'ang (618—906). Sudeći po malobrojnim sačuvanim svicima likovi ljudi, životinja i pejzaž predočeni su jasnom kontinuiranom linijom, forme su pune a boje čiste i nježne, nanesene ujednačeno. Podloga ima veliko značenje jer ostaje vidljiva u širokim plohama između likova. Slikarstvo dinastije Sung (960—1279), drugoga velikog razdoblja u kineskoj umjetnosti, sasvim je drukčije. Krepčine nestaje, slika se monohromno, kistom i tušem, držeći kist okomito nad podlogom i gibajući samo ručni zglob — kao pri pisanju. Likovi su predočeni jednim jedinim potezom kista. Vrlo često se prikazuju pejzaži, s visokim planinama i vodama obavijenim maglom. Perspektiva je visoka, kao da slikar stoji na brijegu. Likovi ljudi su sitni, utopljeni u svijet prirode koja ih okružuje. Ovi pejzaži izražavaju metafizičku stopljenost umjetnika s kozmosom, koja je bila karakteristična za duhovnu klimu ovog razdoblja.

Izrada upotrebnih predmeta uvijek je u Kini smatrana jednakovrijednom ostalim granama umjetnosti. Naročito visok umjetnički nivo dostigli su kultni predmeti od bronce, zatim keramika, tekstil i izrađevine iz laka.

Zbog posebnog ustrojstva kineske civilizacije, arhitektura se nije našla pred zadatkom iznalaženja uvijek novih životnih okvira, pa je jednolična iako pokazuje rafinirani ukus i smisao za adaptiranje prirodnoj okolini. Kao tip kultne građevine služila je indijska pagoda (v.), uvezena zajedno s budizmom, ali i ona dobiva karakteristično stupnjevanje krovova. Kraljevski dvorci i ostale stambene zgrade ponavljale su tipični paviljon sa dva ili više katova, od kojih svaki ima istureni krov s uzdignutim uglovima. Materijal je drvo i kamen. Velika kreacija je kineski vrt-svijet u malom, s vodom, mostićima, svim vrstima raslinja itd. Skulptura je dosta slabo zastupljena — pećinski prikazi Bude pokazuju indijski uticaj. Puna plastika je stiliziranih formi (paralelni nabori haljina).

KLASICIZAM, 1. smjer evropske arhitekture koji je stvoren sredinom XVI st. u Italiji, nazvan po A. Palladiju (1518—1580) paladijski klasicizam. Utjecao je svojom čistoćom, jednostavnošću i težnjom za monumentalnošću na čitavo XVII st. 2. umjetnost potkraj XVIII i početkom XIX st. Javlja se prvo u Francuskoj, a zatim u cijeloj Evropi. K. posuđuje formalni jezik grčke i rimske um-

jetnosti. U arhitekturi upotrebljava grčke redove stupova, arhitravna rješenja i timpane. Djela klasičnog razdoblja grčke umjetnosti služe kao uzor za skulpturalna ostvarenja; B. Thordwaldsen (Tordvalzen 1768/70—1844), A. Canova (Kanova 1757—1822). U slikarstvu se antikne teme obrađuju u strogim kompozicijama s plastično oblikovanim likovima, prvenstveno crtanim, a koloristički zanemarenim; J. A. Ingres (Engr 1780—1867), J. L. David (1748—1825).

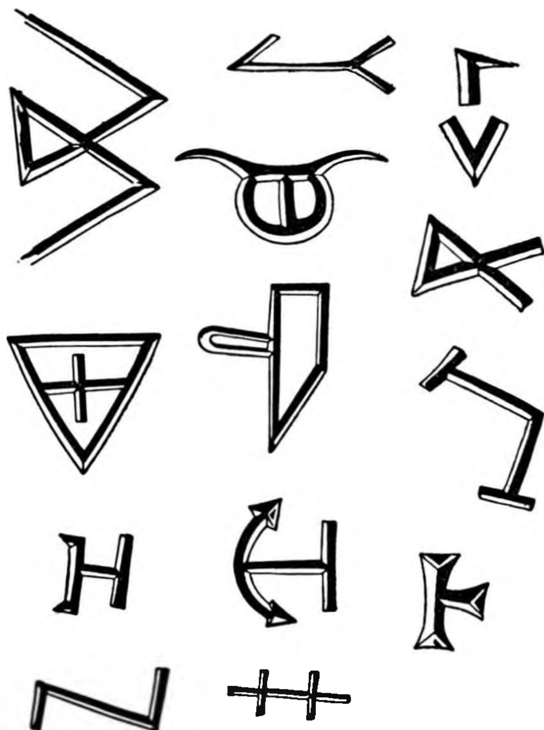
KLASIKA, umjetnost druge polovine V st. pr. naše ere.

KLAUSTAR (lat. claustrum ograđen prostor), pravokutno dvorište okruženo natkritim hodnicima. K. je osnovni element samostanske arhitekture nastao u izravnom oslonu na peristilni tip antičke ladanjske vile. Izgradnja klaustara otpočela je u VI st. (samostan Monte Cassino, 529. g.). Arkade hodnika klaustra najukrašeniji su dio samostana.

KLESARSKI ALATI, oruđe kojim se obrađuje kamen. Za mekane vrste kamena: dlijeta, šiljci, sjekire, zubače, željezni čekići, turpije, blanjala i pile s nazubom. Za tvrde vrste kamena: dlijeta, šiljci, sjekire, čelični čekići, turpije, željezna prašina, ručna ili motorna pila.

KLESARSKI ZNAKOVI, znakovi kamenorezaca, najčešće u obliku geometrijskih likova ili slo-

va kojima su označavali svoj rad. Najviše klesarskih znakova nalazimo u romanici i gotici.

Klesarski znakovi

KLJUČNI KAMEN, zaglavni kamen na mjestu križanja rebara križno rebrastog svoda (v.) ukra-

šen biljnim, životinjskim ili ljudskim oblicima, često i grbovima.

KODEKS (lat. codex drvena ploča), 1. u antici, spoj pločica priređenih za pisanje (v. Diptih) s rupicama uz jedan rub, tako da su se mogle povezati; 2. ispisani listovi pergamenta; 3. u širem smislu sve rukom pisane knjige koje nastaju od kasne antike do pronalaska štampe.

KOLAŽ (prema fr. collage ljepljenje), slikarska tehnika koju su 1912. g. primijenili P. Picasso (r. 1881) i G. Braque (Brak 1887—1963). Izrezane novinske papire, komadiće tekstila, drveta, kutije šibica, pijesak lijepili su na platno povezujući te fragmente u cjelinu potezima kista i mrljama boja. Tom tehnikom su se služili i drugi slikari, naročito J. Gris (1887—1917) i H. Arp (r. 1887). U užem smislu k. je slika napravljena od raznobojnih papira koji su izrezani u određenim oblicima i prilijepljeni na papir.

KOLONADA (fr. colonnade), red stupova.

KOLORIT (lat. color boja), efekt postignut bojom.

KOLORIZAM, 1. slikanje valerima (v.), suprotno tonskoj modelaciji (v.). Za postizanje efekta svjetla i tame umjetnik upotrebljava komplementarne boje, čime postiže plošnost. 2. slikanje kod kojeg je glavno izražajno sredstvo boja, što se očituje u zanemarivanju linije.

KOLUMNA (lat. stup). U antici su se kolumne dizale u spomen bitaka. Najpoznatija je Trajanova

k. u Rimu visoka 27 m, s reljefnom vrpcom dugom 200 m. U srednjovjekovnim gradovima postavljale su se kolumne koje su simbolizirale gradska prava (tzv. Rolandovi stupovi). U XIX st. u čast bitaka dizale su se kolumne nalik na rimske.

KOMPOZICIJA (lat. componere slagati), 1. struktura likovnog djela, raspored elemenata po određenom redu (simetrija, asimetrija, statika, dinamika, ravnoteža, napetost, ritam, piramidalni ili dijagonalni raspored itd.) koji se ravna prema osnovnim zahtjevima stila (v.). U arhitekturi k. je međusobni odnos i raspored elemenata zida (stup, stub, arkada, vijenac, prozor, vrata itd.), volumena i »šupljine« (slijed prostorija, proširenja i sužavanja itd.). U skulpturi je k. odnos volumena i prostora, raspored ploha, linija, svjetla i sjene, boje, a u slikarstvu raspored linija (v.) i boja (v.) na plohi (v. Zakon kadra, Perspektiva, Modelacija, Arhitektura, Skulptura, Slikarstvo). 2. pojedino umjetničko djelo, npr. slikarska kompozicija.

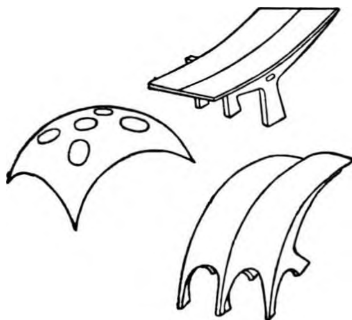
KOMPOZITNI KAPITEL, u rimskoj arhitekturi često upotrebljavani oblik kapitela nastao kombinacijom voluta jonskog kapitela i akantusovog lišća korintskog.

KONHA (grč. lat. konhe školjka), polukupola apside, niša.

KONKRETNA UMJETNOST, naziv koji je upotrijebio holandski umjetnik T. van Doesburg (van Dizburg) 1930. g. za apstraktnu umjetnost. U Manifestu konkretne umjetnosti piše: »Konkretno, a ne apstraktno slikarstvo, jer ništa nije konkretni-

je, ništa nije stvarnije nego neka linija, neka boja ili neka površina. Zar su neka žena, neko drvo ili neka krava na platnu konkretni elementi? Ne: žena, drvo, krava konkretni su u prirodnom stanju, a kad su naslikani apstraktni su.«

KONSTRUKCIJA (lat. constructio sklop, slaganje, sastavljanje, građenje), rješenje odnosa tereta i nosaca u arhitekturi. U arhitekturi tradicionalnih materijala kad je zid nosač, a krov teret, teret krova određuje debljinu i stupanj otvorenosti zidova. Želja za stvaranjem velikih zgrada, širokih osvi-

Ljuske od prenapregnutog betona

jetljenih prostora dovodi do raščlanjivanja tereta, što se postiže stupnjevanjem volumena i kontrafornim sistemom. Luk i svod su konstruktivni elementi koji imaju ulogu raščlanjivanja tereta pokrivača. Upotreba armiranog betona (v. Građevinski materijali) omogućava novo konstruktivno rje-

šenje armirano-betonskog skeleta. Zid više nije nosač i krov nije teret, već zgradu nosi skelet — vertikalni stupovi s horizontalnim dekama i vertikalni stub s konzolnim istakama katova. Takve konstrukcije još uvijek čuvaju prividnost suprotnosti zid-krov u položaju, dok konstrukcije prenapregnutog betona (samonosive ravne, povijene, parabolične ili hiperbolične ljuske) izražavaju kontinuitet tereta i nosača.

KONSTRUKTIVIZAM, moderni ruski pokret formiran 1913. g. Rascjep je nastao 1920. g. kad su se braća A. Pevsner (1886—1962) i N. Gabo (r. 1890) odvojili od tzv. produktivne grupe (Tatljin, Rodčenko, Stepanova) koji su smatrali da je umjetnost zastarjeli estetizam kapitalističkog društva i da treba stvarati stolce, stolove, kuće i slične korisne stvari. Gabo i Pevsner su izdali svoj Manifest realizma u kojem se zalažu da »umjetnost mora prestati imitirati i mora naprosto nastojati da otkriva nove oblike; prostor i vrijeme su osnovni elementi umjetnosti«. Konstruktivisti su protiv statičnosti; protiv mase, linije i boje kao slikarskih elemenata, a za aktivan prostor i za aktivnu masu (volumen), za liniju kao pravac statičke sile i njenog ritma i za boju supstancije. Djela koja stvaraju predstavljaju njihovom ocjenom »nove realnosti«, »apsolutne« i »čiste« forme. Gabo i Pevsner su 1922. g. odnosno 1923. g. napustili Sovjetski Savez.

KONTRAFOR (fr. contrefort), zidani potporanj s vanjske strane zida, naročito često upotrebljavan

u romaničkoj i gotičkoj arhitekturi zbog podržavanja svodova.

KONTRAFORNI SISTEM, potporni sistem koji se sastoji od potpornih stubova i potpornih lukova. Služi za podupiranje zidova veoma visokog srednjeg i nižih pokrajnjih brodova gotičkih crkava. Lukovi dodiruju zid u statički nesigurnoj tački i teret krova se preko njih prenosi na potporne stubove.

KONTRAPOST (tal. contraposto suprotnost), ravnoteža suprotnih pokreta ljudskog tijela obično izražena iskorakom.

KONTURA (fr. contour obrisna linija), linija koja odvaja prikazane oblike na crtežu, slici. Može biti naročito istaknuta i posebno izražajno sredstvo, ili posve zanemarena.

KONZERVACIJA, v. Zaštita spomenika.

KONZOLA (fr. console podupirač), izbočenje na zidu s ulogom nosača ili podupirača vijenca (podgrednjaka) (v. Balkon, Konstrukcija). Ujedno je i ukrasni element. U antičkoj arhitekturi je najčešće s presjekom u obliku slova S, a u srednjem vijeku vrlo često je ukrašena ljudskim ili životinjskim likovima.

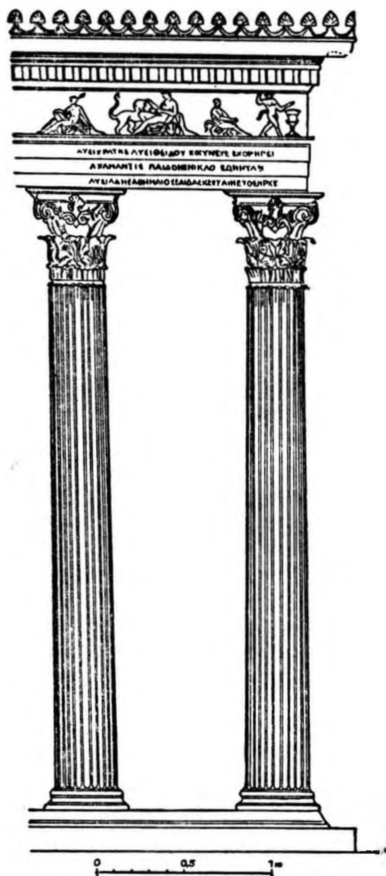
KOPIJA (lat. copia mnoštvo), prvotno znači umnoženi primjerak, kasnije tačno preslikavanje tuđeg djela, odnosno uopće tačno ponavljanje (kopiranje) nekog umjetničkog djela.

KOPTSKA UMJETNOST, starokršćanska umjetnost u Egiptu od III do IX st. Centri koptske umjetnosti su manastiri (Bijeli i Crveni manastir u Sohagu, manastir u Denderi). Karakteristične su višebrodne bazilike s kupolama i polukupolama. Skulptura je uglavnom dekorativna, vezana za arhitekturu, a varira odnosno stilizira i geometrizira antičke elemente (pleter). Naročito je značajan ciklus fresaka u Bawite (VI st.). U grobovima je nađeno mnogo tekstila i veza s ljudskim, životinjskim, biljnim i geometrijskim motivima.

KOR (grč. horos igralište), prostor u crkvi u kojem se okuplja pjevački zbor i u kojem su smještene orgulje. Obično je to povišena galerija nad ulazom, brodovima ili u transeptu. U srednjem vijeku, naročito u gotici, pjevači su se okupljali u svetištu (istočnom oltarnom prostoru), pa se i ono naziva korom. U bizantskim crkvama funkciju kora imaju katkada polukružno isturene bočne prostorije — »pjevnice«.

KORA (grč. kore djevojka), tip grčke skulpture iz vremena 550—450. g. pr. n. e. Ženski lik u dugoj naboranoj haljini, vrlo uzak i stiliziran.

KORINTSKI STIL, stil u grčkoj arhitekturi. Karakterističan je stup s bazom poput jonske, s dodatkom kvadratne ploče (plinta). Stablo stupa je kanelirano sa 24 kanelire, kapitel je sastavljen od stiliziranog lišća biljke akantus, voluta na uglovima i abakusa. Stupovi pridržavaju arhitrav, ornamentalno ukrašen friz s konzolama koje podupiru geizon. Najpoznatiji hramovi su Olimpejon u Ateni, hram u Labrandi (Mala Azija).

Korintski stupovi sa Lizikratovog spomenika

KORSKA SJEDALA, drvena sjedala za svećenstvo u koru većih crkava (katedrale, samostanske crkve). Sjedala su povezana i obično poredana u 2 niza, jedan iza drugoga. Donji niz ima niski naslon, a gornji vrlo visoki. Sjedišta su preklopna i odijeljena pregradama, koje od svakog sjedala prave nišu. K. s. su se razvila iz subselie (v. Bazilika), a opisani drveni tip formirao se tokom XIII st. Obično su bogato ukrašena, naročito u gotici.

KOSOVSKO-METOHIJSKA ŠKOLA, ili makedonska škola, pravac odnosno stil unutar kojeg je izgrađen skup srednjovjekovnih crkvenih građevina na području Kosova, Metohije i Makedonije, što nastaje u vremenu od početka XIV st. do dolaska Turaka na ta područja. Spomenici su građeni pod izrazitim utjecajem Bizanta. Glavne karakteristike: tlocrt u obliku upisanog križa, jedna ili pet kupola, priprata, ponekad također s kupolom, naizmjenično slaganje opeke i kamena u ziđu, bez žbukanja, što djeluje veoma živopisno. Značajni primjeri su manastir Hilandar na Svetoj Gori (Grčka), crkva Bogorodice Ljeviške u Prizrenu, crkva Bogorodice u Peći, Sv. Đorđe u Starom Nagoričinu, Lesnovo i Gračanica na Kosovu.

KOŽA (kao ukrasni predmet), preparirana koža teleta, krave, koze i ovna koja se upotrebljava u umjetničkom obrtu za izradu luksuznih korica knjiga, zidnih tapeta, ukrasnih štitova i kutija. Ukrašavanje kože, poznato na istoku od davnine, u Evropi se primjenjuje tek potkraj srednjeg vijeka i to pod utjecajem muslimanske Španije, gdje se u Cordovi razvio postupak ukrašavanja kože or-

namentom u plitkom reljefu, obojenim prozirnim, živim bojama i s pozadinom ukrašenom utisnutim zlatnim ili srebrnim listom (Morocco). Jedan od najstarijih načina ukrašavanja je tzv. cuir bouilli tehnika (kuhana koža): mokra k. modelira se u željeni oblik na drvenom ili glinenom modelu, umoči se na časak u kipuću vodu i suši. Ipak, ukrašavanje kože kroz čitavo vrijeme postojanja zadržalo se u granicama obrta.

KRATER, velika posuda od gline, metala ili mramora koja je u različitim starovjekovnim kulturama služila za miješanje vina i vode, u Rimu za ukras.

KREDA, 1. prirodni ili umjetni materijal (bijele, crvene ili crne boje) koji služi za crtanje na podlozi papira. 2. crtačka tehnika.

KRILATI LAV, zamišljeni lik krilatog lava s ljudskom glavom. Česta tema mezopotamske skulpture.

KRILNI OLTAR, oblik oltarnog retabla kod kojeg su oko čvrstog srednjeg dijela pričvršćene pokretne drvene ploče, koje zatvorene pokrivaju taj srednji dio, a otvorene predstavljaju njegova »krila«. Najčešći oblik krilnog oltara je onaj sa dva krila (v. diptih) i sa tri krila (v. Triptih) no ima ih i sa četiri i šest (poliptih). Krilni oltari bili su obično oslikani, i to na obje strane, tako da su se zatvaranjem, odnosno otvaranjem krila mijenjali prikazi. Česti su i skulpturirani krilni oltari.

KRIPTA (grč. kryptein sakriti), podzemni prostor. U katakombama grobne komore mučenika, u

romaničkim i gotičkim crkvama prostor za grobnicu ili čuvanje relikvija ispod uzdignutog glavnog oltara, odnosno čitavog kora.

KRIPTOPORTIK (grč. crypto skriven, lat. porticus vrata), 1. zatvoren svođen trijem u rimskoj arhitekturi, često podzemni. 2. otvoren hodnik koji ne izbija iz ravnine fasade.

KRIŽ, dvije unakrsno postavljene grede ili njihov likovni prikaz. Ukrasni i simbolični element raznih naroda i vremena. U Egiptu je k. bio simbol života, a u kršćanstvu simbol Kristove muke. Vrsti križa: latinski — nejednakih krakova, grčki — jednakih krakova, kosi, tzv. Andrijin — krakovi postavljeni poput slova X, u obliku slova T, kukasti — svastika.

KRIŽIŠTE, mjesto na kojem se u bazilikama sijeku uzdužni i poprečni brod (v. Transept). Vrlo često se nad križištem diže toranj.

Križni cvijet

KRIŽNI CVIJET, ukrasni element u gotičkoj arhitekturi smješten na vrhu fiala (v.) i vimperga (v.).

KROKI (fr. croquis skica), crtež napravljen brzo, kistom umočenim u tuš ili boju. Ranije je k. imao značenje privatne zabilješke slikara, i tek se u novije vrijeme smatra punovrijednim slikarskim produktom.

KROMLEH, keltski naziv za kružno postavljene kamene blokove,

vjerojatno s ulogom žrtvenika. Potječu iz neolita i početka brončanog doba, pripadaju tzv. megalitskim spomenicima (v.), a naročito ih je mnogo nađeno u Bretagni, Engleskoj (Stonehenge).

KROV, pokrivač zgrade. U arhitekturi tradicionalnih materijala istovremeno i teret, dok je u modernoj arhitekturi dio konstrukcije. Može biti ravan, kupolast (v.), kos (jedno- dvo- ili višeslivni), povijena ili vitoperna ljuska. Kosi k. sastoji se od krovne konstrukcije i krovnog pokrivača. Drvena konstrukcija kosog krova ima slemenjaču u sredini i kose rogove sa strane, koji se naslanjaju na zidove, odnosno grede. Kad postoji svod (v.) često uopće nema krovne konstrukcije, već se krovni pokrov postavlja direktno na zidove. Pokrov može biti od slame, drveta (šindra), crijepa, kamenih ploča, betona ili metala. Za izradu ravnog krova moderne arhitekture i povijenih i vitopernih betonskih ljuski upotrebljavaju se asfalt i drugi bituminozni produkti.

KSOANON, grčki drveni kip iz rane arhaike. Isti naziv nose i kameni kipovi u ukočenom frontalnom stavu nastali u VII i VI st. pr. n. e. po uzoru na ovo ranije koji se nisu sačuvali (v. Kuros, Kora).

KTITOR (grč. imalac, vladar), osnivač neke zadužbine, darovatelj nekog umjetničkog djela, donator (v.). Često prikazan s modelom građevine koju daruje.

Ktitorska kompozicija, unutar ikonografskog programa oslikavanja crkvi na bizantskom pod-

ručju — prikaz Krista kojem Bogorodica ili jedan svetac dovode ktitora. U ktitorskim kompozicijama sačuvani su brojni portreti srednjovjekovnih vladara i drugih historijskih ličnosti.

KVADAR, pravilan, četvrtasti, sa svih strana klesani kamen.

KUBIZAM (lat cubus kocka), naziv za umjetnički pravac koji se pojavio oko 1907. g. Jedna od programatskih slika novog pravca je Picassova slika »Gospođice iz Avignona«. Pri formiranju kubizma djelovala su dva osnovna faktora: P. Cezanne (1839—1906) i crnačka plastika. K. izražava novo shvaćanje prostora, što se manifestira u simultanom prikazivanju objekta svedenog na osnovne geometrijske oblike i viđenog sa više strana. To su karakteristike prvenstveno analitičkog kubizma (1910—12) s glavnim predstavnikom P. Picassom (r. 1881) i G. Braquom (Brak 1882—1963). Sintetički k. (1912—1914) formulirao je J. Gris (1887—1927) kao postupak »od valjka prema boci«, tj. slika se komponira od geometrijskih likova, plošnih znakova. Kad je djelo gotovo postoje mogućnosti prepoznavanja objekta putem asocijacije. Sintetički k. je u biti apstraktna umjetnost jer polazi od apstraktnih elemenata k predmetu, a ne obratno, što je bio postupak analitičkog kubizma zbog toga, bitno figurativnog pravca. K. se 1921. g., transformira u djelima Picassoa i Braquea.

KUPOLA, svod u obliku šuplje polukugle. Može se konstruirati izravno na zidovima prostora ili

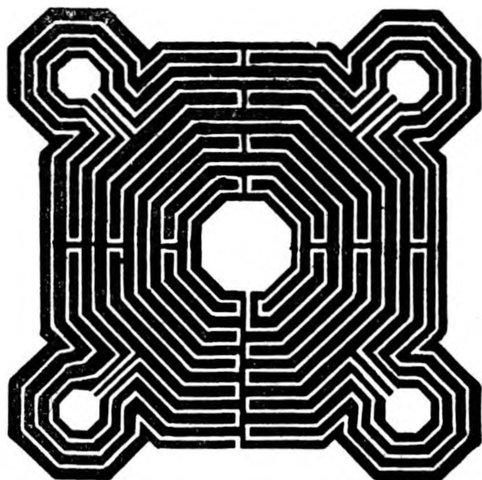
na tamburima (v.). Prelaz sa četvrtaste ili poligonalne osnovice na kupolu rješava se trompama (v.) ili pandantivima (v.). Svođenje kupolom bilo je u prednjoj Aziji poznato već u starom vijeku, ali široku primjenu dostiže tek u rimskoj arhitekturi. Najpoznatiji primjeri su Panteon (promjer 39,5 m), Aja Sofija u Carigradu (32 m), Sv. Petar u Rimu (42 m).

KUROS (grč. mladić), skulpturalni prikaz golog mladića u frontalnom stavu, tzv. Apolon, u arhajskoj grčkoj umjetnosti.

L

L' ART POUR L' ART (fr. lar pur lar umjetnost radi umjetnosti), pojam kojim se izražava samostalnost likovne umjetnosti, njena nezavisnost od historijskih, literarnih, političkih, moralnih, religioznih sadržaja i namjena. Kao teorija formulira se u XIX st.

LABIRINT, legendarna palača na Kreti koju je dao izgraditi kralj Minos kao boravište čudovišta Minotaura. Njen graditelj bio je Dedal. Hodnici palače zapletali su se tako da se neupućeni posjetilac u njima izgubio. Arheološka iskapanja na Kreti otkrila su u Knososu ruševine palače s takvim zamršenim hodnicima. 2. Zamršeni geometrijski dekorativni motiv, najčešće u obliku kontinuirane spirale, koji u biti predstavlja sjećanje na kretsku palaču. Tim motivom ukrašavali su se podovi građevina. U gotičkim katedralama motiv labirinta na podu nosi u sredini lik graditelja ili njegovo ime.

Labirint katedrale u Reimsu

LANCEDÈ (fr. lansede kopljasti), stil francuske gotike (v.) od kraja XII st. do sredine XIII st.

LANGOBARDSKA UMJETNOST, umjetnost sjeverne i srednje Italije u vrijeme kada na tom području dominiraju Langobardi (od VI do VIII st.). Međutim, danas se više ne pridaje značenje germanskom faktoru u razvoju umjetnosti toga vremena. Arhitektura se oslanja na kasnoantikna rješenja, Teodorikov mauzolej u Raveni, San Giorgio in Valpolicella (Đorđo Valpoličela). Reljefi s oltarne pregrade iz crkve San Martino i Gisulfova u Cividale (Čividale iz VIII st.), pokazuju karakte-

rističnu deformaciju ljudskih likova: kruškolike glave, plošnost, tijelo izbrazdano paralelnim urezima. Pri kraju ovog razdoblja dolazi do gotovo posvemašnjeg nestanka ljudske figure iz kamene plastike i njene zamjene ornamentalnim motivima.

LAPIDARIJ, spremište i izložbeni prostor kamenih fragmenata arhitekture i skulpture značajnih za arheologiju i historiju umjetnosti.

LATERNA (lat. svjetiljka), 1. mali tornjić na vrhu kupole, najčešće kružni, kroz čije rastvorene zidove ulazi svjetlo u unutrašnji prostor; 2. l. mrtvih — stup ili tornjić na srednjovjekovnom groblju.

LAVIRANJE (fr. laver prati), ispiranje nanesenih boja vodom, čime se postiže određeni efekt zamagljenosti i neodređenih prelaza.

Lavirani crtež: konture se ocrtaju, a zatim se razrijeđenom sepijom, vodenim bojama ili tušem razmazuju kistom. L. c. je obično sasvim plošan.

LAVRA (srednj. grč. laura ulica), u IV i V st. skupine pustinjačkih koliba u Egiptu i Palestini iz kojih se razvija samostanska zajednica, tako da se kasnije taj izraz upotrebljava na području Bizanta za samostane odnosno manastire.

LAZURNE BOJE, prozirne boje kroz koje se može vidjeti podloga. Lazurni namaz je tanak i gladak sloj boje.

LEGENDA (lat. ono što treba čitati), 1. život svetaca i mučenika; 2. tekst na banderolama (v.); 3. tekst koji objašnjava elemente slike.

Legendarij, životopis svetaca raspoređen po mjesecima.

LETNER, razdjelni zid između srednjeg broda i svetišta s jednim ili više prolaza, koji u gornjem dijelu ima malu ograđenu galeriju, na koju se uspinje stepenicama. L. se javlja tek u XIII st. Isti naziv upotrebljava se i za gredu ispod trijumfalnog luka na koju se smještaju kipovi Raspeća. Takvi letneri bili su uobičajeni u gotici u XIV i XV st.

LEZENA, plitki istak na zidu čija je funkcija da ga konstruktivno i dekorativno raščlanjuje.

LINIJA, glavno izražajno sredstvo crteža i jedno od izražajnih sredstava slikarstva i skulpture. Likovno izražavanje zapravo uvijek započinje ocrtavanjem stvari (v. Kameno doba, Dječji crtež). Linija je obrisna (v. Kontura), ili služi samo za povezivanje oblika i ploha ostvarenih drugim izražajnim sredstvima. Linija može biti ravna, vijugava, kontinuirana, isprekidana, organizirajući se u ritam (v.) koji sugerira pokret, ples, mir itd.

LINEARNO (lat.), karakter slikarskog ili skulpturalnog djela čije je glavno izražajno sredstvo linija.

LINOREZ, grafička tehnika visokog tiska, slična drvorezu; za matricu se upotrebljava meki linoleum.

LITOGRAFIJA (grč. lithos kamen i grafein pisati), kameni tisak; grafička tehnika koja za matricu koristi poroznu kamenu ploču po kojoj se crta masnom kredom ili tintom. Ploča se zatim

premazuje kiselinom, od čega se pri dodiru s vapnencem stvara tzv. vapneni sapun koji odbija tiskarsku boju, te se ova hvata samo na kredu odnosno tintu crteža, tako da se samo crtež otiskuje na papir. Danas se umjesto kamene ploče upotrebljava metalna.

Kromolitografija je l. u boji, pri čemu se radi onoliko matrica koliko se boja želi postići. Šira primjena litografije javlja se tek u XIX st.

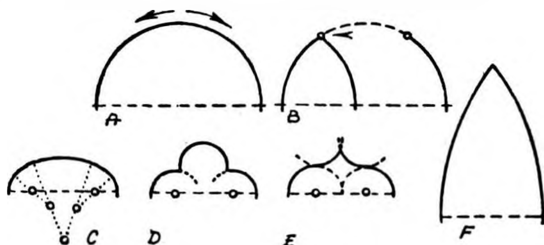
LOCULUS (lat. lokulus mjestance), niša u zidu katakombi, služila u svrhu sahranjivanja.

LOGGIA (tal. lođa), natkriveni prostor s otvorenim stranama (krovna konstrukcija počiva na stubovima ili stupovima), obično za neku javnu namjenu: ispred gradskih vrata pred javnom građevinom ili kao samostalan objekt na trgu. Kod stambenih objekata lodžom nazivamo prostore koji su otvoreni na jednoj ili više strana (ugaona l.), a koje za razliku od balkona ne izlaze iz ravnine zida fasade.

LOKALNA BOJA, posebna boja nekog predmeta na slici koja nije tonski prilagođena drugim bojama iste slike, odnosno njenom cjelokupnom tonu. U slobodnoj upotrebi riječi: određena, prirodna boja neke materije koja je prikazana na slici.

LUK, konstruktivni element u arhitekturi. Ima funkciju raščlanjivanja tereta i njegovog prebacivanja na određene tačke, omogućava probijanje ot-

vora u zidu, odnosno njihovu veću širinu, a također povećanje razmaka među stupovima. L. može biti polukružan, ovalan, potkovičast, segmentan, šiljast, trolistan, sedlast. Najugroženije mjesto lu-

*Luk: **A** polukružni, **B** konstrukcije šiljastog luka, **C** ovalan, **D** trolistan, **E** sedlast, **F** šiljast*

ka je tjeme, koje je kod šiljastog luka izbjegnuto, čime je omogućeno proširenje otvora u zidu i razmaka među stupovima.

LUMINIZAM (lat. lumen svjetlo), karakteristika slikarstva u kojem svjetlosne pojave (kontrasti svjetla i sjene) igraju bitnu ulogu.

LUNETA (lat. luna mjesec), polukružno polje između ravnog nadvratnika (odnosno natprozornika kod prozora) i luka iznad njega, koje može biti otvoreno ili zatvoreno. L. nastaje kao rezultat konstruktivnog nastojanja da se pomoću luka rasteretí ravni nosač, prebačen preko određenog otvora; u tom smislu ona je identična s timpanom. U srednjovjekovnoj arhitekturi, naročito u romanici, lunete crkvenih portala bile su osnovne površine na kojima se razvijaju figuralni prikazi.

M

MAGDALENIJEN, naziv za jedno od razdoblja starijeg kamenog doba (v. Kameno doba), prema nalazištu La Madelaine (La Madlen) u Francuskoj. Tom razdoblju pripadaju najznačajnija ostvarenja paleolitskog čovjeka.

MAJOLIKA, predmeti od pečene gline prekriveni neprozirnom pocaklinom (najviše bijelom) i ukrašeni s jednom ili više boja (v. Fajansa). Naziv dolazi od otoka Mallorca preko kojeg su španjolski proizvodi ove vrste stizali u Italiju u XIV i XV st.

MAJSTOR, naziv za umjetnika arhitekta, skulptora, slikara. Upotrebljava se sve do našeg vremena, naročito u srednjem vijeku kada su umjetnici bili organizirani u cehovima, kao obrtnici, i imali svoje radionice (v. Botega).

MAKEDONSKO SREDNJOVJEKOVNO SLIKARSTVO, v. Srednjovjekovno zidno slikarstvo u Makedoniji i Srbiji.

MAKIMONO (jap.), u Kini i Japanu oslikani svitak pričvršćen na letvicu na užim stranama. Ču-

va se u kutiji, a prilikom razgledanja razmatra se po dužini.

MANASTIR (grč. monazein osamljeno živjeti), isto što i samostan (v.). U užem smislu pod m. razumijeva se pravoslavni samostan. Tlocrtni raspored starijega tipa izgleda poput tvrđave: crkva i zvonik nalaze se u sredini velikog, obično ovalnog dvorišta, okruženog zgradama »arhimandritije« (stan igumana, kancelarijske prostorije i ćelije monaha), blagovaonice, (trapeza) konaci za hodočasnike i gospodarske zgrade.

MANDORLA (tal. badem), elipsoidno (u obliku badema) oblikovani okvir (u slikarstvu često u duginim bojama) oko Krista ili Marije u prikazima »Posljednjeg suda« ili »Uzašašća«.

MANIRA (tal. maniera način), u likovnoj umjetnosti način rada nekog umjetnika. U prenesenom smislu m. može biti i sinonim za rutinu, formalno oponašanje, izvještačenost, pozu.

MANIRIZAM, 1. stil druge polovice XVI st. Propast talijanske buržoazije nakon otkrića novih puteva na istok, pojave engleskog sukna na tržištu i jeftinog američkog zlata dovodi do promjena u odnosu prema svijetu i u načinu izražavanja. Firencu XVI st. karakterizira opća nesigurnost, očekivanje kraja svijeta i strah. U takvom raspoloženju nestaje idealizacije likova, nestaju heroji visoke renesanse i ustupaju mjesto stravičnim, sablasnim ljudima u djelima R. Fiorentina (Fjorentino 1494—1540), D. Beccafumija, (Bekafumi 1475—1564), J. Pontorma (1494—1556) i kasnog Michel-

angela, (Mikelanđelo 1475—1564). M. negira realistička dostignuća rane renesanse, deformirajući ljudske likove i postavljajući ih u nemoguće odnose i irealne prostore. Vrhunac m. dostiže u djelima venecijanskog slikara J. Tintoretta (1518—1594) i grčkog slikara D. Theotocopulosa zvanog El Greco (oko 1541—1614), koji je živio u Veneciji, prošao kroz Rim, da bi se stalno nastanio u Španiji. Na njihovim slikama, oblikovanim isključivo bojom, svjetlo shvaćeno na sasvim novi način dolazi koncentrirano iz jednog izvora i svojim djelovanjem raspršuje konzistentnost oblika, briše oštrinu granica, dematerijalizira likove i uništava realnost prostora koji »bježi« (Tintoretto), ili posve irealan (El. Greco). U arhitekturi m. znači podređivanje funkcionalnosti i logičnosti arhitektonskih elemenata ličnom izrazu, što se očituje u disproporciji, atektoničnosti i asimetričnosti. Snažni, veliki stupovi smješteni su u zid ili čak iza zida, niše ostaju prazne, pilastri su uži s donje strane, konzole su dekorativne, prizemlje se otvara dok prvi i drugi kat ostaju puna, zatvorena masa. Značajni primjeri su biblioteka Laurenziana, Palazzo Massimi, dvorište Uffizia (Ufici). 2. stil kasne gotike. Naročito značajno razdoblje za umjetnost sjeverozapadne Evrope. Značajni slikari: M. Grünewald (Grinevald 1470?—1528), L. Cranach (Kranah 1472—1553), A. Altdorfer (oko 1480—1538). Pokrenute forme na njihovim slikama dovedene su do krajnje napetosti i izražavaju uzbuđenje i istu težnju za negiranjem realnosti kao kod manirista renesanse, samo ovdje polazeći od naturalizma gotike.

MANSARDA (naziv po francuskom graditelju H. Mansardu (1646—1708), prvobitno oznaka za jedan ili više puta lomljeni krov kojim se postiže korištenje potkrovlja za stambeni prostor, a danas se tako naziva samo taj prostor.

MANUSKRIPT (lat. manus ruka, scriptum pismo), rukopis, na papirusu, pergamentu ili papiru, Do IV st. rukopisi su imali oblik rotulusa (v.), a zatim kodeksa (v.).

MARINA, umjetnički prikaz mora, morske obale i kao takav jedna vrsta pejzaža. Kao posebna slikarska tema m. se razvila u holandskom slikarstvu XVII st., ostajući od tada pa sve do kraja XIX st. jedan od vrlo omiljelih slikarskih motiva.

MARGINA (lat. margo rub), rub oko teksta u rukopisu ili knjizi.

MASKA (srednjovj. lat. masca), plastični prikaz ljudske ili životinjske glave napravljen tako da se iza njega može sakriti lice. Kod primitivnih naroda element kulta; vjeruje se da se stavljanjem maske postiže identifikacija s prikazanom svetom životinjom ili pokojnikom. U maskama dolazi do izražaja magijsko vjerovanje stopljeno sa strahom što pri njihovom oblikovanju dovodi do ekspresivne deformacije. Maske su se upotrebljavale i u grčkom kazalištu. Na njima su bile naglašene značajke određenog karaktera i po tome su se izdaleka prepoznavale osobine lika, pa čak i njegova sudbina (tragične i komične maske).

Maskeron, dekorativan motiv arhitektonske plastike s prikazom lica deformiranog poput maske, okruženog kosom.

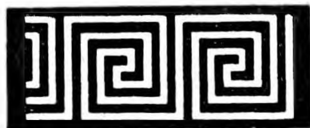
MASTABA (arap. klupa), grobnica egipatskih faraona i velikaša. Ima oblik krnje piramide. U unutrašnjosti mastabe nalazi se predvorje, a do grobnih komora vode vertikalni rovovi.

MATRONEJ (lat. matrona gospođa), u doba starijega kršćanstva mjesto u crkvama određeno za boravak žena, zavjesom odvojeno od prostora namijenjenog muškarcima. Kao m. mogle su služiti i empore (v.).

MAUZOLEJ, monumentalna grobnica. Naziv potječe od grobnice kralja Mauzola i njegove žene u Halikarnasu, sagrađene sredinom IV st. pr. n. e., koja se u starom vijeku ubrajala u sedam svjetskih čuda.

MAYA, umjetnost naroda na području južnog Meksika, Guatemale i poluotoka Yucatan. Datiranje cvata te kulture je nesigurno, u prvom tisućljeću ili od VIII do XV st. U IV st. počinje organiziranje vlasti i formiranje gradova (najstariji Uaxactun, zatim Copan, Tikal, Palenque, i iz nove države Uxmal, Chichen Itza), u kojima se gradi monumentalna arhitektura — hramovi ili oltari na kamenim piramidama, akropole, palače, utvrde, dugoljaste građevine na terasama, astronomski opservatoriji, igrališta za sakralnu igru s loptama. Uske prostore presvođuju ispuštanjem slojeva kamena. Predmeti skulpturalne obrade su zidovi građevina, stepenice, stele, koji se prekrivaju reljefima; oblikuje se i puna plastika, ljudske maske. Uska veza između arhitekture, skulpture i slikarstva (freske u Bonampaku pokrivaju čitave zidove i teku u nizu).

MEANDAR (grč. naziv po vijugavom toku rijeke u Maloj Aziji), ornament u obliku neprekinute trake s uglovima pod pravim kutem.

Meandar

MEDALJA (tal. medaglia), sitna plastika. Male metalne ploče, najčešće okrugle, s likovima, natpisima, znakovima.

MEDALJON (fr. medaillon), 1. arhitektonski ukras kružnog oblika s reljefnim prikazom; 2. nakit, najčešće kružnog oblika, u koji se može umetnuti predmet uspomene.

MEDRESA (arap. madrasa učilište), tip građevine u islamskoj arhitekturi, rasprostranjen kod Osmanlija. Oko centralnog atrija s vodoskokom teče trijem iz kojega se ulazi u prostorije svođene kupolom, određene za đake. Učionica je smještena nasuprot glavnom ulazu, u osnvini čitavoga kompleksa. Drugi tip medrese je kvadratični atrij oko kojega su raspoređena 4 ivāna (v.) — učionice. M. se često kombinira s mošejom.

MEGALITSKI SPOMENICI (grč. megas velik + lithos kamen), kultni spomenici od neobrađenog kamena u obliku menhira (v.), dolmena (v.), krom-

leha (v.) iz razdoblja neolita i početka brončanog doba.

MEGARON, pratip grčke kuće, palače i hrama — jednostavna pravokutna građevina s predvorjem kojega stvaraju ante (v.). U središtu unutarnjeg prostora stajalo je ognjište, a četiri stupa oko njega podržavala su na tom mjestu nešto uzdignuti krov, tako da je bio omogućen odvod dima. M. se spominje u Homerovim epovima, a arheološka iskapanja u Mikeni pokazala su njegov oblik.

MENHIR (keltski veliki kamen), neobrađeni kameni blok vertikalno postavljen, vjerojatno grobni spomenik ili možda simbol plodnosti u vezi s kultom sunca. Rasprostranjen na svim starim kontinentima u neolitu i brončanom dobu.

MERLATURA, zupčasti završetak zida u srednjem vijeku. Prvotno je služio za obranu, a kasnije kao ukras.

MEROVINŠKA UMJETNOST, umjetnost Francuske od V—VII st. Od III st. dalje gradovi u Galiji opkoljuju se zidinama, osiromašuju i smanjuju. Crkve koje se podižu skromnih su razmjera i ukrasa, a u tlocrtu ponavljaju tipove kasnoantikne i starokršćanske arhitekture; bazilika St. Pierre u Vienneu (Vien), baptisterij centralnog tlocrta u Riezu i Frejusu (Frežis). Na krstionici St. Jean u Poitiersu javlja se težnja za oživljavanjem vanjštine (zabati, profilirani vijenac). Karakteristične su podzemne grobne kapele; kripta u Jouarre (Žuar). Figuralna plastika je malobrojna. Kapiteli,

sarkofazi, oltarne pregrade ukrašavaju se biljnim i drugim ornamentom ponekad izrađenim s antiknim plastičnim osjećajem (Jouarre). Slikarstvo je zastupljeno samo minijaturama ukrašenim zoomorfnim i geometrijskim ornamentom, iako literarni izvori spominju mozaike s figuralnim prikazima. Mnogobrojni zlatarski predmeti svjedoče o visokom dometu ove proizvodnje (trezor kralja Hilderica).

METAFIZIČKO SLIKARSTVO (tal. pittura metaphisica), pokret u modernoj umjetnosti usmjeren protiv futurizma, s jako izraženom nostalgijom prema prošlosti, koju su futuristi htjeli likvidirati, i s velikom naklonošću prema snu (v. Nadrealizam). M. s. je stvorio G. de Chiricho (Kiriko, r. 1888) u Parizu, ali su najznačajnija djela nastala za njegova boravka u Ferrari, za I svjetskog rata, gdje se formirala neka vrst škole kojoj su pripadali C. Cara (Kara, r. 1881) i G. Morandi (r. 1890). Na Chirichovim slikama međusobno izolirani pojednostavnjeni predmeti i ljudski likovi na praznim trgovima geometrijske tačnosti i naglašene perspektive, izloženi djelovanju intenzivnog svjetla, izražavaju nostalgiju za beskonačnim. Cara je svoje manekene oblikovao u zatvorenim jednostavnim prostorijama koje preciznošću i demonstriranjem perspektive podsjećaju na prostore talijanskih problematičara. Morandi slika samo mrtvu prirodu. Upotrebljavajući sasvim svijetle, blage boje bez jakih kontrasta, traži u izoliranju i sažimanju običnih predmeta tajanstveno i nepozna-

to, a to je i općenito karakteristika metafizičkog slikarstva.

METOPA (grč. metopon prednja strana), dio friza na dorskom hramu. Reljefno ukrašene ploče postavljene naizmjenično s triglifima (v.).

METROPOLIS (grč. matični grad), kod starih Grka matični grad kolonije. Danas metropolom zovemo glavni grad neke zemlje.

MEZOLIT (grč. mesos srednje + lithos kamen), prelazno razdoblje iz paleolita u neolit (v. Kameno doba).

MEZOPOTAMSKA UMJETNOST, umjetnost gradova između Eufrata i Tigrisa, gdje su prvi stanovnici bili Sumerci. Ur, Lagaš, Larsa, Eridu bili su gradovi pod vlašću kraljeva-svećenika već oko 3000. g. pr. n. e. Sredinom 3. tisućljeća vodstvo preuzima Akad, u 2. tisućljeću Babilon, a u 1. tisućljeću asirski grad Niniva. Naše znanje o tim kulturama osniva se u velikoj mjeri na izvorima iz biblioteke od 30.000 glinenih ploča cara Asurbanipala. Osnovni materijal za gradnju bila je opeka. Gradili su zidove debljine 6—12 metara, koje su izvana ukrašavali fajansnim pločama složenim u mozaik (motivi: grifon, zmaj, lav) žute i bijele boje na plavoj pozadini. Na povišenom platou umjetnog brda gradili su monumentalne palače (v.) i cikurate (v.). Materijali za izradbu skulpture bili su glina, bronca, diorit, alabaster. Alabasterna ženska glava nađena u Uruku iz 3200. g. pr. n. e. prvi je veliki ljudski lik u historiji umjetnosti. Značajne su i votivne statue kralja Gudee (zeleni diorit) nastale tisućljeće kasnije. Li-

kovi su prikazani u konvencionalnom stavu (sjedećem ili stojećem s rukama sklopljenim na prsima), naturalistički naglašenim mišićima i stilizirane kose i obrva. Za mezopotamsku umjetnost tipični su reljefi (Naramsinova stela, stele jastrebova itd.). Iskopano je mnogo pečatnjaka, tzv. cilindara. Rađeni su tehnikom intaglio (v. Gema) i prikazuju stilizirane likove ljudi i životinja. Kasnija asirska skulptura ima sličnosti sa sumerskom i babilonskom. Naročito su značajni reljefni prikazi lova, kraljevskih pohoda i svečanosti, koji teku u trakama prekriveni natpisima koji tumače prikazano, a nađeni su u ruševinama asirskih palača (Nimrud, Korsabad, Kujundžik). Uz shematizam i stilizaciju kose, brade, očiju, odjeće i konvencionalni stav, kod nekih scena lova primjećuje se i naturalizam.

MEZZOTINTO, vrst bakroreza, slična suhoj igli (v.), samo što je u ovom slučaju proces obrnut. Čitava površina bakarne ploče izbrazda se u svim smjerovima. Dijelovi matrice koji na otisku treba da ostave svjetliji ton djelomično se izravnavaju (na tim mjestima zadržat će se manje tinte), sve do potpunog zaglađivanja tamo gdje je potrebna bijela boja. M. je vrlo mukotrpna tehnika koja se naročito mnogo upotrebljavala u XVII, XVIII i XIX st., a danas je gotovo napuštena.

MIHRAB (arap. niša), niša ili arkada na zidu džamije, obično nasuprot ulazu. Označava smjer Meke.

MIMBER (arap. mi — ubar govornica), propovjedaonica u džamiji, smještena obično desno od

mihraba (v.). Može biti kamena ili drvena, bogato ukrašena ornamentalnim reljefima.

MINARET (arap. svjetionik), tanki visoki toranj kružnog ili poligonalnog tlocrta, uz džamiju, s unutarnjim stepenicama koje vode do balkona s kojeg mujezin poziva na molitvu.

MINIJATURA (lat. minium crvena olovna boja), 1. slika u rukopisu: rotulusu (v.), kodeksu (v). Najstarije minijature nalazimo u staroegipatskoj »Knjizi mrtvih«. Antičke minijature poznate su nam iz knjige Vergilijevih stihova IV—V st. Minijature srednjeg vijeka razlikuju se međusobno po stilovima pojedinih skriptorija (v.). U XIV i XV st. minijaturama se ukrašavaju i svjetovne knjige, naročito kalendari. 2. slika malog formata, česta u razdoblju rokokoa (v.) i biedermeiera (v.).

MITOLOGIJA (grč. mythos riječ, govor), kompleks mitova jedne kulture o stvaranju svijeta, o prirodnim pojavama, bogovima i herojima, odnosno nauka o mitovima. Mit je u biti primarni oblik historijske svijesti čovjeka i svojim porijeklom je u najužoj vezi s umjetničkim izrazom. Istovremeno mitske ličnosti predstavljaju bogat izvor tema za likovnu umjetnost od starog vijeka do danas.

MITREUM, svetište iranskog boga sunca Mitre, koji je prvih godina naše ere imao mnogo poklonika u Rimskom Carstvu.

MOBIL (lat. mobilis pomičan), naziv M. Duchampsa (Dišan) za konstrukciju od žice, različitih metalnih ploha i šipki, koja je zbog labilne ravno-

teže u laganom pokretanju. Najznačajniji konstruktor mobila je A. Calder (Kolder, r. 1898).

MODA, način odijevanja, uređenje stana, ponašanja. Povezana je s glavnim stremljenjima i karakteristikama stila jednog vremena, ali se ne smije njime izjednačiti jer u svojoj površnosti brzom nestajanju ne dodiruje dublje ljudske interese i odnose, ostajući uvijek izraz sekundarnih pojava i sredstava života.

MODEL (tal. modello), predložak (osoba ili predmet).

MODELACIJA, 1. oblikovanje skulpturalnog djela u mekanim materijalima (v. Skulpturalne tehnike). 2. postizanje iluzije plastičnosti na plohi slike pomoću chiaroscura (v.) i tonskog slikanja (v.).

MODUL (lat. modulus mjera), jedinica mjere za određivanje proporcija u arhitekturi i skulpturi. U antici: polupréčnik stabla stupa, palac ruke (v. Kanon); u modernoj arhitekturi: dimenzije čovjeka Le Corbusierov modulator (Le Korbizje), udaljenost među stupovima skeletne konstrukcije.

MONOGRAFIJA (grč. monos sam, jedan — grafein pisati), pisano djelo o nekom umjetniku ili djelu.

MONOHROMIJA (grč. monos jedan, hromos boja), jednobojnost. Slikarsko djelo izvedeno samo jednom bojom, najčešće sivom ili smeđom. Dubina, plastičnost ili samo odvajanje ploha postiže se s više tonova (v.) jedne boje. Posebno omiljena u kineskom slikarstvu.

MONOLIT (grč. monos jedan, lithos kamen), predmet izrađen od jednog komada kamena, najčešće stup.

MONSTRANCA (lat. monstrare pokazati), jedan od predmeta u kršćanskom bogoslužju u kojem se pokazuje posvećena hostija. Izrađuje se od plemenitih metala.

MORAVSKA ŠKOLA, arhitektonski spomenici nastali u Srbiji potkraj XIV i početkom XV st. Tip tlocrta je upisani križ a apside na bočnim stranama i na istočnoj strani formiraju oblik trolista. Priprata s kulom, kupole (najčešće pet), šesta upotreba šiljastog luka, stupnjevanje volumena dovode do naglašenog vertikalizma. Polihromni karakter postignut je miješanjem tučenog kamena i raznobojne opeke. Skulpturalni ukrasi su prvenstveno ornamentalnog karaktera i ograničeni na okvire prozora i vrata. Najznačajniji primjeri su Ravanica, Kalenić, Ljubostinja, Resava (Manasija) — zadužbina Stevana Lazarevića, koja se razvila u značajan kulturni centar opasan zidom i kulama.

MORFOLOGIJA (grč. morfe oblik — logos riječ), nauka o oblicima.

MOST, konstrukcija u svrhu prelaza s jedne na drugu obalu neke rijeke. Najstariji mostovi iz VI st. pr. n. e. arhitravne su konstrukcije na drvenim stupovima. Tek su Rimljani upotrebljavali luk (v.) kao konstruktivni element (Elijev most u Rimu). Novi mostovi srednjeg vijeka nastaju od XII st. dalje; Avignon (Avinjon), Regensburg, Firenza. Kod nas su značajni mostovi iz turskog vremena

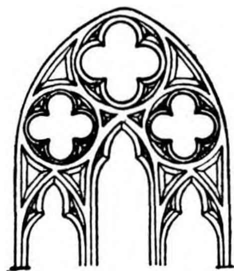
(Arslanagovića preko Trebinje iz XVI ili XVII st.). Prvi m. željezne konstrukcije sagrađen je u Engleskoj u drugoj polovici XVIII st. Mostovi švicarskog arhitekta R. Maillarda (Mejar, 1877—1940) najljepši su primjeri betonske konstrukcije.

MOŠEJA (arap. mesgid mjesto gdje se klanja), isto što i džamija (v.).

MOTIV (srednjovj. lat. motivum od movere pokretati), 1. pokretač, uzrok nastajanja nekog djela; 2. element umjetničkog djela (v. Tema); 3. element ornamenta (vitica, spirala, šahovska ploča itd.).

MOZAIK (grč. mosaike), slikarska tehnika slaganja malenih raznobojnih kockica kamena ili stakla na podu, svodu ili zidu. Kockice se utiskuju u meku podlogu svježe žbuke, koja se kasnije stvrdne. Podni m. javlja se još u starim istočnim kulturama, pa zatim u Grčkoj i Rimu, dok se zidni m. javlja u većim razmjerima tek od III st. n. e. Tokom srednjeg vijeka tehnika mozaika održala se samo u Bizantu i na područjima koja su bila pod njegovim utjecajem (Venecija, Sicilija, Rim).

MREŽIŠTE, gornji dio prozorskog otvora ispunjen perforiranom kamenom plohom. Oblici rastvaranja su različiti: rozeta (v.), oblik plamenova, oblik ribljeg mjehura (v. Flamboyant). M. je arhitektonski ukras Gotike.

Mrežište

MRTVA PRIRODA, slikarska tema. Umjetnički prikaz »mrtvih« ili bar nepomičnih predmeta. Kao posebna tema javlja se već u antici, dok u srednjovjekovnom slikarstvu tek pojedini detalji u okviru religioznih prikaza imaju karakter »mrtvih priroda.« U XV st. raste značenje takvih detalja, da se tokom XVI st. m. p. javi kao posebna tema. Naročiti procvat doživljava u holandskom slikarstvu XVII st., a zatim u XIX st. kada je m. p. kao skup objekata, koje izabire i postavlja u međusobne odnose sam umjetnik, postala tema koja omogućuje najslobodnije kolorističke i formalne eksperimente.

MUMIJA, 1. raznim postupcima konzervirano ljudsko tijelo. U Egiptu je mumificiranje bilo povezano s kultom mrtvih. 2. česti prikaz egipat. skog boga Ptah, boga svjetla, neba, istine, početaka i umjetničkog stvaranja.

MUTUL (lat. kapljenica), pločica pravokutnog ili trapezastog oblika, smještena ispod vijenca, s koje vise guttae (v.).

MUZEJ (grč. mouseion sjedište Muza), zbirka predmeta skupljena u svrhu čuvanja i izlaganja. Raspored izloženih predmeta najčešće je kronološki. Osim stalno izloženih postoje i oni koji se čuvaju u depoima (skladištima). O zbirci obavještavaju katalozi muzeja. Prvi muzej bila je knjižnica i akademija Ptolomeja u Aleksandriji osnovana 300. g. pr. n. e.

N

NABIS (hebr. nabi proroci), grupa umjetnika koji su prvi put izlagali zajedno 1891. g. u Parizu. Bili su to: M. Denis (Deni, 1870—1943), P. Serusier (Serizje, 1863—1927), P. Bonnard (Bonar, 1867—1944), E. Vuillard (Vijar, 1860—1946), F. Vallotton (1865—1925). Formirali su se pod različitim utjecajima, počev od talijansko quattrocenta, francuskih srednjovjekovnih tapiserija do E. Bernarda (Bernar, 1868—1941), P. Gauguina (Gogen, 1848—1903), P. de Chavannesa (Šavan, 1824—1898) i japanskih drvoreza. Nazivali su ih još i simbolistima (v.) Njihovo htijenje M. Denis je formulirao: »Ne zaboravite da je slika, prije nego što će postati borbeni konj, gola žena ili bilo koja anegdota, u suštini ravna površina prekrivena bojama, složenim po izvjesnom redu.« Otkrili su ljepotu običnog i svakidašnjeg, pretvorivši kupanje, prostrti stol, običnu sobu ili goli lik žene u uvijek nove i posebne kolorističke senzacije. Izdavali su časopis »Revue Blanche«. Posljednji put su zajedno izlagali 1899. g.

NADREALIZAM (fr. surrealisme), jedan od osnovnih pravaca umjetnosti XX st. Bila je potrebna destrukcija dade (v.) da se ponovo osjeti želja za predmetom na slici. Utjecaj psihoanalize S. Freuda (Frojd) bio je golem. Njegovo učenje o postojanju mračnih, neispitanih prostora podsvijesti koja dolazi do izražaja kroz automatske radnje, mjesečarstvo, san, pružilo je nove mogućnosti evropskoj umjetnosti. Nakon dade i apstrakcije (v.), predmet koji se prikazuje na slici pojavljuje se kroz san i zbog toga u vrlo dvosmislenom sadržaju. Prvi manifest napisao je 1924. g. u Parizu francuski književnik A. Breton: »Najsnažnija je nadrealistička slika za mene ona koja sadrži najveću mjeru proizvoljnog. Ne krijem tu svoju misao, to je ona slika koja iziskuje najviše vremena kad je tko hoće prevesti u jezik svakidašnjeg života, prikazuje golemo mnoštvo vanjskih protivurječnosti, ili je jedan dio njezina smisla na čudnovat način prikriven, ili nam se ukazuje čudnovatim..., ili se u njoj nazire neko smiješno formalno opravdanje o sebi, ili pripada u svijet halucinacija, ili vrlo jednostavno apstraktnom stavlja masku konkretnog, ili nasuprot tome sadrži neku negaciju fizičkih elemenata, ili izaziva smijeh.« M. Ernst (r. 1891), H. Arp (r. 1887), S. Dali (r. 1904), J. Miro (r. 1893), Y. Tanguy (Tangi, 1900—1955), M. Chagall (Šagal, r. 1887), P. Klee (1879—1940) predstavljaju najvažnije i međusobno vrlo različite predstavnike nadrealizma.

NAIVNA UMJETNOST (fr. naif bezazlen, prostodušan), 1. u širem smislu izraz nesvjesne retar-

dacije, moguć u različitim razdobljima (npr. vojvođanski zografi XVIII st. hlebinska škola XX st.). 2. U užem smislu umjetnost stilizirane forme koja se pojavljuje paralelno s različitim modernim pravcima kao izraz nesvjesnog bijega iz današnje civilizacije i identifikacije s prošlom seljačkom kulturom. Najveći slikar naivne umjetnosti je Carinik H. Rousseau (Ruso, 1849—1910). Kasnije se potreba za bijegom iz današnjeg svijeta miješa s pokušajima prilagođavanja, što se očituje u izrazu koji gubi mogućnost stilizacije, a time i svoju naivnost i osnovni umjetnički karakter.

NAMJEŠTAJ, predmeti koji služe udobnosti čovjeka i nalaze se najčešće u unutarnjim prostorima. Materijali za izradu namještaja jesu drvo i metal. Najstariji poznati n. je egipatski (stolice, stolovi, kreveti, škrinje). Grčki n. poznat nam je s figurativnih prikaza na vazama; rimski s prikaza na zidovima pompejanskih kuća (ormari, ležaji, stolci bez naslona, mali okrugli stolovi), a djelomično je i sačuvan. Srednjovjekovni n. nastaje pod utjecajem rimskog, samo što je mnogo masivniji i jednostavniji. Ali već u gotici n. ponovo postaje elegantniji i raskošniji. U razdoblju renesanse, baroka i rokokoa javljaju se novi predmeti: kabinet, sekreter, komoda, ormar, koji nadomješta škrinje, noćni ormarić, pisaći stol, toaletni stol. Bogati rezbareni ukrasi i pozlate karakteriziraju n. razdoblja koja se označavaju imenima francuskih vladara; stil Luja XIV, XV, XVI, regenstva, Empire (Ampir), engleskih dinastija; Tudor (Tjudor), Stuart (Stjuart), Georgian (Đorđian), ili poznatih sto-

lara; Chippendale (Čipendel), Adam (Edem), Hepplewhite (Heupluajt), Sheraton (Šeraton). Posljednji originalni stil XIX st. je stil malog srednjoevropskog građanstva (v. Biedermeier). Sredina i druga polovica XIX st. u znaku je neostilova (v.), što znači obnavljanje i kombinaciju svih prošlih stilova u ukrasu i obliku, sada već najčešće u tvorničkoj proizvodnji. Osim ovih historijskih stilova postoji kroz sva razdoblja seljački n., i u razdobljima raskošnih aristokratskih stilova jednostavniji i funkcionalniji građanski n. Preokret u izradbi namještaja donosi stil secesije (v.). Karakteristika namještaja ponovo postaje funkcionalnost, što se u XIX st. zanemarivalo. Od kraja prošlog stoljeća do danas tendencije različitih pravaca moderne arhitekture i industrijskog oblikovanja očituju se i u izradi namještaja. Od laganih i funkcionalnih Thonet stolaca austrijske firme potkraj XIX st. preko nešto težeg i ukrašenijeg namještaja u stilu secesije, H. Guimard (Gimar) prilagođenih ljudskim oblicima i vrlo skladno oblikovanih, R. Riemerschmid (Rimeršmid) do strogo geometrijskih oblika pripadnika grupe De Stijl (Stij), G. Rietveld (Ritveld) i Bauhaus, M. Breuer (Brejer). Dolaze do izražaja novi materijali: kromirane cijevi (proizvodnja tvrtke Thonet po nacrtima Breuera i Le Corbusiera (Le Korbizje), Barcelona stolac M. Van der Rohea (Vander Roje), savitljivo drvo (A. Aalto) i plastika (A. Saarinen).

NAOS, 1. cela (v.); 2. središnji brod (v.) u bizantskim crkvama.

NARTEKS (grč. nartex), crkveno predvorje. N. može biti unutrašnji ili vanjski. Vanjski n. je u stvari ostatak atrija (v.) — portik (v.) prislonjen uz vanjski zid crkve na kojem se nalazi glavni ulaz. Unutarnji n. je onaj dio prostora koji se nalazi neposredno iza ulaza i koji je više ili manje odijeljen od ostalog crkvenog prostora. U ranom kršćanstvu služio je za boravak katekumena (nekrštenih).

NATURALIZAM (lat. natura priroda), 1. način izražavanja, čija je karakteristika detaljno prikazivanje; 2. pravac u XIX st. koji je nastao kao reakcija na romantičarske i idealizirajuće tendencije.

NAZARENCI, grupa romantično nastrojenih njemačkih umjetnika s početka XIX st. koji su živjeli u Rimu. Predstavljaju reakciju na klasicizam (v.). Otkrili su i obožavali talijansku renesansu prije Rafaela i htjeli je obnoviti stvarajući »novu, njemačku, religioznu i patriotsku umjetnost«. Najpoznatiji je F. Overbeck (1789—1869).

NEKROPOLA (grč. nekropolis grad mrtvih), 1. monumentalno antičko groblje izvan gradskih zidina (u Ateni kraj Dipilonskih vrata), ili uz velike ceste, Via Appia u Rimu, Alyscamps (Aliskamp) u Arlesu. 2. prethistorijska groblja — nalazišta prvostepene važnosti za rekonstrukciju prethistorijskih kultura (v. Željezno doba) s obzirom na bogati inventar različitih predmeta i umjetničkih djela.

NEODADAIZAM, jedan od naziva za novi realizam (v.) u SAD. Glavni predstavnici su R. Rau-

schenberg i Cy. Twombly, koji nastavljaju na poslijeratnu struju apstraktnog ekspresionizma (v.).

NEOIMPRESIONIZAM, naziv koji se prvi put upotrebljava u vezi djelovanja slikara G. Seurata (Sera, 1895—1891), koji zajedno sa slikarom P. Signacom (Sinjak, 1863—1935) godine 1884. stvara udruženje nezavisnih umjetnika i otvara poseban izložbeni salon. Neoimpresionisti slikaju malim kružnim mrljama — point (v. Pointilizam) čistih, međusobno suprotstavljenih komplementarnih boja, a kompozicione osi sijeku se pod pravim kutem. Neoimpresionističke slike djeluju poput mozaika i mada predstavljaju krajnju konzekvenciju impresionizma (v.), razlikuju se od njega stiliziranim oblicima i načinom komponiranja.

NEOLIT (grč. neos novo, lithos kamen), novo kameno doba (v.).

NEOPLASTICIZAM ili »Nova likovnost«, naslov eseja P. Mondriana (1872—1944) u L'Effort Moderne (Lefor modern) 1920. g. Naziv je za jednu vrst apstraktne umjetnosti koja polazi od neoimpresionizma (v.) i kubizam (v.) da bi stigla do bespredmetnosti čistih geometrijskih likova i osnovnih boja. »Primjenom suprotnosti pravoga kuta, stalni odnos općeg i posebnog dvojstva uspostavlja jedinstvo.« Mondrianova vizija novog svijeta u kojem »nam više neće biti potrebne slike i skulpture, jer ćemo živjeti u sredini ostvarene umjetnosti« ulazi u program grupe De Stijl (v.), kojoj je pripadao kao aktivan član.

NEOSTILOVI, umjetnički pokreti u Evropi koji teže uspostavljanju nekog historijskog stila. 1. ši-

roki pokret na Zapadu, potkraj XVIII i početkom XIX st., za obnavljanjem antičke umjetnosti (v. Klasicizam), koji se isprepliće s obnavljanjem gotike u romantizmu (v.). 2. više umjetničkih historijskih stilova »obnovljenih« na Zapadu od 1850. do 1900. g., često istovremeno, u arhitekturi i primijenjenoj umjetnosti. To su: kasni klasicizam, neogotika, neorenesansa, neobarok i neoromanika. Ovi stilovi obnavljaju se samo formalno, jer su upotrijebljeni novi materijali i novi načini industrijske proizvodnje (v. Pseudoarhitektura).

NEUE SACHLICHKEIT die (njem. noje zahlihkejt nova stvarnost), slikarski pravac, odnosno izraz koji se upotrebljava u vezi s naturalizmom a javlja se u njemačkom slikarstvu poslije I svjetskog rata s primjesom socijalnih interesa, jetke ironije, cinizma i rezignacije, uperen protiv ekspresionizma G. Grosz (Gros 1893—1959), M. Beckmann (1884—1950), O. Dix (Diks, r. 1891).

NIELLO, tehnika ukrašavanja brončanih i srebrnih predmeta. Crtež se ureže na plohu i u udubine se stavlja masa tamne boje (mješavina bakra, sumpora, srebra i olova).

NIJANSA (fr. nuance prelaz, prelijevanje boje), v. Ton.

NIMB (lat. nimbus oblak), v. Aureola.

NIŠA, udubina u zidu, obično segmentno svođenje. U nišu se često stavlja kip.

NOVE TENDENCIJE, naziv za eksperimente na polju nove likovnosti (v. Neoplasticizam) koji su usmjereni prema ukidanju ličnog izraza, tradicionalnih granica likovnih umjetnosti (slikarstvo, skulptura), svake osjećajnosti vezane za poznato. Izražavaju se u novim materijalima, prostoru i vremenu, bez vezanosti za viđeno i znano, čak u dimenzijama i proporcijama otvorenim prema nepoznatom. Zato je eksperimentalna pozicija jedina koju pripadnici Novih tendencija priznaju kao valjanu. »Anonimnost materijala pleksiglasa i tehnika njegove obrade omogućuju strukture i radove iz kojih je moja subjektivnost isključena. Povezivati objekte s mojom subjektivnošću, vjerujem, značilo bi nametnuti tutorstvo promatraču, pa i meni samom. Kako moji objekti nisu ni slikarstvo ni plastika, pa prema tome ne pristaju u uobičajene sheme, nadam se da će se promatrač moći s njima susresti u slobodi, a bit će na vrijeme oslobođen i od tutorstva svojih vlastitih navika koje je tradicija utvrdila« — U. Pohl (r. 1935), jedan od eksperimentatora.

NOVI REALIZAM, najnoviji umjetnički pokret, od 1960. g., u raznim centrima Evrope i Amerike (Pariz, SAD, Mexico, Zapadna Njemačka). Poznat po različitim nazivima: neodadaizam (v.), pop art (v.). Riječima P. Restanya, pisca I manifesta pariške grupe: »Novi realisti promatraju svijet, kao sliku, kao veliku radionicu, čiji su fragmenti univerzalnog značenja«, a osnovna karakteristika je »fundamentalna gesta prisvajanja stvarnog, povezana s kvantitativnim fenomenom izraza (čista boja

Y. Kleina, mehanički pokret J. Tinguelya, izbor razderanih plakata R. Hainsa).«

NURAG (arap. tal). tip kružne građevine, utvrđena kula. N. je građen od velikih komada kamena sa stepenicama iznutra i s malim prostorijama (zaklon, grobnica) u koje vodi niski ulaz. Najviše nuraga nađeno je na Sardiniji (oko 4000). Nastali su u vremenu mlađeg kamenog i brončanog doba.

O

OBELISK (grč. obelos koplje), visoki četverostrani kameni stup, u pravilu monolit (v.), koji se sužava u gornjem dijelu i na vrhu završava piramidalno. Najraniji obelisci su iz Egipta, nastali s kultom boga Amona, a njihova je površina obično prekrivena hijeroglifskim znakovima.

OCULUS (lat. okulus oko), prozor kružnog ili ovalnog oblika (»volujsko oko«), naročito čest u baroku.

ODEON (grč. ode pjesme), u antiknoj Grčkoj natkrita građevina u kojoj su se održavale muzičke priredbe.

OEUVRE (fr. evr djelo), isto što i opus (lat.), cjelokupno stvaralaštvo nekog umjetnika.

OKTOGON (grč. okto osam, gonia ugao), centralna građevina osmerokutnog tlocrta.

OKVIR, 1. predmet od drva, metala ili drugog materijala, koji uokviruje umjetničko djelo (sliku, reljef, tapiseriju). O. dovršava umjetničko djelo odvajajući ga, odnosno usklađujući ga s okolinom. Može služiti u svrhu zaštite i privlačenja pažnje.

2. o. može biti i arhitektonski element, funkcionalni ili dekorativni (luk, timpan), u koji se smješta skulpturalni prikaz. 3. u širem smislu o. je granica bilo kojeg likovnog djela (v. Zakon kadra).

OLIFANT (starofr. slon), rog od bjelokosti kojim se služilo u lovu i ratu. O. je obično izrezbaren s prikazima iz lova i bitaka. Najstariji primjerci sačuvanih olifanta potječu još iz X st.

OLOVKA, 1. sredstvo za pisanje i crtanje. Do pronalaska grafitne olovke potkraj XVIII st. upotrebljavala se »srebrenka« 2. crtačka tehnika. S obzirom da o. na papiru ostavlja, oštar, tanak trag upotrebljavaju je umjetnici koji žele postići precizne konture.

OLTAR (lat. alta ara visok žrtvenik), mjesto iskazivanja počasti, prinošenja žrtve, zazivanja božanstva. U većini kultova o. je podizan u obliku kamenog stola. Među antičkim oltarima, posebno su za historiju umjetnosti značajni oni iz doba helenizma i Rima. U kršćanskom kultu o. je tokom stoljeća predstavljao jedan od najznačajnijih zadataka umjetničkog oblikovanja. Do VI st. smio je biti samo jedan o., od tog vremena tri (u svakom brodu bazilike po jedan), a vremenom neograničeni broj (u kapelama, uz zidove i stupove crkve). Prvotni jednostavni kameni stol sastojao se od stipesa (nosač ploče; stup u sredini ili 4 stupa na uglovima ili zidani blok) i menze (kamena ploča s udubinom u koju su položene moći svetaca, ukoliko nisu u stipesu ili šupljinom spojene iz kripte pod oltarom), a kasnije dobiva ukrašeni antipendij

(v.) ciborij (v.), retabl (v.). Ponekad se na oltaru nalazi tabernakul (v.) i kustodija (ormarić postavljen na menzu u kojem se pohranjuje posuđe: kalež, plitica itd.).

ORHESTRA (grč. orkhestra), 1. prostor kružnog, kasnijeg polukružnog, tlocrta u grčkom kazalištu, mjesto za kor i igru glumaca; 2. u modernom kazalištu mjesto za orkestar ispred pozornice.

OLTARNA PREGRADA, ograda sastavljena od pluteja (v.) i stupića, ili samo stupića, koja dijeli svetište od ostalog crkvenog prostora. Na sredini oltarne pregrade nalazi se prolaz, ponekad zatvoren vratašcima. Iznad ovog prolaza povezan je lijevi i desni dio oltarne pregrade lukom ili zabatom. Oblikovanje pluteja (v.) predstavljalo je važan zadatak ranokršćanske, predromaničke i bizantske umjetnosti. Oltarna pregrada u crkvama istočnog obreda razvila se u ikonostas (v.), a na Zapadu, u gotici, u letner (v.).

OPISTODOM (grč. opisthodomos stražnji dio zgrade), prostorija u stražnjem dijelu grčkog hrama.

ORANS, ORANT (lat. molitelj), ljudski lik uzdignutih raširenih ruku, koji je često prikazan na zidnim slikama u katakombama, a predočuje dušu pokojnika.

ORATORIJ (lat. orare moliti se), mala građevina namijenjena molitvi.

ORFIZAM (fr. Orphisme), izraz koji je prvi upotrijebio književnik G. Apollinaire (Apoliner, 1880

—1918) povodom izložbe R. Delaunaya (Delonej, 1885—1914) 1912. g. u Berlinu, koji je na svojim apstraktnim slikama dao boji punu samostalnost (»boja radi boje«). Dinamičnost je postizao simultanim kontrastima komplementarnih boja. Najznačajnije slike: »Kolutovi«, »Ritmovi«, »Koloristički ritmovi«.

ORGANSKA ARHITEKTURA, grana moderne arhitekture nastala tridesetih godina XX st. O. a. je prvenstveno nepravilnih »organskih oblika stvorenih u novim armirano-betonskim konstrukcijama na principu konzole, u svrhu postizanja izoliranosti unutrašnjeg prostora, uz dobro osvjetljenje i stapanja arhitektonske cjeline s okolinom. Najznačajniji arhitekt je F. L. Wright (Rajt, 1869—1959). U težnji za ostvarenjem svojih zamisli (kontinuitet prostora u kružnom rasporedu) Wright upotrebljava osim armirano-betonske konstrukcije obilno i tradicionalne materijale (kamen, drvo, opeka). U tome postoji sličnost između njega i finskog arhitekta A. Aalta (Alto, r. 1898) koji polazi od tradicionalne finske drvene arhitekture čiji je karakter vrlo bliz ciljevima moderne arhitekture.

ORGANSKA SKULPTURA, moderna skulptura koja polazi od materijala, podređujući mu temu koja se na taj način pojednostavnjuje, deformira ili potpuno nestaje. Cilj je stvaraoca organske skulpture da određenom materijalu dade formu koja će najbolje odgovarati njegovim svojstvima odnosno »izvući« formu iz materijala. Najveći umjetnici

H. Moore (Mur, r. 1898) i C. Brancusi (Brankuzi, 1876—1957).

ORIJENTACIJA (lat. oriens istok), usmjeravanje pojedinih građevina ili nekog kompleksa građevina u određenom pravcu. Kod kršćanskih sakralnih građevina o. je u pravilu od zapada prema istoku (apsida — svetište na istočnoj strani), a određena je kultnim propisima. Ti propisi općenito se uspostavljaju tek u V st., tako da mnoge crkve nastale prije V st. nisu bile »orijentirane«. Kako se istok određivao prema mjestu izlaska sunca u vrijeme kad su postavljeni temelji gradnje, a kako se to mjesto tokom godine mijenja, orijentacija kasnoantiknih i srednjovjekovnih crkava nije uvijek ista, odnosno geografski nije posve tačna.

ORNAMENT (lat. ornamentum urez, ukras, šara), naziv za različite klesane, rezane i slikane ukrase. O. može biti geometrijski (meandar, zupčasti, cik-cak), vegetabilni i zoomorfni koji nastaju stilizacijom biljnih, odnosno životinjskih oblika. Prvi ornamenti nastali su još u paleolitu i od tada do secesije (v.) u različitim historijskim stilovima, kao i u seljačkoj umjetnosti, igraju veliku ulogu, ali stvarno ne utječu na strukturu samog predmeta. Upravo zbog toga moderna umjetnost odlučno odbacuje bilo kakav o., smatrajući ga sa stanovišta sinteze forme, funkcije i strukture suvišnim.

OTONSKA UMJETNOST, nastavak karolinške umjetnosti za vrijeme dinastije Otona (X i početak XI st.). Centri umjetnosti nalaze se u Njemačkoj i Italiji. Potkraj ovog razdoblja arhitektura se obo-

gaćuje novim tlocrtnim rješenjima koja već znače početak romanike: bazilika dobiva 2 kora (v.), 2 transepta (v.), Sv. Michael (Sv. Mihael) u Hildesheimu (Hildeshajm). Skulptura je veliki doprinos otonske umjetnosti (brončane vratnice katedrale u Hildesheimu, vratnice katedrale u Augsburgu i drvene vratnice crkve S. Maria in Capitol u Kölnu (Keln). Slikarstvo je predstavljeno raskošno iluminiranim rukopisima koji proizlaze iz više skriptorija — tzv. škola, među kojima je najvažnija ona iz Reichenau. Česti su prikazi krunjenja vladara.

P, Q

PAGODA, budističko svetište kvadratnog tlocrta na više katova, s karakterističnim zavrnutim uglovima krova. Gradila se u Kini i Japanu pod utjecajem indijske stupe (v.). Najstarija sačuvana p. na 15 katova sagrađena je početkom VI st. u Kini.

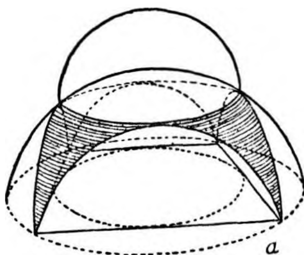
PALAČA, stambena zgrada reprezentativnog karaktera. Tipovi su: zgrade ili prostorije organizirane oko centralnih dvorišta (Mezopotamija, firentinska renesansa), oko prestolne dvorane (Perzija), oko megarona (v. egejske kulture). U srednjem vijeku palače često imaju karakter utvrda, pa čak i one koje se nalaze u gradu, a na ladanju palače se još u XVI st. oslanjaju svojim oblikom na burg (v.). Poseban tip palače razvio se u XII—XIII st. u Veneciji, a karakterizira ga široka rastvorenost donjeg dijela (portik), kao i široka centralna prozorska zona u katovima. U XVII st. palače gube fortifikacioni karakter i tlocrtno se razvijaju obično u obliku potkove, a veći objekti smještaju se u parkove i vrtove.

PALAS (lat. prema brdu Palatin), 1. boravište vladara; 2. glavna zgrada burga (v.) s velikom svečanom dvoranom (viteška dvorana).

PALEOLIT (grč. palaios staro, lithos kamen), staro kameno doba (v.).

PALMETA (tal. mala palma), ornamentalni motiv stiliziranog palminog lišća lepezasto i simetrično raspoređenog oko jedne okomice.

PANDANTIV (fr. pendantif privjesak), konstruktivni element u obliku sfernog trokuta koji služi kao prelaz od kvadratičnoga ili pravokutnog

Konstrukcija kupole sa pandativom

tlocrta prostora koji se presvođuje, i kružne baze kupole.

PANORAMA, 1. kružna slikarija koja omogućava posmatraču koji se nalazi u njenom (obično zamračenom) središtu, iluziju dalekog horizonta. 2. panoramom nazivamo i prikaze dalekih, širokih vidika.

PAPIR, podloga za pisanje i slikanje, naročito za crtanje. Proizvodi se od otpadaka drveta i tekstila. Način proizvodnje pronađen je u Kini u I st. n. e., a preko Arapa upoznaje se s njim u VIII st. i evropski zapad. Zbog jeftinoće istisnuo je sve ostale podloge za pisanje (v. Pergament, Papirus).

PAPIRUS (grč. papyros), vrst trske koja raste uz obale Nila. Iz jezgra njene stabljike izrezivale su se tanke trake koje su se još svježe slagale okomito jedne na druge i povezivale u listove na kojima se u antici pisalo (v. Rotulus).

PARAPET (tal. parapetto niski zid, ograda), 1. puna kamena ograda; 2. prozorska klupčica; 3. zid između donjeg prozorskog okvira i poda (s unutarnje strane često obložen drvenim tapetama).

PARIŠKA ŠKOLA (École de Paris), naziv za slikare stranog porijekla (najviše iz zemalja istočne Evrope), koji su se afirmirali u Parizu u razdoblju između dva rata. Neposredno poslije I svjetskog rata u krugu tih umjetnika prevladavaju stanovite ekspresionističke tendencije, a neki od predstavnika te škole bliski su nadrealizmu. Najistaknutiji umjetnici Pariške škole: A. Modigliani (Modiljani 1884—1920), J. Pascin (Pasen 1885—1930), M. Chagall (Šagal 1887—1963), M. Kisling (1891 —1953), Ch. Soutine (Suten 1894—1943). Naziv se upotrebljava i za živuće slikare koji rade u Parizu, ali ni danas ne označava neku stilsku grupaciju.

PASAŽ (fr. passage prolaz), 1. u arhitekturi naziv za natkriti hodnik. 2. u slikarstvu prijelaz od svijetlih površina na tamne.

PASTEL (tal. pastello), 1. bijela kreda pomiješana s bojom u prahu u formi štapića čiji se suhi trag dade razmazati prstima. 2. crtačka tehnika. Raznobojnim kredama crta se na hrapavu podlogu papira. Boje su svijetle i zagasite. Crtež se fiksira prskanjem tekućine gumiarabike i alkohola. P. se najviše upotrebljavao u XVIII st.

PASTOZNO (tal. pastoso poput tijesta), debeli namaz uljene boje zbog kojeg faktura postaje hrapava.

PATINA (tal. od lat. patina zdjela), 1. sloj zelenkaste boje na bakarnim ili brončanim predmetima, koji nastaje oksidacijom; 2. boja kamena, opeke nastala pod utjecajem atmosferilija.

PATIO (španj. dvorište), 1. unutarnje dvorište u španjolskoj arhitekturi, okruženo otvorenim trijemom, obično popločeno, ukrašeno zelenilom i fontanom. 2. svako unutarnje dvorište.

PAVILJON (fr. pavillon šator), 1. mala zgrada u baroknim vrtovima; 2. osamljena zgrada okružena zelenilom.

PEJZAŽ (fr. paysage), krajobraz, krajolik; umjetnički prikaz »prirode«, u širem smislu »vanjskog« prostora uopće. P. kao određeni okvir prikaza neke djelatnosti ljudskih likova javlja se već u umjetnosti najstarijih kultura (Egipat), no kao samostalna umjetnička tema nastupa tek u helenizmu, gdje u nekim zidnim slikarijama ljudski likovi imaju sporedno značenje. U kasnoantiknom i srednjovjekovnom slikarstvu p. kao mjesto radnje označava se tek pojedinim simbolima, stiliziranim

stablima ili grmovima. Tokom XIII i XIV st. s postepenim osvajanjem iluzije prostora na plohi javlja se i p. kao konkretizirana pozadina radnje, a u XV st. pejzaž i ljudski likovi stoje već u određenoj ravnoteži — prikaz prostora u kojem se odvija određena radnja postaje sve konkretniji; na nekim crtežima i grafikama XV i XVI st. javlja se p. kao posebna tema, a ubrzo zatim i na slikama, napose u Nizozemskoj. U drugoj pol. XIX st. p. postaje jedna od dominantnih tema slikarstva (v. Barbizonska škola, Impresionizam), a to ostaje i u XX st. kod onih pravaca koji još održavaju vezu s vizuelnom stvarnošću.

PENTIMENTO (tal. kajanje), naknadni ispravci umjetnika na slikama. Fotografiranje rendgenskim zrakama ustanovljuje postojanje pentimenta koji upućuje na proces nastajanja slikarskog djela.

PERFORACIJA (lat. perforo probušiti), rastvaranje plohe, zidne mase (v. Mrežište, Tranzena).

PERGAMENT (naziv prema gradu Pergamonu u Maloj Aziji), tanki listovi dobiveni struganjem i zaglađivanjem životinjskih koža — jedna od osnovnih podloga za pisanje i slikanje od najstarijih vremena do XVI st.

PERGOLA (tal. sjenica), sjenoviti hodnik, stubovi ili stupovi koji nose laganu roštiljastu konstrukciju, obično od drva, na koju se oslanjaju vitice penjačica.

PERIPTEROS (grč. peri naokolo, pteron krilo), tip grčkog hrama s jednostrukim nizom stupova na svim stranama.

PERISTIL (grč. peri naokolo, stylos stup), prostor okružen stupovima. 1. unutarnje dvorište grčkih i rimskih kuća; 2. predvorje sa stupovima; 3. javni trg okružen kolonadom.

PERO, sredstvo za pisanje i crtanje, odnosno crtačka tehnika. Vrst traga ovisi o vrsti pera, podlozi i tekućini (tuš, sepija). Najranije se upotrebljavalo p. od trstike, kasnije guščje, a u XIX st. industrijski se proizvode metalna pera koja su, međutim, i ranije bila poznata. Pera od trstike i guske stvaraju rukom slikara niz slučajnih efekata koji predstavljaju specifičnost, nasuprot crtežu metalnim perom čiji trag slikar može potpuno kontrolirati.

PERPENDICULAR STYLE (engl. Perpendikjuler stajl okomit), stil, stupanj engleske kasne gotike (v.) od pol. XIV pa sve do XVI st.

PERSONIFIKACIJA (lat. persona osoba, facere učiniti), prikazivanje pojava i ideja u ljudskom ili životinjskom obliku.

PERSPEKTIVA (lat. perspicere skroz vidjeti), postupak kojim se ostvaruje iluzija prostora na plohi, tako da prikaz prostora i svega onoga što se u njemu pojavljuje odgovara realnom opažanju ljudskog oka (predmeti u daljini manji su od onih bližih, udaljeniji oblici i boje nejasniji su od onih u blizini itd.). **Linearna p.:** dojam prostora postiže se smanjivanjem vertikala i horizontala do njihovog spajanja u jednoj tački. **Zračna p.:** iluzija prostora stvara se gradacijom tonova. **Koloristička p.:** prostor se ostvaruje kontrastiranjem komplemen-

tarnih boja. **Ptičja p.**: predmeti se prikazuju na plohi gledani pod kutom od 45°, i na taj se način postiže dojam idealnog prostora (predmeti »vise u zraku«). **Inverzna p.**: svaki lik ravna se po svojoj vlastitoj perspektivi, ostvarujući vlastitu prostornost bez obzira na druge likove. **Vertikalna p.**: smještavanje oblika, jednog iznad drugog, radi postizanja dojma idealnog prostora. Upotrebljavanje jedne od ovih perspektiva zavisi od likovnog shvaćanja pojedinih epoha.

PERZIJSKA UMJETNOST, likovno stvaranje na području današnjeg Irana od sredine VI st. pr. n. e. nadalje. P. u. ne predstavlja jednu stilsku cjelinu, jer iako se odvija kroz 2500 g. na jednome području, njen razvoj se prekidao i doživljavao nagle promjene zbog političkih događaja. Od VII st. perzijska umjetnost postaje dio islamske.

Staroperzijsko carstvo (od 559. do 330. g. pr. n. e.), ili razdoblje Ahemenida, karakterizira odsustvo monumentalne religiozne arhitekture. Grade se raskošne kraljevske palače koje po svome smještaju na uzdignutim terasama, okružene vrtovima, nastavljaju tradicije mezopotamskog graditeljstva. Glavni element ovih palača je apadana (v.). Zidovi su se oblagali reljefima s motivima koji također potječu iz asirske umjetnosti: povorke ljudi prikazanih u profilu, borba bika i lava, slavljenje kralja i dr. Likovi su stilizirani i dekorativno porazmješteni, što će ostati trajna karakteristika likovnog stvaranja na tlu Irana. Reljefima su se prekrivale i stijene u pećinama. Centri umjetnosti su

Pasargad, Persepolis (Apadana sa 100 stupova) i Susa.

Razdoblje vladavine Parta (od II st. pr. n. e. do 226. g.) u umjetnosti znači dominaciju helenističkih uticaja i stvaranje posebnog likovnog izraza koji proizlazi iz asimilacije ovih uticaja i asirskih tradicija. Centar države pomiče se na Zapad u dolinu Eufrata i Tigrisa (Ktesifon, Asur, Babilon). Gradovi su kružnog tlocrta. U arhitekturi carskih palača javlja se novi element — ivān (v.). Skulptura je slobodnija, realističnija, pokrenutija. Više nego ranije izrađuje se puna plastika.

Novoperzijsko carstvo (od 226—651. g.), ili razdoblje Sasanida, imalo je za razvoj umjetnosti posebno značenje. Sasanidska arhitektura primjenjuje ivān, kojemu daje goleme razmjere (palača u Ktesifonu), iznalazi kupolu (Palača u Firuzabadu) i upotrebljava višebojne ornamentirane fajansne pločice za oblaganje zidova, te time stvara elemente na kojima će se razviti islamska arhitektura. Helenistički uticaji su i dalje vrlo jaki, a osjećaju se u urbanizmu, arhitektonskoj dekoraciji i figuralnim mozaicima palače u Bišapuru. Skulptura se vraća plošnosti iz doba Ahemenida. U ovome razdoblju počinje i snažan uticaj Perzije na umjetnost Srednjeg i Dalekog istoka, koji se širi prenošenjem izrađevina u metalu, ćilima i drugih tkanina. Motivi s ovih tkanina — grifon, uokvirena ljudska glava, 2 životinje jedna nasuprot drugoj uz stablo, lik slona u profilu — ući će u islamsku i bizantsku umjetnost.

U islamskom razdoblju (od VII st. nadalje) p. u. gubi ranije karakteristike, poprima ikonografiju, ornament i graditeljstvo islama, ali poseban udio Perzije osjećat će se u zadržavanju figuralnih prikaza. Mošeje su arapskoga tipa, a kasnije dolaskom Seldžuka usvaja se tip mošeje — medrese (v). Od XIII st., s osvajanjem Mongola, predmet slikarstva postaje ukrašavanje rukopisa minijaturama, što će ostati najveći doprinos perzijske umjetnosti ovoga razdoblja. Dekorativni crtež, kaligrafija, stilizacija te plošno prikazivanje odaju arapske i kineske uticaje. Prostor na minijaturama je stiliziran poput saga posutog cvijećem i likovima. Teme su uglavnom iz dvorskog života. Doba najvećeg cvata je XV i XVII st.

Ćilimarstvo zauzima glavno mjesto među primijenjenim umjetnostima.

PHAROS (grč. naziv najstarijeg svjetionika u Aleksandriji), svjetionik.

PIL, pijić, znamenje, krajputaš, monolitni spomenik na podnožju, rustičnog karaktera, postavljan u vezi s nekim događajem (sjećanje na kugu, požar, smrt) ili međaš. Rasprostranjen u Hrvatskoj, Sloveniji, Srbiji.

PILASTAR (tal. pilastro), polustub pravokutnog presjeka prislonjen uza zid, s bazom i kapitelnom zonom. P. služi pojačavanju zidova, raščlanjavanju zidne plohe ili kao arhitektonsko-plastički okvir portala, prozora, niša itd.

PILO, uzidana kamenica za vodu. Sastoji se od dva dijela: gornjeg, u koji se stavlja posuda s vo-

dom ili direktno voda, koja onda curi kroz rupice, ili se drugom posudom ulijeva u donji dio koji je konkavno izduben i ima odvod. U gotici, renesansi i baroku bila su često ukrašena skulptiranim arhitektonskim dekorom. Mnogo ih je sačuvano u Dalmaciji, po kućama i crkvama.

PILON (grč. pylon velika vrata), 1. arhitektonski okvir ulaza u egipatske hramove u obliku krnje piramide. Ulaz može biti između dva pilona ili usječen u jednom pilonu. 2. stub velikih razmjera.

PINAKOTEKA (grč. pinakotheke), naziv za zbirku slika.

PINXIT (lat. pinksit naslikao je), česti dodatak uz slikarevu signaturu (v.) na slikama; u skraćenim oblicima PINX, ili samo P.

PIRAMIDA, egipatska grobnica, najčešće u obliku pravilnog geometrijskog tijela (najveća je Keopsova p. kod Gizeha, visoka 146 m), a ponekad krnja ili stepenasta (Đoserova p.). P. je puno tijelo probijeno jedino dugim hodnikom koji vodi do grobnih komora.

PISCINA (lat. ribnjak bazen), 1. najprije mali bazen, a kasnije zdjela s vodom za krštenje u baptistrejima (v.). 2. posuda za vodu, obično kamena, u sakristijama, a služi za pranje liturgijskog posuđa.

PISMO, sredstvo komunikacije među ljudima. Različita pisma nastaju dugim razvojem shematizacije i linearizacije prikazivanja konkretnih stvari, od slikovitog preko slogovnog pisma do alfabe-

ta. U različitim kaligrafijama (v.) srednjeg vijeka i Istoka, sve do našeg vremena, vizuelni element je sačuvan, dok je u dehumaniziranom rukopisu, koji sve više imitira štampana slova, posve potisnut.

PLAKAT, oglas na javnom mjestu, ponekad umjetničkog karaktera. Pored teksta za oglašavanje koristi se i crtež ili slika. Prvi plakati potječu još iz XVII st., ali šira upotreba počinje tek od druge polovice XIX st. Veliki majstori kompozicije plakata bili su postimpresionisti, naročito H. Toulouse-Lautrec (Tuluz-Lotrek 1864—1901) i slikari Nabisa (Nabija) (v.), prije svega P. Bonnard (Bonar 1867—1947). Suvremeni p. služi se uglavnom simbolima, oblikovanim tako da kod prolaznika, promatrača izazovu vizuelan šok.

PLAKET (fr. plaquette tablica), sitna plastika, najčešće brončani reljef, obično četvrtastog oblika. Prikaz uvijek s jedne strane.

PLASTIČNOST, stupanj ostvarenja volumena (arhitektura, skulptura), ili iluzija volumena na slici.

PLASTIKA, jedan od naziva za kiparstvo, ali i za pojedinačno kiparsko djelo (v. Skulptura).

PLENER (fr. plein-air puni zrak), slikanje u prirodi sa sjenama koje su bogate refleksima okolnih boja (v. Impresionizam).

PLETER, ornament u obliku pletenice. P. je jedan od najstarijih i najraširenijih ukrasa. Naročito mnogo je upotrebljavan u predromaničkoj umjetnosti širom Evrope, posebno u Lombardiji. U dal-

matinskoj preromaničkoj skulpturi, od VIII do XI st. p. je osnovni motiv, a poprima izgled višestruko isprepletenog šiblja (dvostruki, trostruki, rjeđe četverostruki i peterostruki p.) u obliku rombova, zvijezda, krugova, i prekriva površinu pluteja (v.), ciborija (v.) itd.

PLINTA, 1. pravokutna ili kvadratična ploča na kojoj počiva baza stupa ili stuba; 2. pločasta podloga postamenta ili statue.

PLOHA, ravnina. 1. element arhitekture prvenstveno kao zidna p. koja definira prostor (v.) i služi stvaranju plastičkog tijela (v. Volumen). Zidna p. može biti glatka površina otvorena samo prozorima i vratima ili na različite načine raščlanjena (stup, stub, arkada, vijenac). 2. element skulpture: podloga reljefu, površina koja zatvara, ostvaruje volumen (statua) ili površina otvorene mase (mobil). 3. svaka ravna podloga za sliku ili formalni element najizraženiji u slučajevima kad se ne želi postići iluzija prostora i plastičnosti, nego obrnuto oblikovati predmet plohama boja (tada govorimo o plošnom karakteru).

PLUTEJ (lat. pluteus zaklon), ploča oltarne pregrade (v. Oltarna pregrada).

PODNOŽJE (bazament, sokl), donji dio, »početak« skulpture, odnosno arhitekture s kojom sačinjava cjelinu, ali je različito obrađen. P. može biti i zaseban element pri postavi skulpture.

PODSLIKAVANJE, postupak prilikom slikanja uljenom tehnikom ili temperom kad se podloga prije nanošenja drugih boja prevuče slojem jedne,

najčešće sive boje. Upotrebljava se radi postizanja jedinstvenog tona cijele slike.

POINTILIZAM (fr. point tačka), krajnja faza impresionizma koja se naziva i neoimpresionizam (v.).

POLIHROMIJA (grč. polys mnogi, hroma boja), višebojnost. Bojenje ili oblaganje raznobojnim materijalima, arhitektonskih ili skulpturalnih djela nastala iz jednobojnih materijala (drvo, kamen, terracota) Pojavljuje se u egipatskoj umjetnosti, česta je u Grčkoj i u srednjem vijeku, dok se u renesansi gubi. Ponovno je oživljuje barok.

POLIPTIH (grč. polyptyhos mnogostruko), višedjelna slika, najčešće oltarska. P. može biti sastavljen od više posebnih, međusobno spojenih ploča (krilni oltar), no najčešće je to jedna ploha raščlanjena pomoću izrezbarenih arhitektonskih elemenata (arkade) u više polja na kojima su prikazani pojedini prizori ili likovi.

POLIS (grč.), grad-država u staroj Grčkoj.

POMPEJANSKO SLIKARSTVO, rimsko slikarstvo od II st. pr. n. e. do I st. n. e. poznato sa sačuvanih zidnih slika u Pompejima i Herkulanumu. Može se razlikovati nekoliko stilova: 1. stil inkrustacija — slikana imitacija mramora; 2. arhitektonski stil — zidovi se prekrivaju iluzionističkim prikazima arhitekture; 3. stil impresionistički slikanih pejzaža postavljenih u ornamentalne okvire; 4. dekorativni stil — iluzionistički otvoreni zidovi s fantastičnim detaljima, arhitekturom, panoramama, razbacanim ljudskim likovima.

PONTAVANSKA ŠKOLA (École de Pont-Aven), u malon bretonskom mjestu Pont-Avenu (Pontaven) našli su se P. Gauguin (Gogen 1848—1903) i E. Bernard (Bernar 1868—1940) godine 1886. i 1888, a kasnije im se pridružio i P. Serusier (Serizje 1863—1927). Propovijedali su sintetizam, pojednostavnjenje oblika, slikanje plohama čistih boja i tzv. kloazonizam — uokvirenje obojenih površina čvrstim krivudavim linijama nalik na tehniku kloazoniranja (v. Emajl).

POP ART (skraćenica engl. pučka umjetnost), jedan od naziva za novi realizam (v.), odnosno njegovu američku varijantu.

PORCULAN, najsavršeniji od svih keramičkih proizvoda zbog svojih praktičnih svojstava (tvrdoća, glatkoća, nepropusnost za tekućine, otpornost na kiseline). Čini se da se p. proizvodio u Kini već u II st. pr. n. e., gdje se u planini Kao-Ling dobivala izvrsna sivobijela glina od raspadajućih granitnih stijena (kaolin). Zlatno doba kineskog porculana je razdoblje dinastije Ming (XIV—XVII st.). U Evropu se kineski p. uvozi preko muslimanskog svijeta već u IX st., ali se počinje šire proizvoditi tek u XVIII st. (Meissen). Za razliku od drugih keramičkih proizvoda, površinu porculana ne treba posebno obrađivati da bi postala upotrebljivija (glazura ima isključivo dekorativnu ulogu). Zbog posebnih svojstava kaolina i pečenja na visokoj temperaturi od oko 1300°C, smjesa se pocakljuje (vitrificira), postaje savršeno kompaktna, više ili manje bijela, te prelom pokazuje ista svojstva kao i površina. Ukrašava se poslije glaziranja i učvrš-

čuje »trećim pečenjem« na niskoj temperaturi. Kao što kineski p. sačinjava jedan od glavnih vidova kineske civilizacije, tako evropski rokoko p. predstavlja jedno od najtipičnijih ostvarenja ove epohe.

POREČ, grad u Istri, izgrađen po pravilnoj shemi rimskog grada, koja se sačuvala do danas. Najvažniji spomenik u gradu, i ujedno jedan od najvažnijih u bizantskoj arhitekturi uopće, jest Eufrazijeva bazilika, sagradio ju je biskup Eufrazije u VI st., a sastoji se od atrija, trobrodnog crkvenog prostora, memorijalne kapele i tzv. »druge crkve«. Unutrašnjost je bogato ukrašena mozaicima i stucco ukrasima. U glavnoj apsidi prikazana je Bogorodica na prijestolju, mučenici, biskup Eufrazije, kanonik Klaudije i jedan dječak. Na trijumfalnom luku prikazan je Krist i apostoli. Donji dio apside zauzimaju kompozicije navještenja i susreta Elizabete i Marije.

U kompleksu Eufrazijane nađeni su ostaci ranokršćanske bazilike i oratorija iz IV i V st. Iz romanike sačuvano je u gradu nekoliko vrijednih kuća (kanonička, kuća dvaju svetaca). Gotičkog je stila franjevačka crkva (XIII—XIV st.) i niz reprezentativnih palača na cardu i decumanusu. U renesansi sagrađene su palače Gradskog muzeja i Polesini.

PORTAL (tal. portale vrata), glavni ulaz u neki prostor, odnosno svaki ukrašeni ulaz. P. je gotovo u svim razdobljima bio naglašen arhitektonskim ili skulpturalnim ukrasom, a neki stilovi — romanika, gotika — napravili su od portala najukrašeniji

dio građevine. Vrlo često je ukrašavanje bilo u vezi sa statičkom nužnošću rasterećivanja nadvratnika (v. Luneta).

PORTIK (lat porticus trijem), 1. natkriveno predvorje čije se krovište (na »jednu vodu«, »pultni krov«) gornjim dijelom oslanja na zid same građevine, a donjim na niz stupova ili stubova; 2. samostalna konstrukcija (v. Stoa); 3. svaki hodnik otvoren prema vanjskom prostoru nizom stupova ili stubova.

PORTRET (fr. portrait), likovna tema u kojoj se prikazuje određena ličnost. Pojavljuje se u razvijenim urbanim kulturama, u razdobljima zainteresiranim za individualno i karakteristično (helenizam, Rim, evropski Zapad od gotike nadalje).

POSTIMPRESIONIZAM, naziv za umjetničke pravce, odnosno umjetnike potkraj XIX st., koji su pošli od impresionizma (v.), a pojednostavnjenjem i deformacijom predmeta stvorili zatvorene oblike. Upravo je postimpresionistička sinteza racionalnih slikarskih konstrukcija P. Cezannea (Sezan 1839—1906), simboličko-dekorativnih površina P. Gauguina (Gogen 1848—1903) i sažetih ekspresionističkih formi V. Van Gogha (Van Gog 1853—90) značila početak gotovo svih modernih slikarskih pravaca (v. Kubizam, Ekspresionizam, Nabis).

PREDELA (tal. prema staronjem. daska), podnožje oltarne slike ili reljefa koje se oslanja na menzu oltara (v.), često sastavljeno od više malih slika međusobno odijeljenih okvirom, koje se također zovu predelama.

PREDROMANIČKA UMJETNOST, likovni izraz u kojem još uvijek dominira kasnoantikna umjetnička tradicija, no opća životna situacija mnogih dijelova Evrope uvjetuje prodor pučke umjetnosti gotovo prethistorijskog karaktera na račun ove tradicije. U arhitekturi kontinuiraju crkveni tipovi fiksirani još u IV st., no način njihove gradnje i ukrašavanja pokazuje znatno opadanje. U kamenoj skulpturi potkraj VII st. prevladava ornamentalni način oblikovanja (v. Pleter), a tradicija figurativne umjetnosti održava se tek u raznim granama slikarstva, napose u minijaturama. Osnovni karakter predromaničkoj umjetnosti daju sukobi i ispreplitanja dvaju umjetničkih shvaćanja, jednog koje se oslanja na antičku tradiciju, i drugog koje proizlazi iz prethistorijskog shvaćanja života. Potkraj toga razdoblja sve su češće pojave koje navještaju rađanje novog romaničkog stila u kojem se davna tradicija spaja s novim odnosom prema svijetu na nov kreativan način.

PREFAELITI, grupa engleskih slikara osnovana 1848. g. pod nazivom »Preraphaelite brotherhood«. Glavni teoretičar »bratstva« bio je J. Ruskin (Raskin 1819—1900), a najznačajniji slikar D. G. Rossetti (1828—1882). Ideal im je bilo talijansko slikarstvo prije Rafaela. Utjecali su na W. Morrisa (v. Arts and Crafts) i na stil secesije (v.).

PRETKOLUMBOVSKA AMERIKA, UMJETNOST; umjetnost starosjedilaca prije dolaska Evropljana 1492. g. (v. Maya, Staromeksička umjetnost, Inka).

PREZBITERIJ (grč. presbyteros — stariji), mjesto u kršćanskim bazilikama određeno za svećenike (v. Bazilika).

PRIMITIVNI NARODI, UMJETNOST; umjetnost nomada ili zemljoradnika Afrike, Amerike, Australije i Oceanije koji su se potkraj XIX st. i početkom XX st. nalazili na niskom, uglavnom prethistorijskom stupnju razvoja. Najprimitivnija sakupljačka kultura je bušmanska u pustinji Kalahari u Africi. Slikaju na zidovima pećina vrlo slično paleolitskom lovcu iz istočne Španije (v. Kameno doba). Domoroci Australije također su nomadi. U spiljama na sjeverozapadnoj obali prikazane su velike ljudske glave s očima i bez usta. Karakteristični su obrisni tragovi stopala i sveti predmeti, tzv. čuringe (v.). Eskimi žive u sjevernim predjelima Amerike, bave se lovom i ribolovom. Poznate su njihove drvene skulpture — totemi (v.) i mali ukrasni predmeti. Najznačajnija umjetnička djela Oceanije nalazimo na Uskršnjim otocima (stupanj mlađeg kamenog doba) — velike ljudske glave ukopane u zemlju, i u šumama Novih Hebrida, gdje su likovi predaka poredani poput stabala. Crnačka umjetnost Afrike je umjetnost zemljoradnika i zbog toga vezana za kuću, odjeću, različite predmete za upotrebu i za kult mrtvih (totemi, maske, idoli). Skulptura je pretežno drvena (Kongo), osim one iz Benine (južna Nigerija) koja je od bronce (XVII i XVIII st.).

PRIMIJENJENA UMJETNOST, naziv za predmete ručne, obrtničke proizvodnje s upotrebnom namjenom, koji potječe iz XIX st. kada se umjetnost

dijelila na »čistu« (skulptura, slikarstvo) i »primijenjenu« (predmeti za upotrebu). Funkcija, način ručne proizvodnje, svojstva materijala i stilske karakteristike određenog vremena izražene su u obliku predmeta koji istovremeno znači i lični izraz stvaraoca. Radi praktičnih razloga naziv zadržavamo i danas.

PRIPRATA, narteks (v.).

PROBLEMATIČARI, naziv za nekolicinu firentinskih slikara XV st. koji su se posvetili racionalnom studiju osnovnih problema realističkog slikarstva: perspektive, anatomije, boje, svjetla, kompozicije. P. Uccello (Učelo 1397?—1475), A. del Castagno (Kastanjo 1470—1531), D. Veneziano (Venecijano 1400?—1461) i P. della Francesca (Franceska oko 1420—1492) (v. Renesansa).

PROFIL (tal. proffilo), 1. krajnji rub svakog predmeta; 2. lice gledano sa strane.

PROFILACIJA, obrada elemenata koji služe raščlanjenju zidne plohe (v. Vijenac).

PRONAOS (grč.), predvorje ispred naosa (v.) u grčkom hramu.

PROPORCIJA (lat. proportio razmjernost) međusobni odnos pojedinih dijelova umjetničkog djela i svih njih prema cjelini. Osnovna jedinica pri određivanju proporcija je modul (v.), koji može biti apstraktan ili dio ljudskog tijela, a proporcije imaju odgovarajući karakter. Pojedina razdoblja naročito su brižljivo izradila sisteme proporcija (Grčka, Rim).

Disproporcija je nesklad u odnosu pojedinih dijelova. Ako je u odnosu prema ljudskom tijelu, može biti sredstvo za postizanje veće izražajnosti, ako je, međutim, nesklad u odnosu prema kompoziciji djelo je promašaj umjetnika.

PROPOVJEDAONICA, pulpit, u kršćanskim crkvama ograđeno, povišeno mjesto s kojeg svećenik propovijeda. U romanici p. stoji zasebno, kasnije izlazi iz zida same crkve. Oblikuje se iz mramora ili drva, najčešće je skulpturirana.

PROSTILOS (grč. prostylos), antikni tip hrama sa stupovima na čeonoj strani.

PROSTOR, (kao element likovne umjetnosti). U arhitekturi prostor određuju zidni plašt i krov; raščlanjenje krova dovodi do raščlanjenja prostora, raščlanjenje zida dovodi do povezanosti unutarnjih prostorija, otvaranje zida ili krova do osvjetljenja potrebnog da se prostor u potpunosti ostvari. Prostor predočujemo tlocrtom (v.), a doživljavamo obilazeći i boraveći u njemu. U skulpturi je prostor — šupljina jednako važan element kao i puna masa. On može kliziti, okruživati napetu površinu volumena ili prodirati, više ili manje, u samu strukturu. Iluzija prostora u slikarstvu postiže se perspektivom (v.).

PROTIRON (grč. vanjska vrata kuće), mali zasvođeni atrij prislonjen na fasadu pred ulazom. Krović počiva na dva stupa, odnosno stuba, u romaničkim crkvama često na likovima životinja.

PROTOTIP, pralik, prapredložak, osnovni tip. Takvo djelo na koje se kasnije ugledaju.

PROZOR, otvor u zidu koji omogućava ulazak svjetla i zraka u unutrašnji prostor. Tokom različitih stilskih razdoblja oblik prozora se mijenjao (pravokutni — ravne grede, okrugli, različiti lučni oblici), što u arhitekturi tradicionalnih materijala, gdje je zid nosač tereta i gdje svaki otvor znači ugrožavanje nosivosti samog zida, znači određeno konstruktivno rješenje problema otvaranja. U modernoj arhitekturi, kada otvaranje zida zbog konstrukcije više nije problem, prozori odnosno staklene plohe zamjenjuju čitav zid. Za prozorske izolatore upotrebljavaju se tanke drvene ploče, uljeni pergament, alabasterne ploče, prozirno ili bojeno (v. Vitrail) staklo. Prozorski okviri često se raščlanjuju u više dijelova i tako nastaju bifore, trifore, quadrifore.

PSALTIR (srednjovj. lat. psalterium glazbalo nalik na citaru), knjiga koja sadrži prepis psalama (pjesama iz Starog zavjeta). U srednjem vijeku ilustrira se minijaturama i stavlja u bogato ukrašene korice.

PSEUDOARHITEKTURA (prema grč. lažna arhitektura), različiti elementi prošlih stilova, nekada funkcionalni u gradnji s tradicionalnim materijalom, upotrijebljeni isključivo dekorativno, bez logičke veze s konstrukcijom (željezna) i funkcijom.

PURIZAM (lat. pure čisto), pravac nakon i protiv kubizma za »umjetnost čistu i strogu kao stroj«. Manifest purizma napisali su 1920. Le Corbusier (Le Korbizje r. 1887) i A. Ozenfant (Ozenfan r. 1886). Tražili su očišćenje oblika, ali nisu ras-

kidali s figurativnošću u slikarstvu. Izdavali su reviju »L' Espirt Nouveau« (Lespri Nuvo) od 1920—25, u kojoj su propagirali opću umjetnost koja izražava stalne faktore prirode.

PUTTO (tal. dječačić), prikaz nagih dječačića s krilima ili bez njih. P. se javlja u renesansnoj umjetnosti Italije po uzoru na likove antiknih erota (v.).

QUATTROCENTO (tal. Kvatročento 400), skraćenica za 1400; kronološki termin za XV st., ali ujedno i stilski pojam kojim se obilježava razdoblje rane renesanse u Italiji (od 1420. dalje).

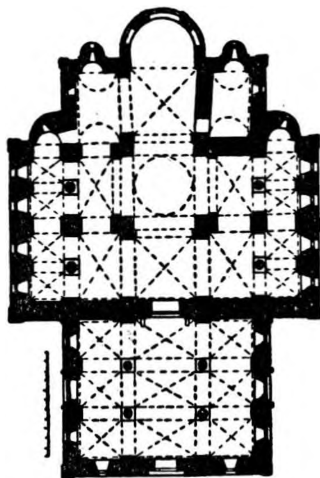
R

RAJONIZAM (fr. rayon zraka), likovni pokret koji nastaje u Rusiji nakon Marinettijeva posjeta 1911—12. Oformili su ga M. Larionov (r. 1881) i N. Gončarova (r. 1881). U Manifestu pokreta napisanom 1912. g. proklamiraju se principi apstraktnog slikarstva. »Rajonističko platno stvara dojam da klizi i čini se da je izvan vremena i prostora, iz njega zrači osjećaj koji bismo mogli nazvati četvrtom dimenzijom, jer njegova dužina i širina zajedno s dubinom zraka boje jedini su znaci svjetla koje nas okružuje.«

RAKOVICA, skulpturalni ukras na kosim bridovima arhitektonskih elemenata (fiala, wimperg) u obliku zavrnutog cvijeta ili lista (naročito bogati oblici u kasnoj gotici).

RAŠKA ŠKOLA, naziv za stilsku grupu srpske srednjovjekovne crkvene arhitekture. Uglavnom su to jednobrodne, svođene, jedno ili troapsidalne građevine s nižim transeptom (»pjevnice«), kupolom i pripratom na čijoj se bočnoj strani nalaze kapele. Ovaj tip crkve razvio se potkraj XII st. pod utjecajem, s jedne strane, bizantske, a s druge

strane romaničke arhitekture s obale. Najznačajniji su primjeri Bogorodičina crkva manastira Studenica potkraj XII st. (zadužbina Stevana Nema-

Tlocrt crkve u Dečanima (XIV st.)

nje), s bogatim skulpturalnim ukrasom romaničkog karaktera, zatim Žiča, Mileševa, Sopoćani, Gradac, Arilje i Dečani, (zadužbina Uroša III) djelo Fra Vite iz Kotora, građeni od 1327—35. g. To je peterobrodna bazilika s trobrodnom pripratom i isto takvim korom, kupolom, građena od ružičastog i žutog mramora, skulpturalno bogato ukrašena.

RAYONNANT STIL (fr. rayon zraka), zrakasti stil francuske gotike (v.), za koji je karakteristično ostakljivanje vanjskog zida triforija.

READY MADE (engl. Redi mejd gotov, unaprijed pripravljen), gotovi predmeti koji su dodavanjem ili oduzimanjem nekih dijelova dobili novi smisao i postali izraz određenog umjetničkog htijenja. Značajni su stvaraoci M. Duchamps (1887—1963) i F. Picabia (1878—1953).

REALIZAM, stil koji teži »objektivnosti« u prenošenju slike vizuelne realnosti na plohu sredstvima lokalne boje (v.), modelacijom (v.) i perspektivom (v.). U skulpturi r. se očituje u vjernosti proporcija (glavna tema: ljudski lik) i obradi površine koja odgovara temi. Kod reljefnih prikaza likovi su razmješteni po planovima i ostvaruju prostor na plohi manjom ili većom plastičnošću površine. Za razliku od naturalizma (v.), u realističkim djelima pojedinosti teme se sažimlju, a ističe se prije svega plastičnost i prostornost. Prvotni r. je neposredan i čulan u osjećanju jedinstva čovjeka i svijeta (paleolit), dok su kasniji realizmi nastajali kao izraz zadovoljstva stvarnošću samo određene grupe u društvu (Rim, rana renesansa, holandsko slikarstvo XVII i francusko građansko slikarstvo XVIII i XIX st.).

REBRO, konstruktivni element svoda u gotičkoj arhitekturi napravljen od različito profiliranog kamena. Pojačava mjesta gdje se poprečno sijeku svodovi.

REFEKTORIJ (srednjovj. lat. refectorium), zajednička blagovaonica u samostanima.

REFLEKS (lat. reflectare okrenuti), efekt svjetla koje se odbija od nekog predmeta na sjeni drugog predmeta, zbog čega ta sjena postaje svjetlija i obojena. Refleksima boja bogate su sjene u difuznom osvjetljenju.

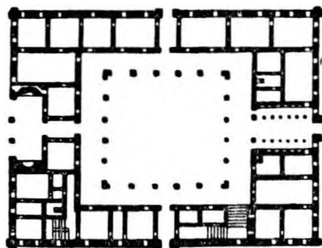
REKONSTRUKCIJA (lat. re-construere ponovo graditi), načelo i praksa u zaštiti spomenika (v.) po kojima je dozvoljeno obnoviti oštećene spomenike ako postoje ma i najmanji podaci o njihovom izgledu prije uništenja ili analogijom s drugim spomenicima. R. se primjenjivala u XIX st., ali je danas uglavnom napuštena.

RELIKVIJAR (lat. reliquiae ostatak); 1. spremnica za smještaj relikvija — tjelesnih ostataka nekog sveca. Relikvijari su obično u obliku kutije, kovčežića, ali i u obliku ruku, glava, nogu, lopatica, kada se u njima čuvaju relikvije tih dijelova tijela. Rađeni od plemenitih metala ili bjelokosti, relikvijari već od IV st. predstavljaju važne spomenike umjetnosti. 2. posebna prostorija u crkvi, ili kraj nje, u kojoj se čuvaju relikvije.

RELJEF (fr. relief ispupčenost), vrst skulpture kod koje oblikovani volumen ostaje vezan za plohu, podlogu. Prema stupnju izbočenosti razlikujemo visoki r. i niski r. (bareljef), a posebna vrst reljefa nastaje kada se određeni prikaz izdubljuje u samoj plohi (uleknuti r.). Pri oblikovanju reljefa skulptura se često približuje slikarstvu, napose kada teži iluziji prostornosti, dubine i igri svjetla i sjene.

RENESANSA (fr. rennaisance preporod), naziv prvenstveno za talijansku umjetnost XV i XVI st., a zatim i za umjetnost ostale Evrope koja u XVI st. ima renesansne karakteristike. Na ograničenom području, u nekoliko talijanskih gradova, naročito u Firenzi, dolazi već u XIII i XIV st. do vrlo intenzivnog obnavljanja urbanog života koji pogoduje doživljaju antike, stvaranju nove arhitekture ljudskih razmjera, realističkom oblikovanju ljudskih likova, stvaranju iluzije prostora na slici. Umjetnost renesanse je umjetnost talijanske buržoazije, koja otkriva snagu i veličinu čovjeka i postavlja ga u centar zbivanja. Predstavnici renesanse su snažne individualnosti koje ostvaruju materijalno i duhovno bogatstvo posve ličnog karaktera. Renesansna vizija je jedinstvena i univerzalna, a dolazi do izražaja u postavljanju čovjeka i stvari u racionalno rekonstruirani svijet, u prostor koji je humaniziran proporcijama određenim iz jedne utvrđene, nepomične tačke. Za renesansno poimanje svijet je humanizirano polje ljudskih djelatnosti, a ljepota je u otkrivenom skladnom odnosu dijelova. Renesansna kompozicija je zatvoren sistem trodimenzionalnog prostora definiranog u kozmičkim razmjerima (Kopernik), u kojem za razliku od magijskog i čudima napučenog svijeta srednjeg vijeka postoje samo moguće stvari i mogući odnosi. Arhitektura ostvaruje mase i volumene oštrih bridova, skladnih proporcija u odnosu vertikale i horizontale, naglašene čvrstoće i statičnosti. Dok quattrocento (kvatročento) ostvaruje vezu samo s dekorativnim elementima antičke arhitekture, dotle se u cinquecentu otkriva i sama

struktura, uglavnom rimske arhitekture, čiji je glavni element masa zida. Prostor renesansne arhitekture je jedinstven, često centralan, sažet, jasno omeđen, statičan i uravnotežen. Najznačajniji arhitekti su F. Brunelleschi (Bruneleski 1377—1446), L. B. Alberti (1404—72), D. Bramante (o. 1444—1514). Prvo renesansno djelo u skulpturi jesu L. Ghibertijeve (Giberti 1378—1455) vratnice baptisterija u Firenci. S njim započinje jedan od pravaca renesansne skulpture: umjetnost ljepote, profinjenosti i sklada, što dolazi do izražaja i u djelima D. da Settignano (Setinjano 1428—64), M. da Fiesole (1431—84) i porodice della Robbia. Najveći među skulptorima quattrocenta je Donatello (1386—1466); njegov način izražavanja raz-

Tlocrt tipične renesansne palače

likuje se od Ghibertijeva pravca naglašenim realizmom i dramatičnošću. J. della Quercia (Kverča 1374—1438), sienski skulptor, anticipira visoku renesansu svojim monumentalnim izrazom, koji će se nastaviti u djelima Michelangela (Mikelanđelo

1475—1564). Zajednička karakteristika renesansne skulpture i slikarstva je nastojanje da se stvari ocrtaju i da im se istakne oštri profil. Tako, naročito firentinskom slikarstvu, crtež igra glavnu ulogu. Slikarstvo je uz gotičke retardacije u firentinskom quattrocentu uglavnom zaokupljeno problemima plastičnosti i prostornosti (v. Problematičari). Slikari visoke renesanse ostvaruju u svojim slikama idealnost u prirodnoj ljepoti ljudskih likova (Rafael, 1483—1520), u sfumatu (v.) koji briše detalje i stvara produhovljenost povezujući čovjeka i prirodu u jedinstvo (Leonardo, 1452—1519), ili pak u herojima snažnih tijela, prigušene snage i uzvišene ljepote (Michelangelo). Venecija se i u XV i XVI st. razlikuje od Firence. Uljene boje koje su prvi put u Italiji upotrijebljene u Veneciji (A. da Messina, 1430—79) stvaraju mekoću u prelazima i plastičnost postižu tonskim slikanjem (v. Ton), umjesto chiaroscurom (v.), što je bio slučaj u Firenci G. Bellini, 1430—1516; V. Carpaccio, (Karpačo 1460—1522). Slikarstvo Giorgionea (Đorđone o. 1476—1510) označava preokret u odnosu čovjeka i svijeta na slici. Dominantna uloga čovjeka nestaje u osjećajnoj sveobuhvatnosti pejzaža. Ticijan (1477—1576) nastavlja na Giorgionea senzualnošću, dramatičnošću i slikovitošću svoje umjetnosti. Treće razdoblje renesanse — manirizam (v.) znači distorciju zatvorenog svemira i negaciju umjetnosti rane i visoke renesanse.

REPLIKA (lat. replicare razviti), naziv za ponovljeno djelo od istog umjetnika.

REPRODUKCIJA (lat. reproducere ponovo praviti), kopija pravljena tehničkim postupkom umnožavanja, npr. fotografija umjetničkog djela.

RESTAURACIJA (lat. restaurare popraviti, ponoviti), vraćanje umjetničkog djela u njegov prvobitni izgled uklanjajući kasnije dodatke i promjene. Načelo i postupak u zaštiti spomenika koji je vrijedio u drugoj polovici XIX st., a primjenjuje se i danas (v. Zaštita spomenika).

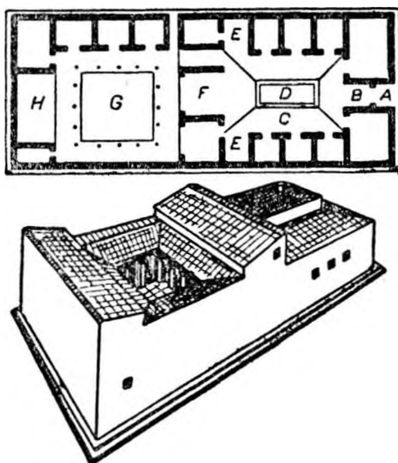
RETABLE (fr.), dio baroknog oltara iznad menze, prislonjen uza zid, ukrašen slikama i skulpturama.

RIM (lat. Roma), grad na Apeninskom poluotoku. Po tradiciji, osnovali su ga 753. pr. n. e. latinski kolonizatori iz grada Albe, predvođeni braćom Romulom i Remom, koji su na brežuljku Palatinu utemeljili prvo naselje. Ovu predaju osporavaju arheološki nalazi po kojima se najstariji Rim nalazio podno brežuljka Kapitola i bio je etrurska kolonija. Potkraj VI st. pr. n. e. R. postaje autonomni grad i postepeno se proširuje na 7 brežuljaka: Aventin, Palatin, Kapitol, Kvirinal, Viminal, Opius i Celius. Religiozni i upravni centar grada — Forum Romanum, nalazio se podno Kapitola. U I—II st. n. e. forum se proširuje nizom »carskih« foruma (arhitekt urbanist Apollodor iz Damaska). U III st. zbog opasnosti od barbara grad se opasuje zidom dugim 19 km, koji prelazi i na drugu stranu Tibra. U VI st. grad strada od provala Gota i Vandala. Tokom VIII i IX st. nastaju dva nova gradska žarišta: Vatikan na transtiberskoj i Lateran na cistiberskoj strani. Velike bazilike

u gradu — S. Maria Maggiore, (Mađore), i izvan gradskih zidina — S. Paolo, S. Lorenzo, postaju središta oko kojih se okupljaju samostani i kolonije stranaca. Najveće građevine iz antike pretvaraju se u utvrde feudalaca. Potkraj XII st. podjela je dovršena preuređenjem grada s ove strane Tibra u 12 kvartova, koji će odsad sačinjavati slobodnu komunu Rim nasuprot papinskom Vatikanu. Do kraja XIV st. Rim opada u stanovništvu u tolikoj mjeri da uopće i ne sliči na grad. U XV st. započinje njegova renesansa podstaknuta aktivnim i moćnim papama i vrsnim graditeljima (L. B. Alberti). Potkraj XV st. R. je jedan od najljepših gradova Evrope, a uspon se nastavlja i u XVI st. Tokom baroka gubi srednjovjekovno obilježje. Unatoč brzom rastu, sve do početka XX st., R. (bez Vatikana i Trastevera) zauzima tek 1/3 od prostranstva carskog Rima.

RIMSKA UMJETNOST, umjetnost starovjekovnog Rima (v.) i gradova rimskih provincija (v. Salona), upravo zbog toga po svom karakteru urbana kultura (v. Urbanizam, Forum, Cardo, Decumanus). Formiranju rimske umjetnosti doprinijela je etruščanska umjetnost (v.) i helenizam (v.). U vezi razvijenijeg gradskog života i novih potreba stvaraju se novi arhitektonski tipovi. To su prije svega bazilike (v.) terme (v.) amfiteatri (v.), teatri (v.), akvedukti (v.), reprezentativne vladarske palače (v. Split) i zatim hramovi koji se uglavnom grade po tipu grčkih (Nimes (Nim), Vienne (Vjen), Rim). Primjenom novih konstruktivnih elemenata (v. Luk, Svod) dolazi do stvaranja novih oblika i, kao

najvažnije, do ostvarenja velikih, dobro osvjetljenih prostora. Najznačajniji primjer je Panteon (hram svih božanstava) izgrađen u II st. n. e., kružnog tlocrta, presvođen golemom kupolom s kružnim otvorom na vrhu, pomoću kojeg je riješeno osvjetljenje velikoga kružnog prostora. U historiji antikne arhitekture Panteon predstavlja jedan od međaša u evoluciji prostornih koncepcija, jer pred-

Tip rimske kuće, tlocrt i crtež makete: A ulaz, B vestibul, C atrij, D impluvij, F tablinum, G peristil, H eksedra

stavlja arhitektonsko ostvarenje kod kojeg je glavno doživljaj unutrašnjeg prostora. Za skulpturu je karakteristična golema produkcija kopija grčkih kipova, a naročito su važni rimski portreti (por-

tretiraju se ne samo vladari nego se žele ovjekovječiti svi rimski građani), zatim sarkofazi i veliki reljefi na slavolucima i kolumnama. Portret je realističkog, odnosno potkraj carstva ekspresionističkog karaktera, a reljefi su koncipirani izrazito naturalistički, narativno, napose, oni na kolumnama. Slikarstvo nam je poznato iz Pompeja i Herculanuma (v. Pompejansko slikarstvo) i vrlo brojnih podnih mozaika (Pompeji, Ostija, Sicilija), crnobijelih do II st., a kasnije višebojnih (Antiohija).

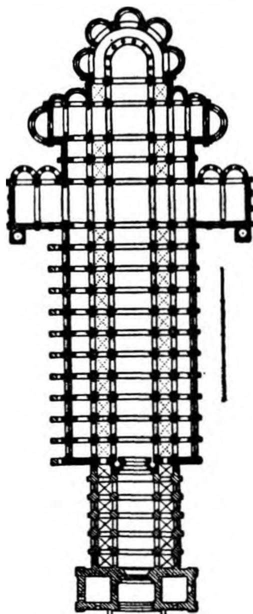
RITAM (grč. rhytmos), element kompozicije. Određeni red odnosa, susreta pojedinih formalnih elemenata (linije i linije, plohe i plohe, boje i boje i svih njih međusobno) i slijed prikazanih motiva u skulpturi ili na slici. U arhitekturi izmjenjivanje arhitektonskih elemenata.

RIZALIT (tal. risalto skok naprijed), vertikalni istak neke građevine u čitavoj visini fasade.

ROKOKO, stilski stupanj u razvoju evropske umjetnosti koji se javlja potkraj baroka (v.), otprilike između 1730. i 1780. g. Samo ime ovog stila izvedeno je iz francuske riječi rocaille — školjka, kako se naziva jedan od najkarakterističnijih dekorativnih motiva tog vremena. Najveći slikar francuskog rokokoa je A. Watteau (Vato 1684—1721). Njegove slike pune nostalgije za neizrecivim i dalekim slične su donekle slikama talijanskog umjetnika F. Guardia (Gvardi 1712—93), koji je također izrazio propadanje i osjećaj posljednjeg časa karakterističan za dekadenciju aristokracije. Takve teme i sadržaji izraženi su u laganim namazima,

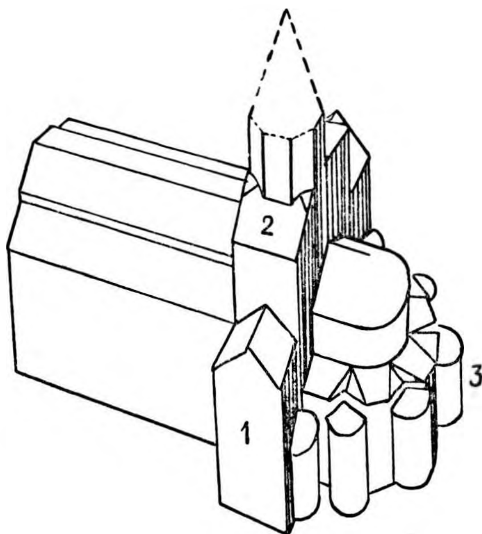
brzim potezima, u formi koja se približava impresionističkom načinu slikanja. Talijanski slikar A. Magnasco (Manjasko 1681—1747) izražavao je svoje enigmatične sadržaje između osjećajnosti i ironije u formi koja često upravo zbog toga anticipira ekspresionizam.

ROMANIKA, prvo stilsko razdoblje u umjetnosti srednjovjekovne Evrope X, XI, XII st., Naziv je dao arheolog Chaumonte u prošlom stoljeću. U Evropi nakon prestanka provale Normana, Saracena i Mađara nastaje vrijeme — sredina XI st. — velikih preobrazbi. Demografske promjene, veliki porast stanovništva, uvjetuje dinamiku u kojoj nestaje izoliranosti ranog srednjeg vijeka. Iz jakih monaških redova, reforme Clunyja (Klinija), njihovih hodočasničkih pohoda (putevi za St. Jago de Compostella) i stvaranja gradova proizlazi novi pogled na svijet koji će se najjasnije iskristalizirati u umjetnosti romaničkih katedrala. U romaničkoj arhitekturi dolazi do promjena u bazilikalnom tlocrtu, što rezultira potpuno novim karakterom pro-

Tlocrt »treće« opatijske crkve u Clunyju (XI st.)

stora. Potreba svođenja dovodi do upotrebe polukružnog luka (bačvastog svoda), kojeg nose masivni stupovi ili svežnjevi stupova, i dijeljenja brodova na traveje (v.), koji nadovezujući se jedan na drugog traže postepeni hod kroz prostor

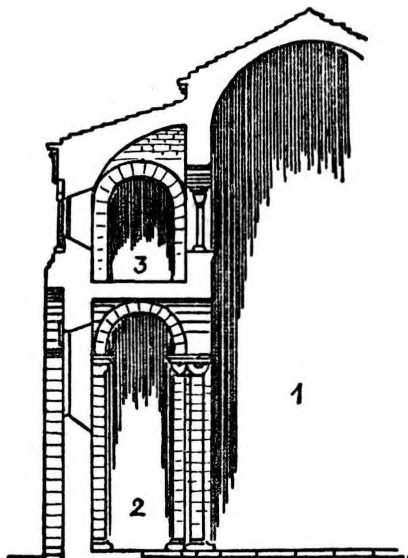

Shema rasporeda masa na istočnoj (kornoj) partiji romaničke crkve; 1. krak transepta, 2. križište, 3. »zrakaste« kapele oko kora

upućujući prema svetištu — sadržajnom i vizuelnom središtu, izrazito naglašenom prije svega transeptom (ponekad u velikim građevinama i dva također podijeljeni u brodove) i zatim kornom

partijom često bogato raščlanjenom (ređanje apsidiola oko čitavog kora, stvaranje deambulatorija). U unutrašnjosti, zidovi iznad srednjeg broda raščlanjeni su u prvom pojasu triforijumom (v.) ili emporama (v.) pravljenim u svrhu olakšavanja tereta i oživljavanja zidne plohe, a u drugom pojasu prozorima. U vanjskom izgledu zgrade prostorna koncepcija se očituje u slaganju, grupiranju jednostavnih, zatvorenih, geometrijskih tijela naglašene čvrstoće, naročito koncentriranih na zapadnoj i istočnoj strani (fasada i kor), čije stepenovanje, od najviše tačke tornjeva (obično dva na fasadi i jedan na križištu, može ih biti i više) preko krovova brodova i apside do najnižih apsidiola, izražavaju isti način kretanja kao što je bio u unutrašnjosti. Plastičko oblikovanje zida koristi lezene, slijepe ili otvorene arkade, viseće arkade, stupove, lukove, konzole, kapitele koji svojim izrazitim plasticitetom naglašavaju čvrstoću i ritam strukture. Unatoč tome što je romanika prvi univerzalni stil Evrope, nalazimo jake regionalne razlike i razlikujemo mnogobrojne »škole«. Skulptura je vezana za arhitekturu (portali, kapiteli, dijelovi ili čitave fasade), odnosno podređena je diktatu arhitektonskog okvira (timpan, luk, kapitel, stup, nadvratnik itd.), u čemu dolazi do izražaja zakon kadra (v.) i horror vacui (v.). Zakoni hijerarhije i funkcije dovode do deformacije ljudskih likova koji u romanici, nakon duge pauze, opet postaju jedni od glavnih nosilaca plastičkog oblikovanja, predstavljajući zajedno s životinjskim likovima, monstrumima (bestijarij) i veoma bogatim ornamentom biljnog i geometrijskog karaktera konkretizirane simbole, per-

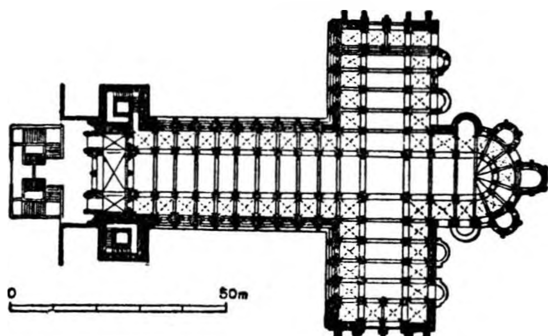
sonifikacije nove osjećajnosti, prije svega straha i vrlo intenzivno doživljenog sukoba čovjeka i prirode, života i smrti. Izražajni elementi romaničke

Poprečni presjek jedne romaničke bazilike; 1. glavni brod, presvođen bačvastim svodom, 2. pobočni brod, 3. galerije

skulpture jesu puna, čvrsta masa oštrih profila, pokrenuta i zakočena naglim kretnjama, i jaki grafizam, linearna obrada površina pokrivenih spletovima, krivuljama, potezima duboko urezanih linija. Među golemim brojem romaničkih katedrala i

crkava koje tokom dvaju stoljeća niču po čitavoj Evropi, najznačajnije primjere nalazimo u Francuskoj; Cluny, Vezelay, Toulose, Caen — Arles,

Tlocrt crkve Santiago de Compostella

Poitiers Antun, u Njemačkoj; Speyer, Worms, Bamberg. Maria Lach, Italiji; S. Ambrogio u Milanu, Modena Pisa, Lucca, Trani. Romaničko slikarstvo je zidno, slikama je prekrivena čitava unutrašnjost uključujući svod, stupove, lukove itd., (St. Savin, Tavant), vezano za knjigu (Apokalipsa Saint-Sever), vitrail (Le Mans Chartres), tapiserija (Bayeaux), podni mozaik (Otranto). Glavno izražajno sredstvo je linija koja uokviruje, presijeca plohe čistih boja stilizirajući i deformirajući oblikę, potencirajući plošnost prikaza.

ROMANTIZAM, umjetnički pravac koji se javlja oko 1830. g., a znači reakciju na klasicizam. Romantizam je stil građanstva pobunjenog protiv ostataka feudalizma. U slikarstvu boja postaje glavno izražajno sredstvo. Teme su nesvakidašnje, iz prošlosti, iz dalekih krajeva slikane u sasvim slobodnoj formi. Najpoznatiji su slikari; Th. Gericault (Žeriko 1791—1824), E. Delacroix (Delakroa 1798—1863), H. Daumier (Domije 1808—1879) (v. Nazarenci). U arhitekturi r. se obraća srednjem vijeku, naročito gotici u kojoj prepoznaje mogućnost identifikacije, jer postoje sličnosti u protivurječnoj situaciji.

ROTONDA (lat. rotundus okrugao), građevina kružnog tlocrta, često svođena kupolom. Oblik poznat od prethistorije (v. Nurag, Trullo, Bunje) do rimskog Panteona (v. Rimska umjetnost) za gradnju koliba, grobnica, hramova. Ovaj tlocrtni tip je u različitim varijantama široko rasprostranjen u kršćanskoj arhitekturi na Istoku i Zapadu. U renesansi se pojavljuje i kao profana zgrada.

ROTULUS (lat. kružić), svitak. Antikni tekstovi pisani na listovima papirusa, spojenog u dugačke i prilično široke trake, omatali su se oko štapova od drva ili bjelokosti te čuvali u okruglim kutijama. Takav rukopis čitao se postepenim odmotavanjem svitka s lijeva nadesno.

ROZETA (fr. rosette ružica), 1. jedan od najstarijih i najproširenijih ornamentalnih motiva koji nastaje većom ili manjom stilizacijom cvjetne krune. 2. prozor kružnog oblika, čest na pročeljima romaničkih i gotičkih sakralnih građevina.

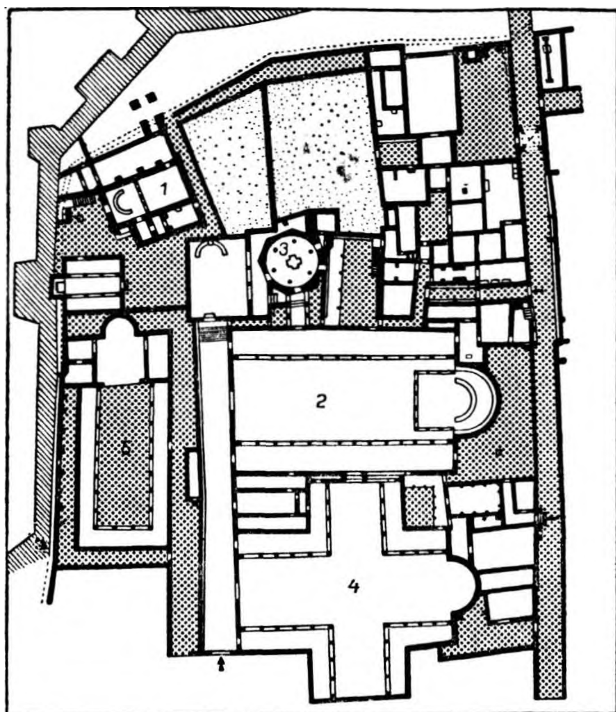
RUSTIKA (lat. rusticus seosko, grubo), kamen kojem su klesani samo bridovi. Zid napravljen takvim kamenom djeluje grubo (firentinske palače).

S, Š

SADRŽAJ, element likovnog djela. S. je umjetnikov odnos prema temi (svijetu uopće), koji dolazi do izražaja kroz formu. S. i forma su neraskidivo vezani, ali se s. prilikom analize može razlikovati, često čak i kod apstraktnog djela (v. Apstraktni ekspresionizam) dok se i kod figurativnog često stapa s formom (v. Dekorativnost).

SAKRISTIJA (srednjovj. lat. sacristarium), prostorija kraj svetišta crkve u kojoj se čuva odjeća i pribor za obred, obično na južnoj strani. S. se često nalazi u maloj zasebnoj građevini koja komunicira sa svetištem.

SALONA (lat. Salonae), najznačajniji antički grad na primorju Jugoslavije, na mjestu današnjeg Solina. Od njega su ostale brojne ruševine koje, po riječima njihova istraživača E. Dyggvea, predstavljaju »nakon Rima najznačajniji urbani kompleks u Evropi za arheološko proučavanje ranog kršćanstva«. Najvažniji su lokaliteti: katedralni kompleks u istočnom dijelu grada i 3 velika groblja, Manastirine, Marusinac i Kapljuč. Katedralni kompleks se razvio na mjestu ranijih javnih termi

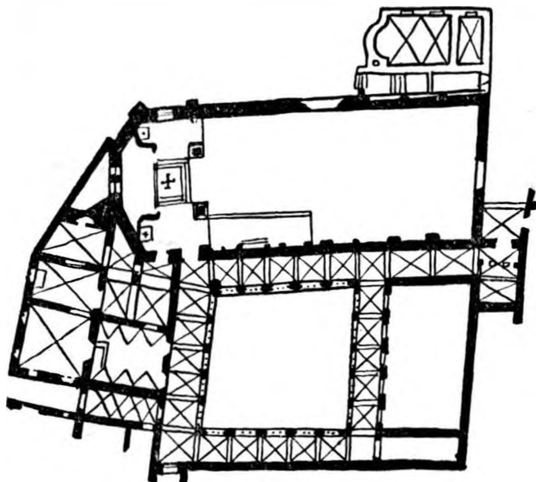

Tlocrt katedralnog kompleksa u Saloni (prema Dygguen, 1949); 1. prvobitni oratorij, 2. bazilika V st., 3. baptisterij, 4. križna bazilika VI st. (martirium), 5. »basilica discoperta«

(kako se to često događa sa starokršćanskom arhitekturom). Ovdje je u III st. jedna privatna kuća adaptirana u prvi kršćanski oratorij. Blizu ovoga

podignuta je kasnije tzv. »dvostruka bazilika«, tj. dvije trobrodne bazilike jedna uz drugu, s baptisterijem i nizom kultnih prostorija. Nasuprot te bazilike nalazila se tzv. »basilica discoperta«, tj. bazilika kojoj je središnji prostor bio otvoren, bez krova i okružen natkritim hodnikom. Služila je vjerojatno za kult mrtvih. »Dvostruka« b. i »otvorena« b. javljaju se kao tip građevine prvi put u Saloni i važne su za proučavanje veza između antičke i kršćanske bazilike. U VI st. na mjestu južne »dvostruke« bazilike nastaje crkva s tlocrtom u obliku opisanog grčkog križa.

SAMOSTAN, pojedinačna zgrada ili kompleks zgrada namijenjen stanovanju redovnika. U kr-

Dominikanski samostan u Dubrovniku (XIV—XV st.)

šćanskom svijetu s. se oformio oslanjajući se na prostornu organizaciju rimske vile i pustinjačke lavre (v.), tokom IV i V st. Poslije reforme sv. Benedikta koji je u VI st. proveo novu organizaciju monaštva na temelju zajedničkog života, samostan se sastoji od klaustra (v.), oko kojeg se redaju: kapitul (v.), refektorij (v.), parlatorij — dvorana za razgovor i dormitorij (v.). Osim ovih zgrada postojala je još bolnica, biblioteka, skriptorij (v.) i gospodarske zgrade. Samostani su se u prvo vrijeme gradili izvan naselja, a kasnije i unutar gradskih zidina (za pravoslavni s. v. Manastir, za budistički v. Vihara).

SARKOFAG (grč. sarx meso, phagein jesti), lijes od kamena, metala, drva ili pečene gline. Sarkofazi se javljaju u svim starim kulturama Mediterana. Rani tipovi imaju često oblik kuće, a ponekad i oblik ljudskog tijela (Egipat). Sarkofazi su gotovo uvijek ukrašavani, bilo plastički, bilo oslikavanjem, tako da predstavljaju vrlo važne spomenike umjetničkog oblikovanja čitavih razdoblja I kršćanstvo je preuzelo s. kao jedan od osnovnih oblika lijesa-grobnice.

SATIR (grč satyros), poluljudski poluživotinjski lik, s konjskim ili kozjim nogama, iz antičke mitologije. Česta likovna tema.

SCENOGRAFIJA (grč. skene pozornica — grafein pisati, crtati), dio kazališne predstave. Grčko i kinesko kazalište ne poznaju scenografiju. Srednjovjekovne predstave održavale su se u crkvama, kasnije, u gotici na crkvenom trgu ili na pomičnim

pozornicama smještenim na kolima, a upotrebljavali su simboličke predmete za dočaravanje ambijenta radnje. Posve iluzionističku scenografiju, ali fiksiranu za sve predstave, nalazimo u sačuvanom kasnorenesansnom kazalištu Teatro Olimpico u Vicenzi (v. Kazalište). Upravo od tog vremena pa do kraja XIX st. s. teži za što vjernijom iluzijom prostornog i plastičnog ambijenta u kojem se odvija radnja kazališnog djela, i zato se umjesto fiksirane pozadine javljaju pomične kulise. Moderna s. napušta iluzionističke efekte i postaje sasvim jednostavna, često simboličkog karaktera.

SECCO (tal. Seko na suho), slikarska tehnika. Slika se na suhu žbuku zida s kasein temperom ili gustom vodenom bojom. Upotrebljavali su je već Egipćani.

SECESIJA (lat. secessio odruživanje, izlazak), dominirajući stil u Evropi od 1895, do 1905. g. (javljao se pod raznim imenima: v. Art Nouveau, Jugendstil), koji se u svim granama likovne umjetnosti manifestirao kao nova forma oslobođenja tradicionalne imitacije (v. Neostilovi) historijskih oblika. Najznačajnija karakteristika secesije, osim stvaranja novih oblika, posve su nova prostorna rješenja koja izražavaju mogućnosti novih materijala (metalna konstrukcija). 1900. g. s. dominira svjetskom izložbom (otuda i naziv »stil 1900«), a iza toga počinje njeno širenje po svim zemljama, ali istovremeno i kvalitetno opadanje u momentu kad ornament koji je bio simbolički izraz organske povezanosti postaje aplikacija na plohi. Od pobornika moderne umjetnosti s. je bila nepriznata

i revalorizirana je tek danas. Bečku secesiju stvorili su G. Klimt (1862—1918) i J. Hoffmann (1870—1955). Glavni organ bio je časopis Ver Sacrum. S istim bitnim karakteristikama javlja se s. i u drugim zemljama; prvo u Engleskoj pod utjecajem Arts and Crafts (v.) i s glavnim predstavnikom A. Breadsleyem (Bredsli 1872—1898). Naročito je bila jaka škotska grupa na čelu sa Ch. R. Machintoshem (Mekintoš 1868—1928). U Belgiji su najvažniji predstavnici H. van der Velde (1863—1957) i V. Horta (1861—1947), u Americi L. C. Tiffany (Tifani 1848—1933), u Njemačkoj R. Riemerschmied (Rimeršmid 1868—1957), jedan od najznačajnijih dizajnera, i A. Endell (1871—1925), u Francuskoj H. Guimard (Gimar 1867—1942) koji stvara tzv. »stil metro«.

SEDEF, sjajni unutarnji sloj ljuštura nekih školjki, koji se dade obrađivati. S. se naročito mnogo upotrebljavao u inkrustacijama.

SEDLAST TORANJ, KROVNI TORNJIĆ, mali vitki toranj na križištu (v.). Veoma čest u gotici.

SELO, najstariji organizirani okvir ljudskog života. Prva sela nastaju u mezolitu prestankom selilačkog, lovačkog života, stalnim nastanjivanjem na jednom mjestu i bavljenjem zemljoradnjom. Kroz sva historijska razdoblja s. ostaje okvir života zemljoradničkog stanovništva. Smještaj kuća u selima je različit. Mogu se nalaziti u ulicama zrakasto raspoređenim, zbijene u hrpu, razbacane, razmještene poput šahovske ploče ili poredane duž jedne glavne ulice. Centar sela je trg; u Evropi je to trg pred crkvom.

SELJAČKA UMJETNOST, kolektivni izraz evropskog seljaštva, ili djelo pojedinca koje je kolektiv prisvojio priznajući ga za svoje. S. u. je tradicionalna, stari načini rada žive stoljećima, ali se isto tako vrlo brzo primaju i rasprostiru prerađeni utjecaji historijskih kultura. S. u. je isključivo funkcionalna, vezana za kuću, predmete za upotrebu, odjeću, namještaj, keramiku. Ukras tih predmeta nastaje stilizacijom prirodnih oblika. Mogu se razlikovati stilski slojevi: najstariji geometrijski ukrasi, zatim biljni, životinjski i ljudski likovi.

SEOBE NARODA, UMJETNOST, umjetnost sjeverne, srednje i zapadne Evrope u vrijeme migracija, raspadanja Zapadnorimskog Carstva i stvaranja novih država. Traje u vremenu upada Huna (sredina IV st.), Avara (VI—VII st.), Mađara (IX st.), a na sjeveru Evrope sve do XI st. Umjetnost nomada je u biti prethistorijskog karaktera, poznajemo je po bogatim nalazima u grobovima — nakit, oružje, opreme, posude, a nema ostataka arhitekture, skulpture, slikarstva.

SEPIJA (grč), boja koja se dobija iz tamne materije koju ispuštaju neke vrsti sipa; u novije vrijeme upotrebljava se kao vodena boja za crteže perom.

SFINGA (grč. sphi(n)gs), 1. egipatska skulptura s tijelom lava i ljudskom glavom; 2. u grčkoj umjetnosti skulptura lavice sa ženskom glavom i grudima, često i s krilima, simbol smrti.

SFUMATO (tal. fumo dim), način slikanja kojim se nastoji izbjeći oštrina obrisa i granica svje-

tla i sjene, tako da se oštre granične linije »zamagljuju« i time se postiže efekt prozirnog vela. S. se prvi put javlja u slikarstvu L. da Vincija (Vinči).

SGRAFFITO (tal. izgrepsti), zidna slikarska tehnika. Prvi sloj žbuke oboji se u fresko tehnici (v.), zatim se preko čitave površine nanese novi sloj žbuke koji se, dok je još svjež, izgrebe po željenom crtežu tako da proviri donji obojeni sloj. Najstariji primjerci sgraffita poznati su iz XIII st., ali se najviše upotrebljavao u renesansi.

SIGNATURA (lat. signum), potpis, monogram ili karakterističan znak umjetnika na njegovu djelu (v. Klesarski znakovi), u srednjem vijeku obično uz fecit (v.) i godinu.

SILUETA (fr. silhouette sjenka), 1. obris nekog prostornog tijela gledanog iz veće daljine; 2. crtež-sjena nekog oblika izrezanog iz crnog papira i nalijepljenog na bijelu podlogu.

SIMA (grč. savijen), kameni oluk za vodu koji se postavlja iznad završnog vijenca na antiknim građevinama.

SIMBOL (grč. simbolon znak raspoznavanja), znak koji služi kao kratica nečeg što se ne želi prikazati i na što s. svojim sažetim oblikom samo podsjeća. Upotrebu simbola susrećemo u svim kulturama (slova, boje, životinje, biljke itd.).

SIMBOLIKA, zbir, smisao i porijeklo simbola koji se pojavljuju u likovnoj umjetnosti.

SIMBOLIZAM, umjetnički pravac potkraj XIX st. koji umjesto prikazivanja prvenstveno želi su-

gerirati osjećaje, odnosno skrivene smislove pojava. Najznačajniji predstavnici u slikarstvu su O. Redon (1840—1916), P. Gauguin (Gogen 1848—1903) (v. Pontavanska grupa, Nabis).

SIMETRIJA (grč.), podudarnost dijelova, računajući od jedne tačke, ravni, odnosno osi simetrije. S. je važan element kompozicije.

SINKOPA (grč. synkopé rasječenost), naročito naglašen prekid na neočekivanom mjestu u ritmičkom slijedu.

SIRENA (grč. seiren), poluženski poluptičji lik iz grčke mitologije. U srednjem vijeku često se prikazuje s tijelom ribe.

SINTEZA UMJETNOSTI, jedinstvo arhitekture, skulpture i slikarstva. Pripadnici De Stijla (v.) i Bauhausa (v.) prvi teže ostvarenju sinteze umjetnosti koja isključuje figurativnost i štafelajno slikarstvo. Odnosom zidnih ploha, vertikala i horizontala nosivih elemenata i kombinacijom boja materijala ostvaruju se plastički i slikarski efekti u arhitektonskom djelu. Apstraktna slika i skulptura koje pri tom nastaju, tim načinom oblikovanja nisu aplicirane na arhitekturu, već su izrazi unutarnjeg prostora i konstruktivnih elemenata, ostvarujući na taj način sintezu. Osim u modernoj arhitekturi sintezu umjetnosti nalazimo i u industrijskom oblikovanju.

SKENA (grč pozornica), dio grčkog kazališta, niska dugačka građevina smještena uz orkestar nasuprot gledalištu; služila je kao garderoba, a

njena fasada (paraksenij) kao pozadina dramske radnje.

SKICA (tal. schizzo), prva brza predradnja neke slike, kipa ili građevine, napravljena crtačkim sredstvima. Skicama nazivamo i umjetničke crteže — zabilješke kao i vježbe u fiksiranju nekog predmeta.

SKITSKA UMJETNOST, umjetnost nomada VII—III st. pr. n. e. na području sjeverno od Crnog mora. Karakterističan je zlatni nakit s geometriziranim zoomorfnim ornamentom. Glavni motiv je stilizirani jelen.

SKRIPTORIJ (lat. scriptorium), prepisivaonica rukopisa. U starom Rimu postojale su posebne radionice izdavačkih kuća. U srednjem vijeku prepisivački posao obavljao se pretežno u samostanima.

SKULPTURA (lat. sculpare vajati), kiparstvo, ali i pojedinačno kiparsko djelo. S. je likovna umjetnost koja se izražava oblikovanjem volumena, ostvarujući bilo pune volumene (v. Statua), bilo djelomične, vezane uz plohu (v. Reljef) u različitim materijalima i raznim tehnikama. Izražajna sredstva skulpture su masa, linija (v.), ploha (v.), svjetlo i sjena, boja.

SKULPTURALNE TEHNIKE, kiparski rad u različitim materijalima. Postoje tradicionalni materijali koji se upotrebljavaju od prethistorije do danas (kamen, drvo, glina, metal), neki čija je pojava također rana, ali su manje rasprostranjeni (bjelokost, alabaster, staklo) i novi materijali koji

se javljaju u vremenu industrijskih revolucija (tvornički oblikovani metali: žice, ploče, čavli; plastični materijali). Rad u pojedinim materijalima je različit. Ipak, osnovnu kiparevu tehniku određuje ne samo materijal nego i njegov odnos prema materijalu u kojem radi. Tvrdoća kamena, oblik, boja i struktura drva, mekoća gline, topivost i sjaj metala itd. umjetnik može koristiti, izraziti, potencirati, dok isto tako može ta svojstva zanemariti, čak negirati. Tehnika je vrlo važan element svakog umjetničkog djela, jer klesanjem kamena, rezbarenjem drva, modeliranjem gline, lijevanjem metala, konstrukcijom u žici itd., tj. odnosom prema odabranom materijalu, umjetnik jednako kao formom, temom i sadržajem rješava svoj odnos prema svijetu. Skulpturalnom radu prethodi crtež (v. Skica Studija). Za klesanje dlijetom i čekićem predradnja je izrada sadrenog modela koji se posve slaže u proporcijama i dimenzijama s kasnijim gotovim kamenim djelom, i s kojeg umjetnik pomoću posebne sprave za punktiranje prenosi glavne tačke na kameni blok u kojem će klesati. Za modeliranje u glini potrebna je izrada žičanog kostura na koji se nabacuje mekana i vlažna glina koja se prstima modelira. S gotovog djela u glini umjetnik uzima kalup da bi pomoću njega napravio sadreni ili metalni odljev (puni ili šuplji). Kalup umjetnik pravi od sadre ili šamota tako da u mekanu glinu gotovog djela umetne metalne pločice, dijeleći ga na više dijelova, i zatim prelije sadrom ili oblaže šamotom. Poslije sušenja metalne se pločice izvade i kalup otpadne. Za izradu šupljeg metalnog odljeva pravi se kalup od voska,

koji se s unutarnje i vanjske strane oblaže šamotom. Pod visokom temperaturom pod kojom je metal tečan, vosak se otopi i može se izliti da bismo na njegovo mjesto ulili metal. Sadreni ili šamotni kalupi odstranjuju se razbijanjem s gotovog odljeva. Skulptura se dovršava cizeliranjem (v.). Za skulpturalne tehnike koje upotrebljavaju plemenite metale v. Zlatarstvo.

SLAVOLUK, 1. rimski arhitektonski oblik. Trijumfalna vrata — masivni zid probijen s jednim ili tri luka. Iznad vijenca je atika (v.) s natpisima i reljefima. S. se diže u čast pobjede. Poznati su Konstantinov i Titov u Rimu, Sergijev u Puli. Početkom XIX st. obnavlja se ta vrst arhitekture i grade se u Parizu Arc de Triomphe (Ark de Triomf) i u Berlinu Brandenburgen Thor. 2. luk koji odvaja svetište od broda (arcus triumphalis).

SLIKA NA STALKU, v. Štafelajna slika.

SLIKARSKI ALATI. Kist, osnovni slikarski alat napravljen od drška, obično drvenog, i snopića životinjskih dlaka. **Paleta** (tal. pločica), 1. ravna lagana ploča, obično od drva, konstruirana tako da se može staviti na ruku. Na paleti umjetnik miješa boje neposredno prije upotrebe. 2. skala boja koju obično upotrebljava jedan umjetnik. **Špahtla** (prema njem. žlica, lopatica), alat od tankog lima s drškom, kojim se izravnava glina, nanosi smjesa prilikom emajliranja, miješa se boja na paleti, a često se njome boja nanosi odnosno skida s podloge. **Stalak,** konstrukcija na koju se postavlja ploča ili platno za vrijeme slikanja.

SLIKARSTVO, grana likovne umjetnosti. Slika nastaje na dvodimenzionalnoj plohi zida, kamena, drvene ploče, stakla, papira, platna pomoću izražajnih sredstava boje, linije, svjetla i sjene. Prikazivanje može biti plošno ili prostorno (v. Perspektiva). S. može biti figurativno ili apstraktno u zavisnosti da li je tematski određeno ili ne, i u pojedinim razdobljima i kulturama posve ornamentalno. S obzirom na podlogu slika može biti samostalna (v. Štafelajana slika), vezana za arhitekturu kao naknadno oblikovana zidna slika (v. Freska, Mozaik, Vitrail, Tapiserija), ili s njom u sintezi (v. Sinteza umjetnosti), vezana za tekst (v. Minijatura, Ilustracija).

SLOVENAČKO GOTIČKO ZIDNO SLIKARSTVO, najbrojnije gotičko slikarstvo kod nas. Od pol. XIV do pol. XVI st. cvjeta u Sloveniji posebna varijanta srednjoevropskoga gotičkog slikarstva. Ono se odvaja po svome pučkom karakteru, ikonografskom rasporedu i arhitektonskom okviru i stvara tip tzv. »kranjskog prezbiterija«. Poznato je više od pedeset oslikanih crkava. Među najstarije zidne slike pripadaju slike u apsidi u Turnišću. Ikonografija je još romanička: na svodu apside prikazana je Maiestas Domini (v. Ikonografija) i 2 anđela. Za slikara Janeza Aquile (Akvile) vezuje se uvođenje giottesknog plastičnog načina prikazivanja (Turnišće 1393. g., Martjanci, Velemer). Oko 1440. g. Janez Ljubljanski donosi srednjoevropski »meki« stil (Visoko, Muljava, Mengeš). Na njegov način radi i slikar Bolfgangus. U drugoj pol. XV st. utanačuje se raspored slika u gotičko-

me koru. Krist i evanđelisti prikazuju se na stropu, a u apsidi Bogorodica s Kristom. Najrazvijeniji tip »kranjskog prezbiterija« predstavlja Suha pri Škofjoj Loki. Na fasadi crkava često se prikazuje sv. Kristofor. U prvoj polovici XVI st. udomaćuje se renesansni način slikanja (Sv. Primož nad Kamnikom), a stil se rustificira (Jernej iz Loke).

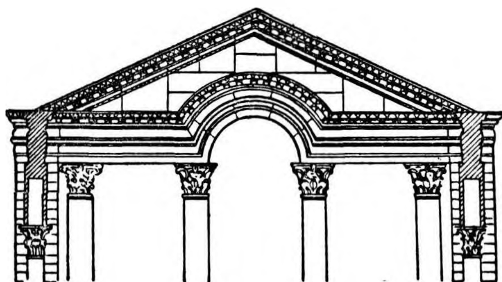
SOCIJALISTIČKI REALIZAM, pravac u umjetnosti XX st. u socijalističkim zemljama, naročito u Sovjetskom Savezu. Osniva se na uvjerenju da je umjetnost prvenstveno odraz života, a ne izraz. Od drugih pravaca ne razlikuje se stilskim oznakama, već metodom (svjesno traženje tipičnog, razumljivog, poučnog), i na taj način se često približava naturalističkom kiču XIX st. u kojem je prevladavala anegdota. Predstavnici: V. Joganson (r. 1893), A. Gerasimov (r. 1881), V. Muhina (1889—1945).

SOKL (lat. socculus mala stopa, njem. Sockel), podnožje (v.).

SPLIT, grad u Dalmaciji, posebno važan za izučavanje kasnoantikne arhitekture. Jezgru grada sačinjava palača — castrum (vojni logor), koju je oko 300. g. dao sagraditi car Dioklecijan. U srednjem vijeku mnogi dijelovi palače pretvaraju se u kršćanska kultna mjesta: carev mauzolej — katedrala Sv. Duje; mali hram — krstionica; u širini hodnika nad Zlatnim vratima — crkvica Sv. Martina, a nad Željeznim vratima Gospa od Zvonika. U romanici je pred mauzolejem sagrađen zvonik, a majstor Buvina izradio je drvene vratnice s prizorima iz Starog i Novog zavjeta i korska sjedala,

najstarija kod nas. Juraj Dalmatinac je u katedrali napravio oltar Sv. Staša. Oko XIV st. grad se širi izvan zidina palače, prema zapadu (Narodni trg, vijećnica). U XVI st. grad je opasan bastionima zrakasto raspoređenim. U starome dijelu grada sačuvane su mnogobrojne romaničke, gotičke i barokne kuće.

Dioklecijanova palača je pravokutnog oblika, vel. cca 215 × 176 m, zatvorena visokim zidom, ojačanim četvrtastim ugaonim kulama. Po sredini istočne, zapadne i sjeverne stranice nalaze se monumentalna vrata sa 2 osmerokutne kule. Južna strana je poput rimske ville rastvorena prema moru arkadama prvog kata. U unutrašnjosti cardo

Timpan u peristilu

i decumanus dijele palaču na 2 dijela: sjeverni, namijenjen stanovanju vojnika, i južni u kojemu su se nalazile carske odaje i kultni objekti — hram i mauzolej. U osovini južnog dijela nalazio se peristil, okružen arkadama. Zbog potrebe izrav-

navanja terena, u južnom dijelu palače sagrađeni su golemi podrumi koji ponavljaju tlocrt prostorija na katu. Bogat arhitektonski ornament, dekorativna upotreba stupova u mauzoleju, zamjena arhitrava lukovima, način zidanja kupole pokazuju kasnorimsku arhitekturu s mnogim istočnjačkim uticajima.

SPOLIA (lat. spolium oderana koža), fragmenti ranije upotrijebljene građe ili obrađenog kamena u novijoj gradnji.

SREBRNA IGLA, crtačka tehnika. Pisaljka sa srebrnim vrhom upotrebljava se za crtanje, uz bakrene, olovne i zlatne, već od antičkih vremena. Trag ostaje samo ako je podloga prevučena abrazivnim slojem. S vremenom svijetle, tanke linije oksidiraju u tamni, topli ton.

SREDNJOVJEKOVNO ZIDNO SLIKARSTVO U SRBIJI I MAKEDONIJI, pripada bizantskom umjetničkom krugu. Ova umjetnost nastala je na području dominacije i utjecaja onih društveno-ekonomskih, političkih, crkvenih i umjetničkih okvira i oblika koji su nastali u Bizantu. Bizantsko slikarstvo karakterizira bogata tradicija prikazivanja ljudskog lika, zatim personifikacije i simboli antičkih sadržaja koji obogaćuju kršćansku ikonografiju i, što je najvažnije, živo antičko osjećanje plastičke forme koja je u ravnoteži s linearizmom u prikazivanju nabora i simboličnošću prostora. Ove općenite karakteristike bizantske umjetnosti obogaćuju se na srpskom dvoru, po gradovima i manastirima lokalnim karakteristikama (apokrifna iko-

nografija, veći realizam, utjecaj dalmatinske obale). Najstarije zidne slike iz Sv. Sofije na Ohridu, XI st., rađene su tipičnim načinom bizantskog slikarstva toga vremena. Oko god 1164. nastaju zidne slike u Sv. Pantelejmonu u Nerezima. Ovaj spomenik predstavlja jedan od najznačajnijih u evropskom srednjovjekovnom zidnom slikarstvu. Karakteristike su humanizacija i velika izražajnost plastičnih oblika koji u Kurbinovu (1191), iz istog stilskog kruga, prelaze u linearizam i jaku stilizaciju nabora, izražajnost postignutu naglim kretnjama i grubim bojama. Sredinom XIII st. nastaju zidne slike u spomenicima raške škole (v.): Bogorodičina crkva u Studenici, Mileševa (poznata imena majstora: Dimitrije, Teodor i Georgije), Sopoćani i Sv. Apostoli u Peći. Karakteristike su ovog slikarstva antičko osjećanje plastičnosti oblika, monumentalnost i dalja humanizacija sadržaja započeta u Nerezima. Kraj XIII i početak XIV st. u znaku su stvaralaštva poznatih majstora Astrape i njegovih učenika Eutihija i Mihajla. U to vrijeme osjeća se utjecaj Zapada koji prodire preko dalmatinske obale. Karakteristike su dinamičnost, detaljima, kretnjama i rasporedom postignuta dramatičnost i realizam, ali bez monumentalnosti ranijih ostvarenja (Bogorodica Ljeviška u Prizrenu, Bogorodica Periblepta u Ohridu i Sv. Đorđe u Starom Nagoričinu. Oko sredine XIV st. nastaju slike u Dečanima. Bogatstvo detalja, raščlanjenost tema na mnoštvo scena (Posljednji sud — 26 scena, Kristova muka 43, kalendar — 365), veliki broj prikaza (o. 1000), karakteriziraju ovo slikarstvo naracije, vrlo često naturalističkih karakteristika.

U arhitektonskim spomenicima moravske škole (v.) nastaju u XV st. kasna djela s dekorativnim značajkama, dvorske profinjenosti koja nas upućuje na stil internacionalne gotike. Najvažniji spomenik je Resava (Manasija), gdje su vjerojatno radili solunski majstori. Arhitektonske kulise s inverznom perspektivom i kompozicije jedinstvenog prostorno-vremenskog okvira za više prizora karakteriziraju ovo slikarstvo.

STAKLO, tvrda, lako lomljiva, više ili manje prozirna materija koja se dobiva kad se tekuća smjesa silikata (pijeska) kao glavnog sastojka, kreča i drugih oksida otopljenih na temperaturi od oko 1200°C ohladi jednakomjerno, ali dovoljno brzo da se spriječi formiranje kristala. Staklo se oblikuje dok je smjesa još vrela (oko 500°C), ali je postigla potrebnu žitkost i plastičnost, a izvodi se puhanjem kroz cijev, na čijem vrhu se nalazi potrebna količina smjese, ručnim modeliranjem, puhanjem u kalupe, tiskanjem u preše, razvlačenjem, lijevanjem i pomoću strojeva (u industrijske svrhe). Zrnca od staklene paste poznata su u Egiptu već u 3. tisućljeću pr. n. e., dok se znatno kasnije javljaju i predmeti od stakla. Tek pronalaskom puhanja (I st. pr. n. e.) proizvodnja i upotreba staklenih predmeta postaje opća, da bi u nekim radionicama Rimskog Carstva, naročito u Galiji, zatim u Bizantu, Siriji, Egiptu, pa kasnije u srednjovjekovnoj Veneciji (Murano) i zapadnoj i sjevernoj Evropi dostigla visoko tehničko i umjetničko savr-

šenstvo. Uz plastičku modelaciju, značajnu ulogu u umjetničkoj obradi stakla igra i upotreba boja, bilo još u samoj fazi topljenja, bilo kasnijim nanošenjem na površinu. Staklo se obrađuje i brušenjem, odnosno urezivanjem raznih ukrasa.

STAMBA (sanskrit), veliki monoliti s kipom životinje na vrhu. Najstariji arhitektonski spomenici u Indiji. Zovu se još stupovi kralja Asoke (v. Indijska umjetnost).

STAROKRŠĆANSKA UMJETNOST, pojam kojim obilježavamo ostvarenja kasnoantikne umjetnosti u kojima dominira bilo kršćanska tematika, bilo da nastaju u vezi s potrebama nove religije. Sve do proglašenja kršćanstva vladajućom religijom kasnog Rimskog Carstva (IV st.), kasnoantikna umjetnost ima s obzirom na tematiku dvije struje — jednu u kojoj vladaju »poganski«, tradicionalni elementi, i drugu u kojoj se postepeno formira nova tematika u vezi s kršćanskom religioznom predajom. Nakon četvrtog stoljeća kasnoantikna umjetnost vezana je gotovo posve uz kršćansku predaju, odnosno uz crkvenu organizaciju kršćanstva. Najkarakterističniji spomenici starokršćanske umjetnosti jesu slikarije u katakombama (v.). To su zidne slikarije u secco tehnici s motivima dijelom preuzetim iz helenističke umjetnosti a dijelom inspirirani simbolima i obredima kršćanstva. U rimskim katakombama Sv. Kaliksta, Sv. Priscile, Sv. Domitile i drugih, iz III i IV st. nalazimo prizore iz pastirskog života, berbe i mitoloških priča sli-

kane na lagani »impresionistički« način, ograničenom paletom boja — zelena, razni okeri, bijela i crna. Pored ovih tema javljaju se i prvi prikazi iz Staroga i Novog Zavjeta (Noe, Jona, Uskrsnuće Lazara, v. Ikonografija). Iz prikaza se postepeno odstranjuje sve što ne služi direktnom tumačenju simbola: pejzaž — likovi kao da vise na bijeloj nedefiniranoj pozadini, realna perspektiva, plastičnost, pokret. Zbog toga i jesu vrlo česti prikazi pojedinačnog ljudskog ili životinjskog lika — Oranta (v.), goluba, pauna, janjeta i dr., jer je na taj način najveća transcedentalnost — besmrtnost, Duh sveti, Otkupitelj — prikazana s najmanjim posizanjem u realni svijet oblika.

Arhitektura se stvara tek poslije proglašenja kršćanstva državnom religijom. Unutar antiknoga građevinskog repertoara izabrana je bazilika (v.) kao prostorno rješenje kultne građevine, vjerojatno zbog toga što omogućava prisustvovanje obredima svih vjernika. Tokom IV st. bazilike se podižu po čitavom carstvu, često nad grobom nekog mučenika, a najveće su bile: bazilika Sv. groba u Jeruzalemu, Rođenja u Betlehemu, Velika crkva u Antiohiji. Najveće rimske bazilike: S. Giovanni in Laterano, S. Paolo fuori le mura i S. Lorenzo fuori le mura (izvan gradskih zidina). Pored bazilikalnog rasprostranjen je i centralni tip građevine s kupolom, naročito na Istoku. S bazilikom je povezana velika kreacija starokršćanske umjetnosti — figuralni mozaik. S poda, gdje je već odavno bio

u upotrebi, mozaik se diže na zidove, prekriva ih i postaje prava vidljiva teologija. Najstariji mozaik sačuvan je u crkvi S. Constanza (Konstanca) u Rimu. Nastao iza 337. g. on je još sav u tradiciji rimskoga katakombnog slikarstva. Mozaici na trijumfalnom luku u S. Maria Maggiore (Mađore) u Rimu, od IV do V st., predstavljaju najstarije prikaze iz biblije i evanđelja.

Skulptura se javlja gotovo isključivo na sarkofazima i nastavlja antičke tradicije u prvo vrijeme, ali od V st. dalje sve više prevladava plošnost, biljni ornament i simbolični znakovi (križ, monogram Krista).

STAROMEKSIČKA UMJETNOST, umjetnost plemena na području Meksika, čiji su počeci kronološki nesigurni. Najznačajnije je i najstarije pleme Tolteka, čije je religiozno središte bio grad Teotihuacan, s dvije velike stepenaste piramide posvećene Suncu i Mjesecu i nizom malih piramida (ciudadela). Značajna je granitna skulptura božice Vode, zatim male glavice od gline i slikana keramika. Grad Mitlu (grad mrtvih) iz XIV st. s palačama i hramovima, čiji su zidovi i izvana i iznutra prekriveni mozaicima, sagradila su plemena Zapoteka. Njima i Mixtecima pripadaju i grobovi na Monte Albanu, od kojih su neki vrlo bogati nakitom, urnama, zlatnim maskama. Usporedo se razvijala zasebna kultura plemena Totonaci, koji su također gradili stepenaste piramide, ali horizon-

talno raščlanjene nišama u kojima su stajali idoli. Asteci su bili osvajačko pleme koje je došlo sa sjevera i pokorilo nosioce ranijih kultura. Cvat asteške kulture pada u XIV i XV st. Glavni grad je bio Tenochtitlan s golemim trgom okruženim vijugavim zidom kamenih zmija (simbol vatre), hramovima na vrhovima piramida, velikim palačama, terasama, visećim vrtovima i kanalizacijom koju su imale i obične kuće. U skulpturalnim prikazima osjeća se stalna prisutnost smrti (lubanje od različitog kamena s inkrustacijama) i nasuprot tome realistički oblikovane glave.

STATUA (lat. kip), puna plastika. Skulptura, trodimenzionalno tijelo koje slobodno stoji u prostoru.

STEĆAK, srednjevjekovni nadgrobni spomenik naročitog oblika iz Bosne i Hercegovine te nekih susjednih krajeva Srbije, Crne Gore i Dalmacije. Redovito su izrađeni od monolita, a mogu biti različitog oblika — položeni paralelopiped, sanduk, sarkofag. Dosta veliki broj stećaka je ukrašen plitkim reljefom s geometrijskim i biljnim ornamentima te vrlo stiliziranim ljudskim i životinjskim likovima. Ima prikaza scena iz lova, turnira i kola. Umjetnost stećaka je u biti izraz jedne feudalne, izolirane sredine koja upotrebljava prastare simbole istovremeno s novim gotičkim elementima u stilistici i motivima. Datiraju se uglavnom u XIV i XV st., kada u Bosni vlada bogumilska hereza,

pa je otuda nastalo povezivanje stećaka s bogumilima, koje je međutim tek djelomično opravdano.

STELA (grč. stele stup), nadgrobni spomenik u obliku vertikalne ploče s reljefom.

STEREOBAT (grč. stereos čvrst, betos potporanj), grubi temelj grčkih hramova.

STIL (lat. stilus pisaljka), način izražavanja, odnosno cjelokupnost karakteristika jednog umjetnika, škole, pravca, razdoblja — one značajke koje ga razlikuju od ostalih razdoblja.

STILIZACIJA, pojednostavnjenje prirodnih oblika po određenom redu, sistemu.

STILOBAT, uzdignuto postolje antiknih hramova.

STOA (grč. trijem, hodnik), natkriveni hodnik u antičkoj arhitekturi, koji je barem s jedne uzdužne strane otvoren prema vanjskom prostoru stupovima ili stubovima. Upotreba stoe je višestruka: za šetnju građana, za pravosuđe, razgovore filozofa.

STRIGIL (lat. strigilis strug), kanelira u obliku slova S na kasnoantiknim sarkofazima, a upotrebljavala se i kao arhitektonska dekoracija u renesansi.

STRUKTURALIZAM (lat. structura zidanje), moderna arhitektura koja strukturi daje prvenstvo. Razlikujemo s. Mies van der Rohea (Mis van

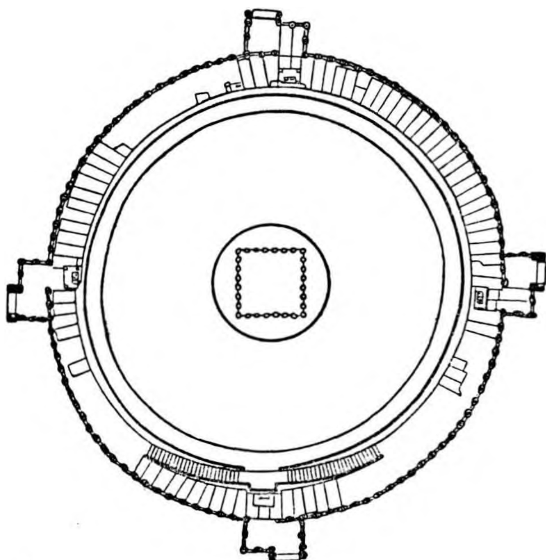
der Roje r. 1886) i P. L. Nervia (r. 1891). Metalne konstrukcije, staklene opne i pravilna tijela karakteriziraju arhitekturu Mies van der Rohea, koja za razliku od funkcionalizma (v.), strukturi podređuje namjenu i izgled zgrade. »Prostor treba oblikovati tako da bude praktičan i ekonomičan, a funkcija će se već prilagoditi tome«, kaže Mies van der Rohe. Ova vrst s. karakteristična je za američku arhitekturu masovne industrijske proizvodnje i mehanizacije. S. P. L. Nervia osniva se na novim konstruktivnim mogućnostima prednapregnutog betona. Strukturalna ideja je ona koja određuje plastično oblikovanje prostora. Nervieva arhitektura suprotstavlja se »plastičnoj inventivnosti« nekih modernih arhitekata, prvenstveno O. Niemayera (Nimajer r. 1907), jer »struktura — Nervijevim riječima — u većini slučajeva ima tehnički sve elemente da se preobrazi u vrhunski arhitektonski izraz«.

STUB, slobodno stojeći potporanj pravokutnog presjeka koji nosi određeni teret. U biti izolirani dio zida. S. može imati bazu i kapitelnu zonu.

STUDIJA (lat. studium), pripremni rad za neko umjetničko djelo, rađen s više pažnje od skice.

STUP, slobodno stojeći potporanj kružnog presjeka koji nosi određeni teret. Osnovni dijelovi stupa: stablo, baza i kapitel (neki stupovi, npr. dorski, nemaju bazu), Stablo stupa može biti od jednog

komada kamena (monolit), ili od više dijelova — valjaka (v. Tambur). U razvoju arhitekture stup predstavlja jedan od prvih elemenata kod kojih neposredna funkcionalnost dobiva estetsko-likovni oblik (v. Dorski, Jonski, Korinski stil, Kanelira, Kapitel).

Tlocrt velike stupe u Sančiju

STUPA (sanskrit lubanja), najprošireniji oblik budističke sakralne građevine u obliku monumentalnog relikvijara. Prva s. je sagrađena na mjestu

legendarne Budine smrti. Rane stupe obično su u obliku polukugle i okružene ogradom, no kasnije se njihova osnova i oblici sve više kompliciraju. Najljepša s. je u Sanči, I st. pr. n. e.

SUHA IGLA, grafička tehnika dubokog tiska, srodna bakrorezu (v.). Na metalnu ploču nanese se čeličnom iglom crtež, ali se ivice ureza i strugotine ne zaglađuju kao kod bakroreza; u njima se zadržava najviše crnila, što daje meki, baršunasti otisak. S. i. najčešće se kombinira s bakropisom.

SUPREMATIZAM (lat. supremare nadvladati), umjetnički pravac u Rusiji. »Suprematizam shvaćam kao supremaciju čiste osjećajnosti u umjetnosti« — piše u manifestu koji je K. Maljevič (1878—1935) objavio 1913. g. Elementi suprematističke slike jesu linija, kružnica, trokut i križ, a slika koja nastaje njihovom kombinacijom je apstraktna. Značajna je Maljevičeva slika »Crni kvadrat na bijelom fondu«, povodom koje je napisao: »Kvadrat koji sam izložio nije bio pravi kvadrat, nego osjećaj, odsutnost objekta.«

SVOD, konstruktivno zatvaranje gornje granice unutrašnjeg prostora. Osnovni oblici svodova 1. bačvasti s., čiji je presjek polukrug; 2. šiljati s., čiji je presjek šiljati luk, a koji se u konstruktivnom smislu ne razlikuje od bačvastog svoda; 3. križni s., koji nastaje ukrštavanjem dvaju bačvastih svodova istog presjeka koji se sijeku pod pravim

kutem; 4. križno-rebrasti s. je križni s. koji je na mjestima gdje se poprečno sijeku svodovi pojačan rebrima, tako da se teret prenosi i na četiri tačke;

Shema konstrukcije križno-rebrastog svoda

5. zvjezdasti s., kod kojeg su rebra raspoređena u obliku zvijezde; 6. mrežasti s., kod kojeg rebra pokrivaju površinu svoda poput mreže; 7. samostanski s. stvaraju četiri polja u obliku sfernih trokuta koji se sastaju u vrhovima; 8. grebenasti s. nastaje križanjem dvaju bačvastih svodova, tako da na njihovom spoju nastaje ravni »greben«; 9. zrcalni s., varijanta križnog svoda, čiji je gornji dio odrezan i zamijenjen ravnim, pravokutnim poljem; 10. kupola (v.); 11. lažni s., primitivna forma svoda koja nastaje ispuštanjem kamena ili opeke u horizontalnim slojevima, stepenasto ih približavajući dok se ne sretnu.

ŠTAFELAJNA SLIKA, slika nastala na drvenoj ploči kao podlozi ili platnu razapetom na okvir i postavljenom na slikarski stalak. Š. s. znači punu samostalnost slikarstva s obzirom na arhitekturu, knjigu, keramiku. Pojavljuje se u helenizmu (v.),

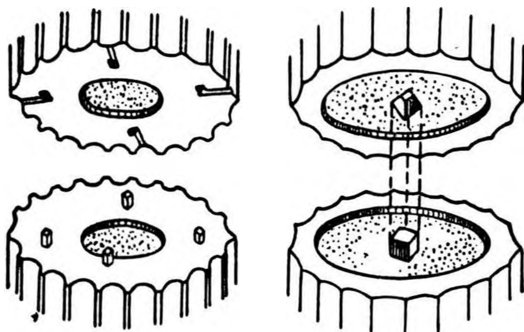
nestaje u ranom srednjem vijeku, ponovo se pojavljuje u gotici (v.) i ostaje glavni izražajni oblik evropskog slikarstva sve do danas.

ŠTUKO (tal. stucco gips), 1. smjesa vapna, zemlje (pozzollana), mramorne prašine ili gipsa, od koje se od najstarijih vremena pravila podloga zidnim slikama. Š. se upotrebljavao i za izradu reljefa i ornamenta na zidovima u rimskoj, bizantskoj, islamskoj i, naročito mnogo, baroknoj arhitekturi. 2. izrađevine od stucca.

T

TABERNAKUL (lat. tabernaculum šator), 1. krović na stupićima u gotičkoj arhitekturi, pod kojim obično stoje statue, no upotrebljava se kao dekorativni oblik i bez skulptura (v. Baldahin). 2. ormarić smješten na oltaru u kojem se čuvaju sakramenti.

TAMBUR (fr. tambour bubanj), 1. element arhitekture u obliku valjka ili višestrane prizme koji nastaje izdizanjem kupole, a izražava raščlanjenost

Tamburi kaneliranih stupova i radius njihovog povezivanja

tereta kod centralnih građevina. 2. pojedinačni dio tijela stupa ukoliko ovaj nije monolit (v.). Tamburi se međusobno povezuju klinovima.

TANAGRA, grad u Grčkoj gdje je potkraj XIX st. otkrivena gradska nekropola s mnoštvom kipića od terakote (v.) koji prikazuju ljudske i životinjske likove. T. skulpture odražavaju monumentalnu umjetnost IV i III st. pr. n. e.

TAPISERIJA (franc. tapisserie vezivo), vrst klečanog ćilima. Izrađuje se od vune i svile, od XIV st. dalje često pretkana zlatnim i srebrnim nitima. Potka oblikuje motive komponirane poput slike (za razliku od tekstila, gdje se motiv jednako ponavlja). Najčešće su kompozicije s ljudskim likovima, ali ih ima i samo sa životinjskim i samo s biljnim. T. se radi po predlošcima — kartonima, koje su gotovo redovito izrađivali slikari, ali karakter tapiserije razlikuje se od onoga slike: nastala iz potrebe da se prostorija izolira od vlage zidova i određena da pokriva zidove, t. je podložna zakonima dekorativnosti, arhitektonskog okvira i materijala, koji isključuju svaki naturalizam. T. je zbog skupocjenosti izrade više od bilo koje grane umjetnosti bila vezana za vladajući sloj društva, što ju je i stilski obilježilo. Zlatno doba tapiserije je od XIV do XVII st., a najljepše su se izrađivale u Francuskoj; Pariz, Aubusson (Obison), Arras (Ara) i Belgiji; Bruxelles (Brisl), Tournai (Turne).

TAŠIZAM (fr. tache mrlja), jedan od naziva za informel (v.).

TEATAR (grč. theatron gledalište), v. Kazalište.

TEMA (grč. stavak), sujet, predmet koji se prikazuje, jedan od elemenata figurativnog umjetničkog djela. Razlikujemo religiozne teme (v. Ikonografija) i svjetovne teme (v. Akt, Genre, Marina, Mrtva priroda, Pejzaž, Portret, Veduta).

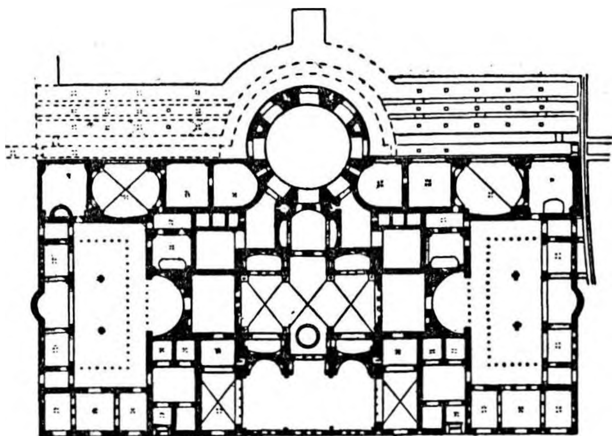
TEMPERA (prema lat. temperare miješati), slikarska tehnika. Boje se priređuju vezivanjem pigmenata pomoću emulzije žumanjca, meda, smokvinog mlijeka, ljepka itd. T. se brzo suši, nije prozirna, a prilikom slikanja ne mogu se postići meki prelazi iz boje u boju. Tempera boje su bez sjaja, pa su se slike premazivale tankim prozirnim namazom od lanenog ulja i smole. Srednjovjekovno štafelajno slikarstvo i ikone u pravilu su rađeni tom tehnikom.

TENIJA (grč. traka), traka pravokutnog presjeka, niske reljefnosti s funkcijom ukrasnog povezivanja dijelova arhitekture. T. je podloga slikanom meandru, pletenici i talasastoj liniji.

TERAKOTA (tal. terrakotta), pečena glina u raznim bojama od bijele do tamnocrvene.

TERME (grč. thermos toplo), luksuzna rimska kupališta. Samo u gradu Rimu bilo ih je 11 pored oko 1000 jeftinih narodnih kupališta. Sve su t. imale sličan raspored prostorija. Kupatila s toplom vodom (caldarium), kupatila s hladnom vodom (frigidarium), odaje za masažu, odaje s toplim zrakom (tepidarium), parno kupatilo (laconicum), vestibul, odaje za razgovor. Najveće rimske t. bile su

sagrađene početkom III st. (Caracaline i Dioklecijanove koje su dovršene 330. g.). Bili su to golemi

Tlocrt Karakalinih terma u Rimu

prostori svođeni križnim svodovima u rasponima od 25 m, bogato ukrašeni mozaicima, polihromijom, arhitektonskim elementima (stup, vijenac), shvaćenim sasvim dekorativno.

TERRA SIGILLATA (lat. pečatirana zemlja), naziv kojim se u novije vrijeme označava rimsko posuđe od pečene gline koje je označeno žigom radionice.

TIMPAN (grč. tympanon), trokutna ili polukružna površina, zabatno polje ili dio portala između nadvratnika i luka (v. Luneta).

TLOCRT, horizontalan presjek u visini temelja, prizemlja i pojedinih katova. Razlikujemo longitudinalni (uzdužni t.), centralni (kružni t.), njihove kombinacije i slobodni tlocrt (v. Arhitektura).

TON, količina svjetla u boji. Služi postizanju iluzije plastičnosti oblika. Tonskim nazivamo ono slikanje kada se dodovanjem boje koja tamni i boje koja rasvjetljava postiže efekt svjetla i sjene.

TONDO (tal. krug, kružni), naziv za sliku ili reljef okruglog oblika. T. se često javlja u firentinskoj umjetnosti XV st.

TOPOGRAFIJA (grč. topos mjesto, grafein pisati), u historiji umjetnosti i arheologiji opisivanje i popisivanje umjetničkih djela i drugih predmeta po mjestu gdje se nalaze. To je prva predradnja koju treba izvršiti da bi se proučavao neki predmet, ili zaštitio spomenik (v.), ali historijsko-povijesna t. je i sama po sebi naučno korisna zato što omogućuje uvid u stvaralaštvo jedne sredine.

TORANA (sanskrit), monumentalna vrata, ulaz u ograđeni prostor oko stupe (v.) u indijskoj arhitekturi. Torane su bogato skulpturirane.

TORANJ, samostalno ili s drugom zgradom povezano zdanje, visoko, s malim, četvrtastim ili kružnim, tlocrtom. Vrh se završava kapom različitih oblika. U starom vijeku t. se rijetko gradio. U sakralnoj arhitekturi srednjeg vijeka postaje glavni akcent čitavog kompleksa (v. Campanile, Minaret, Sedlasti toranj). U profanoj arhitekturi je dio for-

tifikacija (v. Donjon). U srednjovjekovnim i renesansnim gradovima gradski t. (v. Beffroi).

TORUS (grč. toros), konveksna profilacija na bazi jonskog stupa.

TORZO (tal. torso trup), 1. izraz koji se upotrebljava za oštećeni kip kome manjka glava; 2. likovna tema ljudskog tijela bez udova i glave.

TOTEM (u jeziku Indijanaca Sjeverne Amerike »krvni srodnik«, »rodbinski znak«), predmet obožavanja i poštovanja primitivnih naroda. T. je životinja, biljka, kamen ili likovno djelo simboličkog značenja (v. Čuringa).

TRANSEPT (srednjovj. lat.), poprečni brod bazilike koji pod pravim kutom siječe njen uzdužni brod.

TRANZENA (lat. transenna mreža, rešetka), perforirana kamena ili mramorna ploča kojom se zatvaraju prozori, odnosno ploče od kojih se sastoji ograda galerije, oltarske pregrade i dr. Tranzena je osobito često bila upotrebljavana u ranokršćanskoj, predromaničkoj, islamskoj i romaničkoj arhitekturi. Ornament po kojemu su ploče izbušene vrlo je raznolik, geometrijski, biljni i životinjski.

TRAVEJ (fr. travée), dio unutarnjeg prostora uzdužno određen arkadama u zidu, a poprečno lukovima svoda. Jedinica svođenja.

TRECENTO (tal. Trečento 300, kratica za 1300), kronološki pojam za talijansku umjetnost XIV st.

TRIFORIJ, naročiti oblik otvora empora (v.), karakterističan za gotičku arhitekturu, to je grupiranje po tri otvora (ponekad manje ili više) pod jedan zajednički luk.

TRIGLIF (grč. trygliphos trorez), u grčkoj arhitekturi (v. Dorski stil) kameni blok na arhitravu čije je čelo dekorirano sa tri okomite kanelire pravokutnog presjeka. Triglifi se izmjenjuju s pločama metopa (v.).

TRIPTIH (grč. tryptichon), 1. trodjelna slika, 2. trodjelni reljef, najčešće bjelokosni.

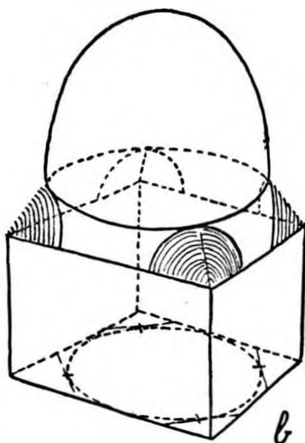
TROGIR, grad u Dalmaciji najbogatiji spomenicima romantičke sakralne i profane arhitekture. U rasteru ulica u istočnom dijelu grada prepoznaje se kvadratična antička shema oko koje su se kružno ovile nepravilne srednjovjekovne ulice. Zapadni dio je izgrađen u kasnijem srednjem vijeku s pravilnim uzdužnim rasterom ulica. Grad je bio opasan zidinama koje su djelomično porušene.

Katedrala Sv. Lovre jedna je od najljepših romaničkih crkava kod nas. Portal bogato ukrašen skulpturama djelo je majstora Radovana iz oko 1240. g. Zvonik je građen u gotičkim i renesansnim oblicima. U unutrašnjosti se nalaze kapela Sv. Ivana Ursinija, djelo Nikole Firentinca, Andrije Alešija i Ivana Duknovića, i krstionica (Andrija Aleši), obje iz druge pol. XV st. Predromaničke crkve Sv. Marije i Sv. Barbare imaju vrlo zanimljiv tlocrt, prva je šesterolisna, a druga na upisani križ s kupolom, unutar bazilikalnog tlocrta. Među najvažnije spomenike ubraja se i romanička

crkva Sv. Ivana i Gradska loža, gotički Sv. Dominik i palača Ćipiko na Narodnom trgu.

TROHILUS (grč. trokhilos), konkavna profilacija na bazi jonskog stupa.

TROMPA (fr. trompe varka), konstruktivno rješenje prelaza s poligonalnog ili četvrtastog tlo-

Konstrukcija kupole sa trompom

crta osnovice na kružni ili poligonalni tlocrt kupole. Ima oblik trougaone niše.

TROMPE L'OEIL (fr. Tromp lej varka oka), v. Iluzionizam.

TRULLO (lat.), prethistorijski tip centralne građevine u obliku stožca, rasprostranjen u južnoj Italiji (Apulija) (v. Bunje).

TRUMEAU (fr. Trimo), stub u sredini širokih romaničkih i gotičkih portala, obično skulpturalno oblikovan.

TUDOR STYLE (engl. Tjudor Stajl, stil Tudor), gotika XVI st. u Engleskoj unutar koje dolazi do spajanja kasnogotičkih i renesansnih elemenata.

TUMULUS (lat. brežuljak), grobnica potkraj kamenog, brončanog i željeznog doba. Grobnu komoru pokriva veći ili manji humak od zemlje ili kamena.

TURBE (arap. turbeh grobnica), islamska grobnica četvrtastog tlocrta zasvođena kupolom, ponekad piramidalnog krova.

TUŠ, crna tekućina kojom se izvode crteži perom ili kistom. Pravi se tako što se čađa (nekada dobivena od izgaranja drveta, danas od zemnog plina), vezuje ljepilom i rastapa u vodi. Prvi t. upotrijebili su Kinezi već prije 4500. g.

U

UGLJEN, 1. crtači materijal. Najbolji u. za crtanje dobiva se od vrbinog i lipovog drveta, koji na hrapavoj površini papira ostavlja mekan i kompaktan trag. 2. crtačka tehnika čija je specifičnost u kontrastu crnog traga i bijele podloge, u slobodi rukovanja i mogućnosti postizanja plastičnih efekata sjenčanjem. Pogodan za izradu skica i studija.

ULJE, slikarska tehnika. Slikanje bojama čija su vezivna sredstva razna sušiva ulja (laneno, orahovo, makovo), Nastaje postepenim zamjenjivanjem emulzija u temperi uljem. Šira primjena ove tehnike počinje u XV st., po predaji pronašli su je u Nizozemskoj braća Van Eyck (Ajk). U prvo vrijeme slikalo se na drvenoj dasci, a tek od XVI st. upotrebljava se platno, razapeto na drvenom okviru i pokriveno određenom podlogom (v. Grundiranje). Slikanje uljenom tehnikom dozvoljava tanki, prozirni namaz, nanošenje boja u debelim slo-

jevima (impasto), miješanje boja i postavljanje boje iznad boje; s uljenim bojama mogu se postići vrlo nježni prelazi i bogati koloristički efekti.

URBANIZAM (lat. urbs grad), praksa i teorija prostornog organiziranja života ljudi. Moderni u. zahvaća organiziranje od najmanjih do najvećih aglomeracija (udruženja ljudi), tj. od zaseoka do metropole, kao i međusobno koordiniranje svih aglomeracija unutar šireg, prirodno omeđenog područja — regionalni urbanizam. Sam naziv pokazuje da u. prije svega označava djelatnost vezanu za podizanje, organiziranje, uređenje g r a d a. Grad je bio onaj tip zajednice koji je u prošlim historijsko-ekonomskim uvjetima bio nosilac historijskog zbivanja bilo da se poistovećivao s državom (Grčka, evropski srednji vijek), ili je bio glavna političko-ekonomska jedinica unutar države proširen na veće, ponekad golemo područje (Egipat, Rim, Evropa od XVI st. dalje). Za historiju umjetnosti vrlo je značajan upravo ovaj »gradski« urbanizam, i to zbog dva glavna razloga: prvo, formiranje slobodnih gradskih prostora — trgova, ulica — i njihov odnos prema izgrađenim prostorima može doseći razinu autentičnog likovnog izražavanja koje poput arhitekture ujedinjuje ispunjavanje uvjeta funkcionalnosti i slobodnog umjetničkog stvaranja. Drugo, gradski prostori su okvir

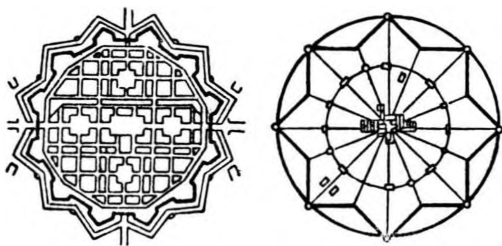
u kojem umjetnost arhitekture egzistira. Upravo: gradski prostori su funkcija arhitekture.

Oduvijek postoje gradovi nastali postepeno, spontanom aglomeracijom, a vrlo rano su se pojavili i planski osnovani gradovi. Predmet urbanizma u užem smislu upravo su ovi posljednji, jer u. i nastaje iz gradotvoračke prakse kroz historiju. Međutim, »spontanost« prve grupe naselja samo je djelomično stvarno »spontana«, odnosno pri njihovom formiranju izostao je onaj prvi gradotvorački akt akt-odluka o osnivanju, odabiranju terena, jedinstvena koncepcija i stanovita proizvoljnost koja je uz to vezana — ali prostorno ustrojstvo spontano nastalog naselja odražava također jasno sve skrivene društveno-ekonomske prisile — stupnjevanje građevinske mase kultnih, vladarskih, javnih i privatnih objekata (kod ovih posljednjih još i podjelu na imućne i siromašne), što je osnovna karakteristika planski osnovanih gradova.

Grad kao čvrsta zajednica niza samostalnih objekata s objektima javne društvene namjene prvi put se javlja u brončano doba u tipu tzv. terramara, rasprostrnjenih u centralnoj Evropi. Terramare su bile podijeljene ulicama u pravokutne insulae (lat. otok). Prvi planski i odjednom osnovani grad nalazimo u Egiptu — Kahum (Sezostris III, oko 2500. g. pr. n. e.). Pravokutnog je oblika s odi-

jeljenom radničkom četvrti, glavnom širokom ulicom koja vodi do hrama i pokrajnjim ulicama koje se u nju slijevaju pod pravim kutem. Radnički grad Tell-el-Amarna iz 1400. g. pr. n. e. pokazuje sličan raspored.

Hetiti su prvi izradili novi tip osnove kružnog oblika s akropolom u sredini (Sendžirli, od oko 2000—1500. g. pr. n. e.). Grčki graditelj Hipodam (V. st. pr. n. e.) teoretski je razradio izgradnju gradova s pravokutnom shemom ulica, javnim prostorima s diferenciranim namjenama, jednake blokove kuća i izgradnju u terasama (Milet u Maloj Aziji). Etruščani su podizali gradove s pravilnom mrežom ulica i proširenim glavnim saobraćajnicama u nizini (Marzabotto), dok su se u brežuljkastim predjelima adaptirali terenu.

Planovi idealnih renesansnih gradova

Rimljani su naslijedili etruščansku shemu ulica i dalje je razradili u čvrsto fiksirani plan rimskoga vojnog logora-castruma: pravokutno zemljište podijeljeno je u insulae, povezane pravilnom she-

mom ulica. Na sjecištu carda i decumanusa (v.) umjesto 2 insulae nalazio se slobodni prostor foruma (v.). Grad je bio opasan zidinama, a na svakoj stranici pravokutnika bila su probijena vrata.

Osnovna karakteristika srednjovjekovnoga gradskog rastera je raznolikost shema i odstupanje od njihove stroge primjene, bilo da je riječ o pravokutnoj bastide (v.), koncentričnom tlocrtu, zrakastom, na riblju kost i dr. Grad se dijeli u četvrti prema zanimanju stanovnika i etničkoj pripadnosti. Svaka od ovih četvrti ima svoj mali trg s crkvom i ložom (Venecija). Novi je tip četvrti za stanovanje slijepa ulica.

U renesansi cvjeta istraživanje plana idealnog grada, koji poprima najčešće shemu zvijezde, s javnim prostorom u sredini. U tlocrtu zvijezde bila je ujedinjena potreba obrane i saobraćaja (Palmanova u sjev. Italiji).

S industrijskom erom u. doživljava jednu od najvećih dekadencija (špekulacije sa zemljištem sprečavaju ostavljanje slobodnih površina javne namjene, velika gustoća stanovništva, ulice zakrčene vozilima). U novije doba problem vraćanja ulice pješaku (tj. njihovo oslobađanje od vozila) rješava se izgradnjom odvojenih centara javne namjene (za trgovinu, kulturni život, rekreaciju i dr.). Le Corbusier predlaže veliku koncentraciju stanovanja (kuće u kojima se nalazi sve, od stana do kina), dizanje zgrada uvis, što omogućava ostavljanje zelenih slobodnih površina i smanjenje udaljenosti u velegradovima, te potpuno od-

vajanje kolnoga od pješačkog prometa. U najnovije vrijeme kriza urbanog života pokušava se riješiti izgradnjom mikrorajona (s vlastitim trgovačkim, kulturnim i administrativnim središtem).

URNA (lat. posuda), 1. posuda pravljena u različitim razdobljima u svrhu sahranjivanja spaljenih ostataka pokojnika. Postoje različiti oblici: oblik kućice je čest u neolitu, oblik lica u trećem tisućljeću pr. n. e. u Troji, ljudski lik u brončanom dobu itd. 2. velika ukrašena vaza.

V

VALER (fr. valeur vrijednost), čista boja u odnosu prema drugoj čistoj boji, najčešće komplementarnoj (v. Kolorizam).

VARAŽDIN, po broju i kvaliteti baroknih građevina najbarokniji grad u Hrvatskoj. Sve do XIX st. sastoji se od 2 zasebna grada: Stari grad — srednjovjekovni burg pregrađen u XVI st. u renesansnu utvrdu na vodi, s okruglim kulama i dvorištima okruženim arkadama, i varoš, koja se razvija pokraj burga, ali ostaje jarcima od njega odvojena. U XV st. utvrđuje se zemljanim nasipima, koji se u XVI st. zamjenjuju zidanim bedemima i bastionima. U XIX st. jarci su zatrpani, a bedemi uklonjeni. Česti požari uništili su ili vrlo oštetili gotovo sve srednjovjekovne građevine, a i mnoge barokne su stradale od požara 1776. g. Među sačuvanim sakralnim građevinama najvažnije su: barokizirane župska i franjevačka crkva i, naročito, isusovački samostan i crkva iz XVII st. s karakterističnim tlocrtom jednobrodne crkve s redom kapela uz uzdužne strane. Od profane arhitekture:

palače Patačić (u rokoko stilu), Sermage-Prassinsky, Drašković i Erdödy.

VAZA, vrst posude koja se izrađuje od zemlje (v. Keramika), metala ili stakla (v. Porculan). Neke su se kulture najjasnije izrazile upravo u umjetničkoj izradbi vaza (Grčka, egejska kultura, Kina). V. nastaje već u neolitu. Bez obzira na vrijeme i stil, sastoji se od plašta koji određuje oblik i koji je od čvrstog materijala, i prostora, šupljine koju plašt zatvara, preodređene za smještaj tekućine.

VEDUTA (tal. vidik), slikarska tema. Prikaz neke ulice, trga, grada. V. je često okvir figuralnoj kompoziciji. U XVIII st. postaje omiljela samostalna tema, naročito u Italiji.

VEZ, vrst ručnog rada. Iglom se nitima svile, pamuka, vune, zlata, srebra i drugim materijalima na tkanoj podlozi izvode ornamenti, plitki ili uzdignuti. V. se izrađivao u svim razdobljima, ali je za historiju umjetnosti posebno važan srednjo-vjekovni v. izrađivan za potrebe kulta (svećenička odjeća, antipendiji, marame za zamatanje relikvija).

VIERGE DORÉE (fr. Vjerž Dore zlatna djevica), kip nasmiješene Bogorodice s Isusom, u stavu kontraposta, na trumezu južnog portala katedrale u Amiensu (Amjen) nastao oko 1260—70. g.

VIHARA (sanskrit), samostan pored čajtija (v.) Ćelije su organizirane oko dvorišta. Kod velikih vihara postoji sistem više dvorišta (npr. u Gandari).

VIJENAC, vodoravni, glatki ili profilirani pojas koji izbija iz zida, a kojim se naglašava vodoravno raščlanjivanje neke građevine, raspodjela na katove i »završetak« prije krova. I pojedini otvori, prozori, vrata mogu imati svoj v. V. isto tako povezuje i pojedine elemente okomitog raščlanjivanja neke građevine (npr. pilastre), tako da predstavlja vrlo važan element u oblikovanju fasade.

VIKINŠKA UMJETNOST, umjetnost Skandinavije u VIII i IX st. Naziv potječe od plemena Vikinga koji su glavni nosioci te umjetnosti. Dijeli se na više stilskih razdoblja. Glavne su karakteristike bogati zoomorfni ornamenti. Najznačajniji nalaz je Oseberg — grobna komora s velikim brodom ukrašenim rezbarijama.

VILLA (lat.), tip rimske kuće, različit u pojedinim provincijama. Razlikujemo v. rusticu — seoska, gospodarska kuća (Boscoreale), i v. suburbanu — kuća na ladanju, u okolici grada, ponekad golemih razmjera (Tivoli: v. Hadriana). U renesansi ladanjska kuća okružena vrtom G. da Sangallo: Poggio a Caiano (Pođo a Cajano) u blizini Firenze.

VIMANA (sanskrit), piramida na katove, sastavni dio indijskog hrama. U VII st. iz vimane se razvio toranj — šikara.

VINJETA (tal. vignetta lozica), mala slika, crtež ili ukras u tekstu (knjizi ili novinama).

VISOKA RENESANSA, v. Renesansa.

VITRAIL (fr. Vitraj prozor od obojenog stakla), slikarska tehnika. Komadići obojenog stakla povezani olovnim okvirima sačinjavaju sliku i ispunjavaju prozorske otvore. V. je poznat već u IX st., ali prvi sačuvani primjerci potječu tek iz XI st. Razdoblja kasne romanike i gotike najbolje su iskoristila mogućnosti vitraila i u toj tehnici ostvarila povezanost arhitekture i slike, vanjskog i unutarnjeg prostora. Najkompletniji ciklusi vitraila sačuvani su u Francuskoj.

VIZIGOTSKA UMJETNOST, umjetnost Španije od V do poč. VIII st. Najvažniji arhitektonski kompleks — tri crkve u Tarassi — pokazuje istočnjačke utjecaje. Vizigotska arhitektura upotrebljava potkovasti luk za arkade i tlocrt apsida. Skulptura se uglavnom nalazi na kapitelima koji su korintskog tipa, ponekad ukrašeni ljudskim i životinjskim likovima u plitkom reljefu. Slikarstvo se sačuvalo u crkvi St. Miguel u Tarrassi iz VI st. (prikaz Apokalipse). Kraj Toleda, u mjestu Guarrazar, nađene su krune dvaju gotskih kraljeva iz VII st. koje su rađene u bizantskoj tehnici, ali su ukrasom slične barbarskim zlatarskim tvorevinama.

VOLUMEN (lat. savitak), 1. rotulus; 2. tijelo u prostoru. Trodimenzionalnost koja se ostvaruje ra-

zličitim sredstvima u različite svrhe (arhitektura, skulptura, industrijsko oblikovanje), ili se oblikuje kao iluzija volumena na plohi (slikarstvo). V. se postiže oblikovanim sredstvima arhitekture (masa, zid, krov, stub, stup, arkada, vijenac itd.), u skulpturi ga izražavaju linija, izlomljenost površina, igra svjetla i sjene, a u slikarstvu ton, chiaroscuro. Doživljaj arhitekture i skulpture uvijek je doživljaj volumena do kojeg dolazimo obilaženjem i razgledavanjem iz različitih uglova.

Voluta

VOLUTA (lat.) 1. spiralni ukrasni element na uglovima jonskog i korintskog kapitela; 2. Ukrasni element u obliku slova S, naročito čest na baroknim fasadama.

VOTIV (lat. votivus zavjetan), zavjetni dar višim silama. V. može biti građevina (votivne, zavjetne crkve), skulptura, slika ili predmet (v. Exvoto).

VRATA, otvor u zidu kroz koji se ulazi u neki prostor. V. služe za propuštanje svjetla u arhitekturama gdje ne postoje prozori (Egipat, Grčka). Vrata mogu biti pravokutnog, trapezastog oblika ili lučno nadsvođena. Kamene grede koje uokviruju otvor s vertikalnih strana zovu se dovratnici, a greda s gornje horizontalne strane je nadvratnik.

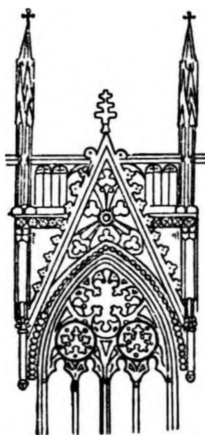
VRATNICE, drvene ili metalne plohe kojima se zatvaraju ulazi u građevine; poznaju ih već najstarije kulture Mediterana (Egipat), a najstariji opis v. nalazimo kod Homera. U antici su se v. učvršćivale pomoću klina koji je ulazio u okruglu rupu iskopanu uz dovratnike u nadvratniku i pragu vrata, te su se otvarale okretanjem tog klina u rupi. Prva dekoracija vratnica sastojala se od glava čavala kojima su poprečne daske bile pribijene uz uzdužne (Grci, Etruščani), tako da je ploha vratnica bila podijeljena u kvadratična polja — kasete. Kasnije su se v. oslikavale, intarzirale, ukrašavale reljefima, oblagale metalnim pločama. I v. bronce zadržavale su raspored ukrasa karakterističan za drvenu konstrukciju. Za historiju umjetnosti posebno značenje imaju v. crkava iz IV i V st. ukrašene reljefima (S. Ambrogio u Milanu, S. Sabina u Rimu) i niza crkava iz XI—XIV st. Reljefi na njima pripadaju najvažnijim spomenicima kiparske umjetnosti toga vremena. Za našu historiju umjetnosti osobito su važne v. majstora Buvine iz 1214. g. na ulazu u splitsku katedralu.

VRTNA ARHITEKTURA, oblikovanje pejzaža po određenim dekorativnim principima. Sredstva su zemljište, voda, flora, ali isto tako i arhitektonska i skulputuralna djela. Postoje dva osnovna oblika: pravilan, geometrijski i nepravilan, slobo-

dan. Prve vrtove poznajemo s egipatskih i grčkih opisa babilonskih tzv. »visećih vrtova Semiramide«. Kineski vrtovi nepravilnog rasporeda s mostićima, jezerima, paviljonima i minijaturni japanski vrtovi oponašali su pejzaž. Kasnogotički i renesansni vrtovi bili su pravilni, geometrijski i pod njihovim utjecajem nastao je u XVII st. francuski vrt (v.), dok se u XVIII st. Evropom proširio engleski vrt (v.).

W

WERKBUND (njem. savez rada), njemačka organizacija tvorničara, arhitekata, umjetnika i pi-

Wimperg

saca na čelu s H. Muthesiusom (1861—1927), osnovana 1907. g. u svrhu borbe »za kvalitetu industrij-

skog rada«. »To nisu mašine što proizvode manje vrijedna djela, već naša nemoć da ih upotrebljavamo kako treba«, piše T. Fischer, jedan od pripadnika. Po uzoru na njemački W. osnovane su slične organizacije u Engleskoj, Austriji, Švicarskoj, Švedskoj. Muthesius je uspio angažirati najznačajnije umjetnike tog vremena i povezati se s P. Behrensom (Berens) i J. Hoffmanom u Beču, Poelzigom (Pelcig) u Bratislavi, Van der Veldeom u Weimaru. Utjecaj Werkbunda bio je velik na nastajanje Bauhausa (v.).

WIMPERG (njem. učelak), ukrasni trokutni zabat koji se javlja u gotičkoj arhitekturi iznad prozora i portala, obično ispunjen mrežištem (v.). Njegove kose strane ukrašene su rakovicama (v.), a uokviruju ga fiale (v.).

Z

ZABAT, 1. trokutasti završetak uže strane zgrade. Oblikom prati nagib krova, ali ga može iz dekorativnih razloga nadvisivati. O zabat se upire sljeme krova. Polje zabata — timpan (v.) često je bilo korišteno za smještanje skulpturalnog ukrasa (Grčka, Rim). 2. završetak rizalita (v.). 3. trokutasto polje, istaknutih, profiliranih rubova, nad prozorima i vratima, koje je u arhitekturi manirizma i baroka često prekinuto, što stvara dojam vertikalne pokrenutosti.

ZADAR, grad u Dalmaciji, posebno važan po broju i kvaliteti očuvanih predromaničkih i romaničkih spomenika. Grad je izgrađen po pravilnoj rimskoj shemi. Najnovija istraživanja otkrila su izgled administrativnog i religioznog centra u antici. Oko pačetvorinastog foruma (v.), na sjecištu carda i decumanusa, nalaze se: na istočnoj strani taberne — dućani; na južnoj monumentalna bazilika; na zapadnoj hram s portikatom. U ranom

srednjem vijeku na otvorenoj površini foruma izgrađen je Sv. Donat, kružnog tlocrta sa tri polukružne apside. Iz predromanike su još crkve Sv. Petra i Sv. Andrije, te crkva Sv. Lovre s portalom koji uz pluteje iz Sv. Nedjeljice u Arheološkom muzeju svjedoči o počecima naše srednjovjekovne figuralne plastike. U romanici sagrađene su crkve Sv. Krševana i katedrala Sv. Stošije, te zvonik i kapitul Sv. Marije (oko 1105. g.). Gotika prodire potkraj XIII st. s propovjedničkim crkvama Sv. Frane i Sv. Dominika. U XVI st. podignuta je renesansna fasada Sv. Marije (unutrašnjost barokna), franjevački klaustar, gradska loža i kopnena vrata (po nacrtu venecijanskog graditelja Michele Sanmicheli). U riznicama Sv. Marije, Sv. Krševana i u katedrali čuvaju se brojni srednjovjekovni relikvijari — »Zlato i srebro Zadra«.

ZAKON KADRA, zakon okvira ili zadane plohe po kojem se prikazani oblici na slici ili reljefu podređuju okviru slike ili arhitektonskom okviru, te njihova veličina i kompozicija zavise od oblika i veličine zadane plohe.

ZAŠTITA SPOMENIKA, teorija i praksa zaštićivanja spomenika kulture od prirodnoga ili namjernog uništavanja, te naziv službe zaštite spomenika u Jugoslaviji. Uobičajen je i naziv konzervacija spomenika (prema lat. čuvanje). Objektivne

zaštite spomenika, koja jednako cijeni spomenike svih razdoblja, nema prije XIX st., ali privrženost i poštovanje prema njima susrećemo vrlo rano. Najčešće je to bilo spojeno sa čuvanjem kultnih građevina. U Rimu su postojali posebni činovnici — ediles, zaduženi za održavanje hramova. Car Teodozije, iako i sam kršćanin, naročitim je propisima zabranjivao kršćanima rušenje poganskih spomenika. Rimski pape su u VI st. osnovali službu čuvanja katakombā, a Karlo Veliki je naredio svim biskupima da poprave stare crkve koje su se rušile od zapuštenosti. U renesansi se javlja interes za spomenike kao takve, ali samo za antikne. Početkom XVII st. postoje propisi u Rimu protiv iskapanja i odnošenja predmeta. Novu sferu interesa otvara Francuz Viollet le Duc (Vjole le Dik 1814—79), koji je pokrenuo kampanju za spašavanje gotičkih spomenika. Od XIX st. dalje razrađuje se i teorija zaštite spomenika.

Spomenike čuvamo iz naučnih razloga — neposredni svjedoci materijalnog i duhovnog stanja prošlih vremena; emotivnih — umjetnički spomenici pored historijskih uvjetovanosti sadrže i izraz apsolutnih stanja svijesti, pa produkte najrazličitijih naroda i razdoblja doživljavamo kao obogaćenje, prepoznavanje i pronalaženje vlastite ljudskosti; filozofskih — spomenici su ona stalna ga-

lerija koja svojim kontinuitetom pomaže shvatanje suštine ljudskog postojanja. Postoje i drugi razlozi čuvanja spomenika — nacionalni, s obzirom na dokumentiranje vlastite kulture i bolje shvaćanje današnjeg historijskog položaja; čuvanja prestiža; stjecanja materijalnih koristi iz turizma, koji je stimuliran postojanjem spomenika, itd. S vremenom se pojam spomenika uglavnom definirao ovako: »Spomenikom se smatraju nepokretni i pokretni predmeti kao i grupe predmeta, koji su zbog svoje arheološke, historijske, sociološke, etnografske, umjetničke, urbanističke i druge naučne ili kulturne vrijednosti značajni za društvenu zajednicu« (čl. 2 Zakona o zaštiti spomenika kulture, Narodne novine 1960). Svrha zaštite spomenika je očuvanje spomenika u izvornom stanju, stvaranje što povoljnijih uvjeta za opstanak spomenika i poduzimanje mjera za njegovo uzdržavanje, sprečavanje svih radnji koje na bilo koji način umanjuju vrijednost spomenika te poduzimanje mjera da spomenici, prema svome značenju, služe zadovoljenju kulturnih potreba zajednice (čl. 3 spomenutog Zakona).

Zaštita se provodi istraživanjem, registriranjem, održavanjem i stvaranjem uvjeta da spomenik ostane vjeran sebi, a to se u našoj zemlji obavlja putem Zavoda za zaštitu spomenika.

S obzirom da spomenici najčešće nisu do nas došli u autentičnom stanju zbog zuba vremena i izvršenih »adaptacija« u vezi s upotrebom i ukusom u pojedinim razdobljima, jedan od najvažnijih problema zaštite spomenika jest određivanje prirode konzervatorskih radova. Poslije metode rekonstrukcije (v.), pa metode restauracije (v.), danas se općenito smatra najpozitivnijim princip konzervacije, tj. poduzimanje mjera za tehničku zaštitu spomenika, ostavljajući ga u zateknutom stanju, sa svim izmjenama koje svjedoče o životu spomenika kroz stoljeća (naravno, uz asanaciju, popravak itd.). Međutim, nijedan princip ne treba slijepo slijediti. Potrebno je uzeti u obzir niz faktora, od određivanja prirode samog spomenika do uočavanja potreba zajednice kojoj pripada, pa će tako biti ispravna rekonstrukcija Varšave, restauracija romaničkih katedrala u Francuskoj i konzervacija Salone.

ZBIRKA. Prve zbirke nastaju još u doba helenizma, a sastojale su se od grčkih skulptura — originala i kopija. Značajne su renesansne, iz kojih su se razvili muzeji (v.) i galerije (v.).

Najveće svjetske zbirke:

Akademie der Bildenden Künste, Beč (Austrija).

Albertina, Staatliche Graphische Sammlung, Beč (Austrija).

Alte Pinakothek, München (SR Njemačka).

Ambrosiana, Pinacoteka Milano (Italija).

Art Museum, Cincinnati (SAD).

Baroda Museum and Picture Gallery, Baroda (Indija).

Bode, Museum, Berlin (DR Njemačka).

Borghese, Museo e Galleria, Rim (Italija).

Brera, Pinacoteka di, Milano (Italija).

British Museum, London (Vel. Britanija).

Brooklyn Museum, New York (SAD).

Cluny, Museé, Pariz (Francuska).

Egipatski muzej, Kairo (Egipat, UAR).

Ermitaž, Gosudarstvenij, Lenjingrad (SSSR).

Galeria Universala a Muzeului de Arta, Bukurešt (Rumunjska).

Galerija JAZU, Zagreb (Jugoslavija).

Galleria della Accademia, Firenze (Italija).

Galleria della Accademia, Venecija (Italija).

Gemäldegalerie, Staatliche Kunstsammlungen, Drezden (DR Njemačka).

Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg (SR Njemačka).

Gosudarstvenij muzej Puškina, Moskva (SSSR).

Graeco-Roman Museum, Aleksandrija (Egipat UAR).

Guggenheim Museum, New York (SAD).

Islamic Art, Museum, Kairo (Egipat, UAR).

Kantonski muzej, Kanton (NR Kina).

Koptski muzej, Kairo (Egipat, UAR).

Kunsthistorisches Museum, Beč (Austrija).

Kunstmuseum, Basel (Švicarska).

Kunstmuseum, Bern (Švicarska).

Louvre, Pariz (Francuska)

Metropolitan Museum of Art, The, New York (SAD).

Municipal Gallery of Modern Art, Dublin (Irska).

Museé de l'Homme, Pariz (Francuska).

Museé des Arts Decoratifs, Pariz (Francuska).

Museé National d'Art Moderne, Pariz (Francuska).

Museé Royaux des Beaux-Arts de Belgique, Brisel (Belgija).

Musei Capitolini, Rim (Italija).

Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (Jugoslavija).

Museo Civico Correr, Venecija (Italija).

Museo dell Opera del Duomo, Firenze (Italija).

Museo Nazionale, Napulj (Italija).

Museo Poldi Pezzoli, Milano (Italija).

Museum of Fine Arts, Boston (SAD).

Museum of Modern Art, The, New York (SAD).

Muzej Akropole, Atena (Grčka).

Muzej bizantske umjetnosti, Atena (Grčka).

Muzej Vostočnih kultur, Moskva (SSSR).

Muzej palače, Peking (NR Kina).

Museu Nacional de Arte Antiga, Lisabon (Portugal).

Museum Narodowe, Krakov (Poljska).

Museum Narodowe, Varšava (Poljska).

Nacionalni arheološki muzej, Atena (Grčka)

Nacionalni muzej, Tokio (Japan).

Narodni Galerie, Praga (Čehoslovačka).

Narodni Muzej, Beograd (Jugoslavija).

Nationalgalerie, Berlin (DR Njemačka).

National Gallery, London (Vel. Britanija).

National Gallery, Otawa (Kanada).

National Gallery of Art, Washington (SAD).

National Gallery of Modern Art, New Delhi (India).

Pinacoteca di Capo di Monte, Napulj (Italija).

Pitti, Palazzo, Galleria Palatina, Firenze (Italija).

Prado, Museo del, Madrid (Španjolska).

Rijskmuseum, Amsterdam (Holandija),

Rodin, Museé, Pariz (Francuska).

Ruskij Hudožestvenij Muzej, Gosudarstvenij, Kijev (SSSR).

Šangaj muzej, Šangaj (NR Kina).

Skansen, Štokholm (Švedska).

Szépmüvészeti Muzeum, Budimpešta (Mađarska).

Tate Gallery, The, London (Vel. Britanija).

Topkapi Sarayi Muzesi, Istambul (Turska).

Uffizzi, Galleria degli, Firenze (Italija).

Vatikanski muzeji, Musei Vaticani e Gallerie Pontificie, Rim

Victoria and Albert Museum, London (Vel. Britanija).

Wallace Collection, London (Vel. Britanija).

ZLATARSTVO, umjetnički obrt u kojem se plemenite kovine zlato, srebro i platina obrađuju u umjetničke i ukrasne svrhe, i to gotovo isključivo ručno. Pogodnost je ovih kovina za umjetničku obradu u privlačnosti ovih rijetkih, sjajnih metala, njihovoj velikoj kovnosti i otpornosti prema oksidiranju. Samo platinu je moguće upotrebljavati u čistom stanju, dok se zlato i srebro moraju miješati s drugim metalima (bakar, cink i dr.), jer se

inače zbog svoje mekoće ne bi mogli upotrebljavati. Vrlo su često zlatarski predmeti izrađeni od neplemenitih metala i naknadno pozlaćeni odnosno posrebreni. Glavne zlatarske tehnike: kovanje i modeliranje rukom; ukucavanje (list kovine ukucava se u drveni, kameni ili metalni kalup i kasnije cizelira (v.); lijevanje u kalupe; niello (v.); kloazoniranje (v. Emajl); filigran (od srebrnih i zlatnih žica izvlače se tanke niti i slažu u ornament na metalnoj podlozi). Značenje koje je z. imalo u likovnom izražavanju pojedinih epoha od prvih velikih kultura do danas vrlo je različito. Ponekad zbog raznovrsnih uzroka i u vremenima punog cvata ostalih likovnih umjetnosti z. se ograničavalo na serijsku proizvodnju (antika, Daleki istok), ali ima ljudskih zajednica o čijem formalnom shvaćanju svjedoče samo i isključivo zlatarski predmeti (Skiti VI—IV st. pr. n. e., barbari u Evropi V—VIII st.), a drugi put je sitna zlatarska plastika uz bjelokost jedini nosilac plastične likovne tradicije, te će tada z. utjecati na razvoj monumentalnog kiparstva (u Evropi VI—XI st.).

ZLATNI REZ, odnos dvaju dijelova u kojem se manji odnosi prema većem kao veći prema cjelini. Proporcije zlatnog reza bile su naročito poštovane u antičkoj i renesansnoj umjetnosti, a ponovno ih stavlja u prvi plan i empiristička estetika (Fechner, Müller i dr.).

ZMAJ, fantastična neman sa tri ili devet glava iz čijih očiju izlazi plamen i s tijelom pokrivenim ljuskama. Javlja se u narodnim pričama, grčkoj mitologiji i srednjovjekovnim legendama. Tema likovnih prikaza.

ZODIJAK, likovna tema česta u romanici i gotici. U uskom pojasu s jedne i druge strane ekliptike kreću se Mjesec i planete. U počecima astronomije ovaj pojas je podijeljen na 12 dijelova i svakom dijelu određen je jedan znak. To su: Vodenjak, Riba, Ovan, Bik, Blizanci, Rak, Lav, Djevica, Vaga, Strijelac, Kozorog.

Ž

ŽELJEZNO DOBA, prethistorijsko razdoblje koje počinje pronalaskom željeza, što se u Egiptu i Mezopotamiji dogodilo već sredinom 2. tisućljeća, a na obalama Mediterana oko XII st. (v. Etruščanska umjetnost). Ž. d. na evropskom području dijeli se na dva perioda: kulturu Hallstatt (Halštat X—V st. pr. n. e.) i kulturu La Tène (La ten oko V—I st. n. e.), nazvane tako po istoimenim nalazištima u Austriji i Švicarskoj. Hallstatt kulturu stvorila su plemena u Bavarskoj, Češkoj i oko Rajne. Tu se prvi put u Evropi pojavljuju u grobovima željezni mačevi bogato ukrašeni ornamentom. Karakterističan je, međutim, nov način sahranjivanja — u drvenoj komori s tumulusom (v.) iznad, dok se pokojnik postavlja na kola. Najznačajniji nađeni takav grob je iz Vixa (Viks 500 g. pr. n. e.). Vjerojatno je sahranjena neka princeza na kolima sa skinutim kotačima prislonjenim uza zid, s nakitom i velikom grčkom vazom. Upravo se po tome vide veze s grčkim kopnom i Etruščanima. Keramika je oštrih bridova i tamnih boja. U V st. Hallstattsku kulturu zamjenjuje naprednija kultura La Tène. Najznačanije

središte bilo je oko srednje Rajne. Veze s Grcima i Etruščanima bile su još jače nego u doba Hallstatta. Nosioci te kulture su Kelti. Umjesto kola na četiri kotača sve više se u grobovima javljaju bojna kola na dva kotača. U ornamentu se traže krivulje, asimetričnost, apstrakcija ljudskih i životinjskih oblika, karakterističan motiv je riblji mjehur. Keramika je zaobljenih oblika s talasastim ornamentom. Sve više se sa seoskom miješaju elementi urbane kulture.

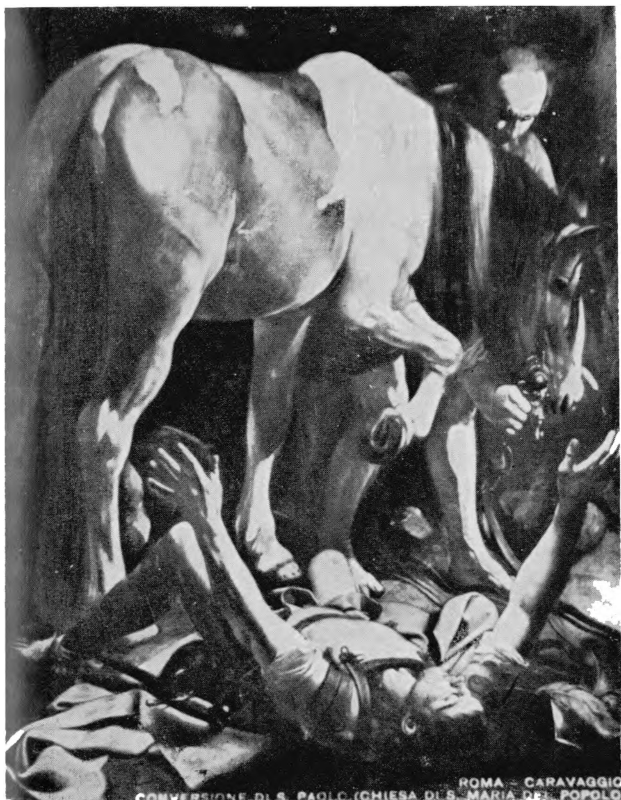
AKVEDUKT

1. Pont du Gard (most preko rijeke Gar), Francuska

APSTRAKCIJA

2. Kandinski: Kompozicija, 1914 god.

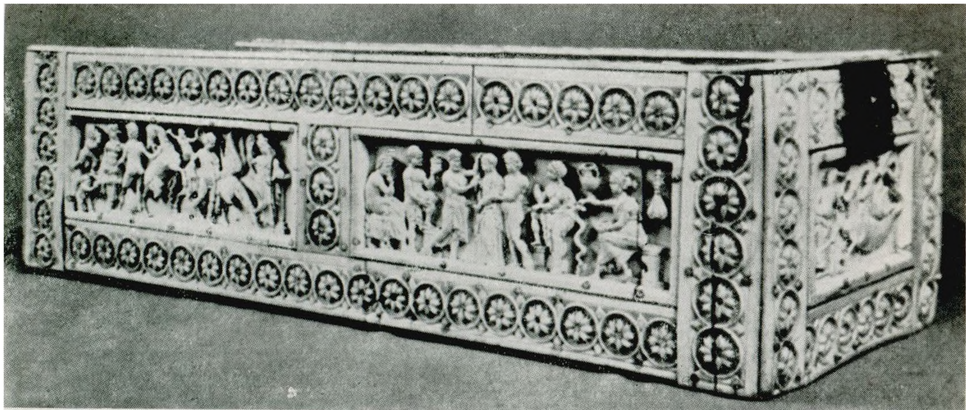

BAROK

3. *Caravaggio: Obraćenje sv. Pavla*

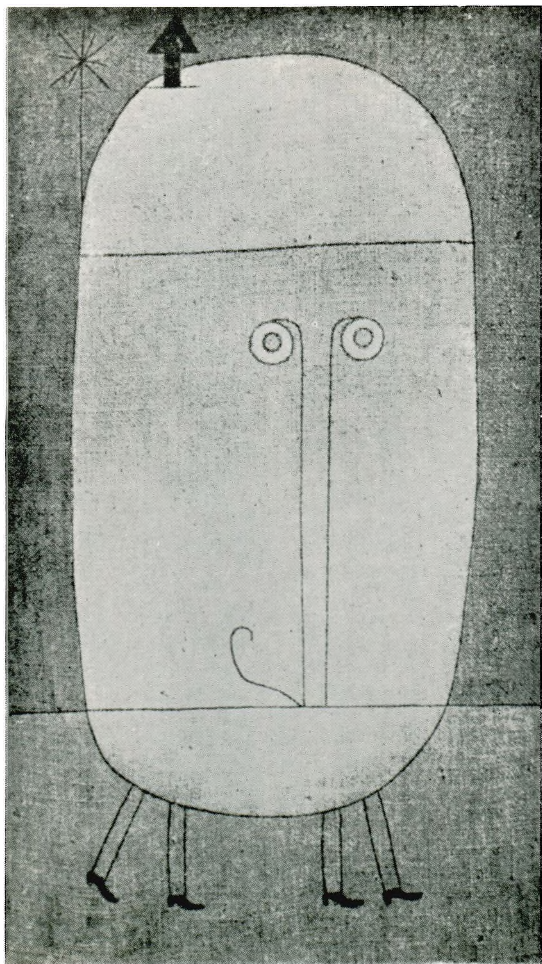

4. Dovratnik iz Souillaca

BJELOKOST

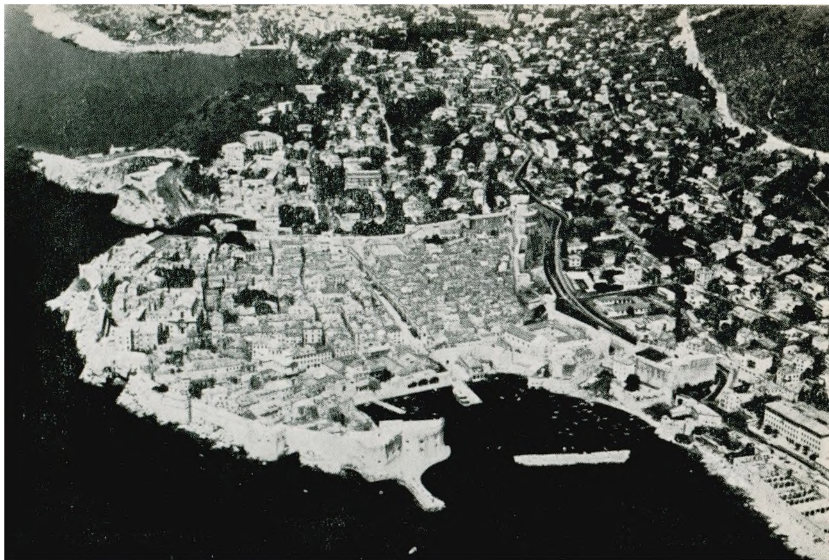
5. Škrinjica Verolli

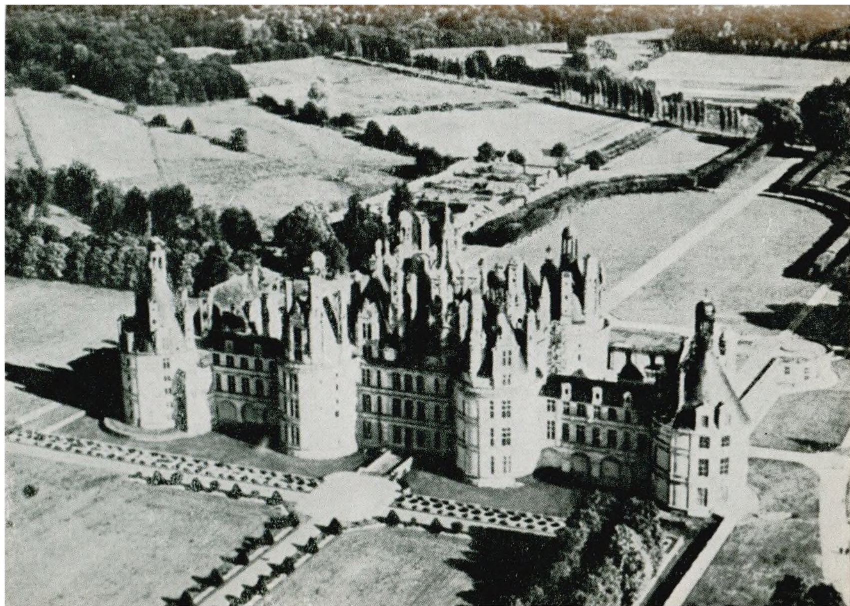
BLAUE REITER (DER) *6. Klee: Maska straha*

7. *Rembrandt: Žena čita u naslonjaču*

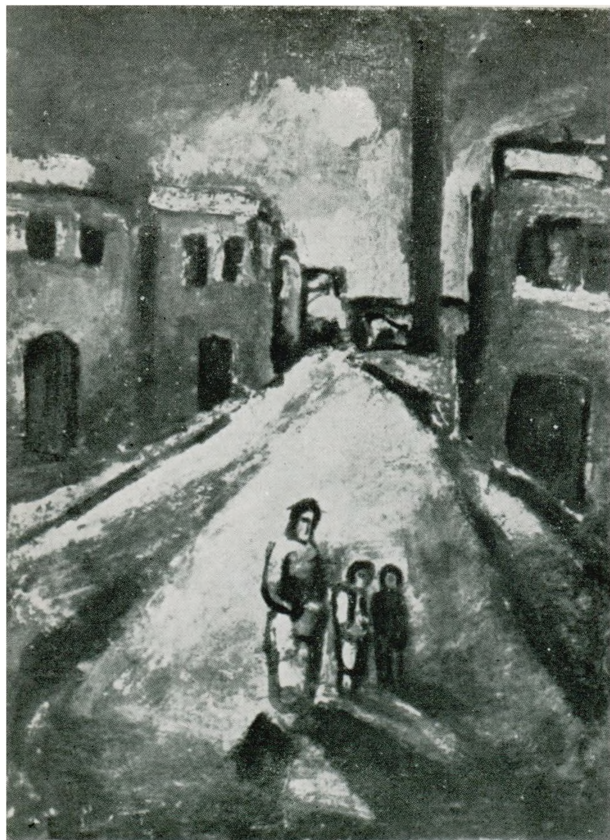

DUBROVNIK *8. Avionski snimak*

DVORAC

9. Chambord, Francuska

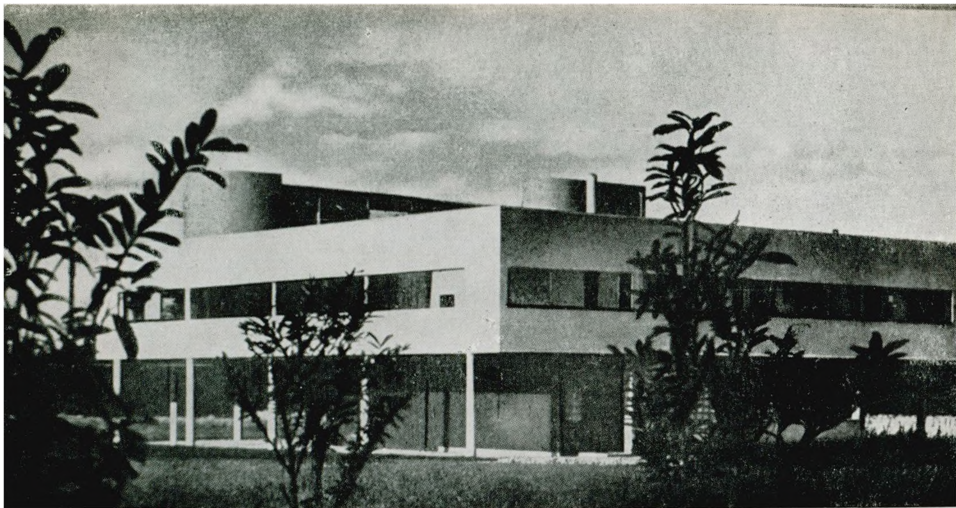

10. Rouault: Krist tvorničke četvrti

FRESKA

11. Michelangelo: Stvaranje Adama, detalj

FUNKCIONALIZAM

12. Le Corbusier: Savoy, Poissy

13. Uta iz Naumburga

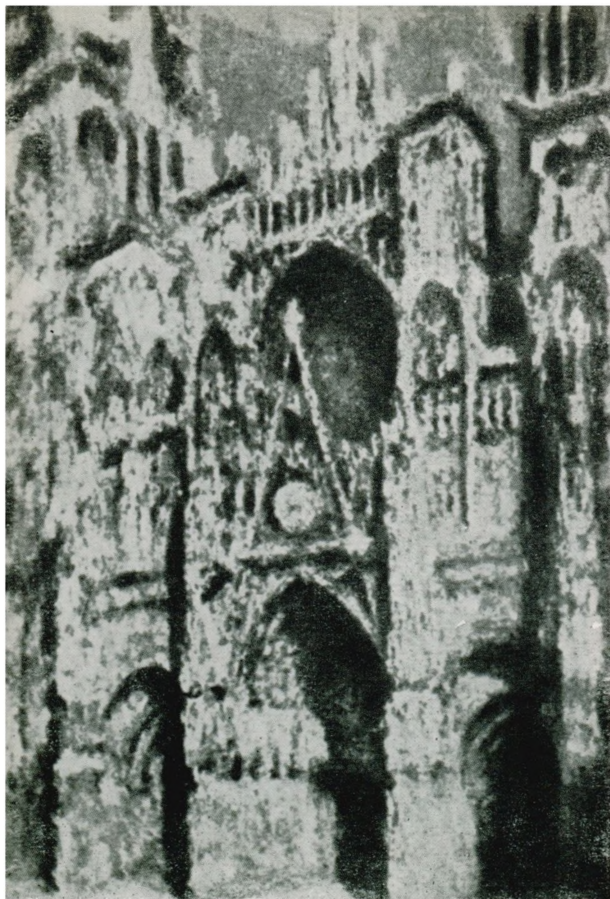

14. Fidija: Friz s Partenona, detalj

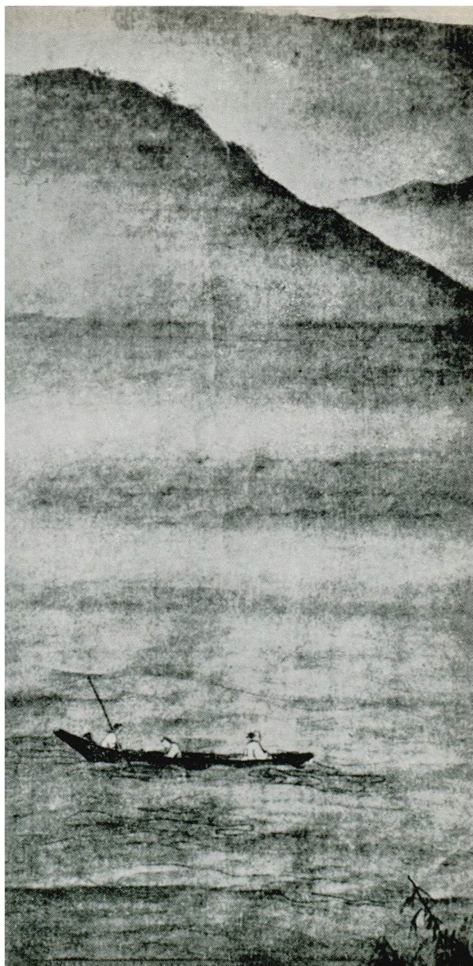
HOLANDSKO SLIKARSTVO XVII ST

15. Vermeer van Delft: Djevojka čita pismo

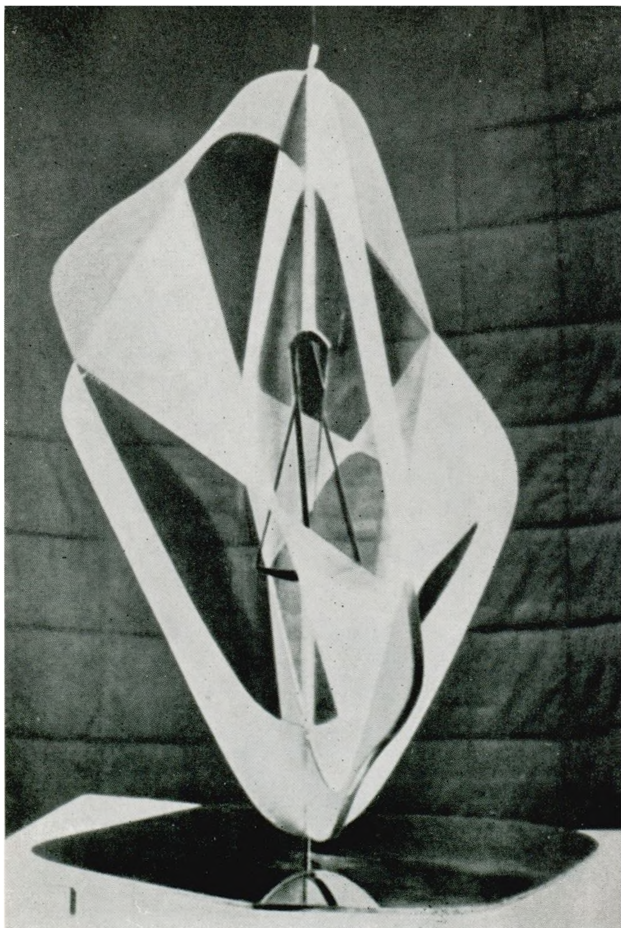
IMPRESIONIZAM

16. Monet: Katedrala u Rouenu

KINESKA UMJETNOST

17. MA Yuan: Ribar u barci

 18. Gabo: Konstrukcija u prostoru

19. Picasso: Gospođice iz Avignona

20. Pontormo: Maria Salviati

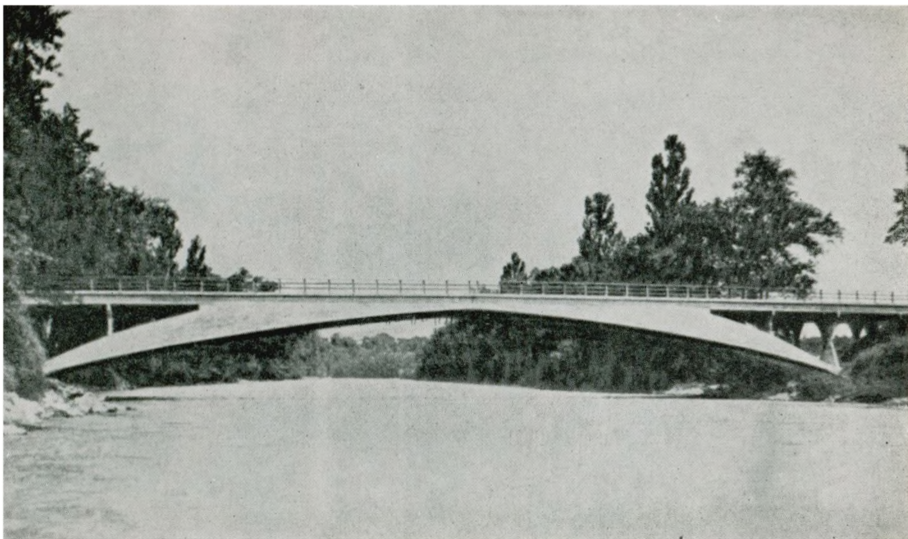

21. Maska iz Pongwe, Gabon

MOBIL

22. Calder: Stupica za jastoge i riblji rep

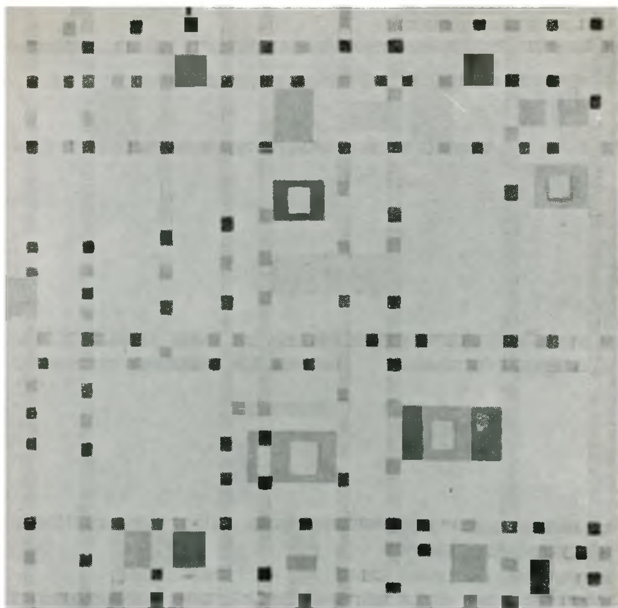

MOST

23. *Maillard: Most preko Arna*

24. Saarinen, Eames, Bonet, Mathsson, Aalto, Wagner: Stolci

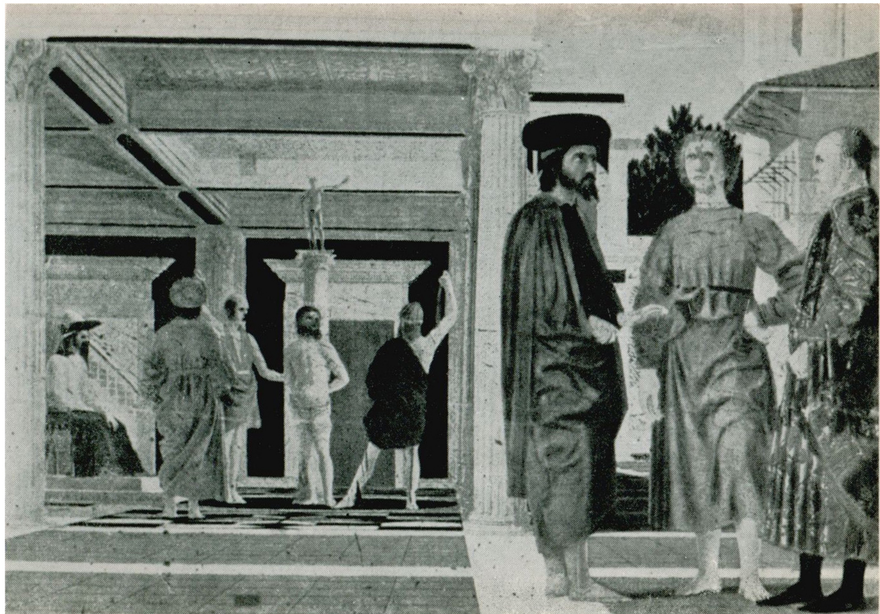
NEO PLASTICIZAM

25. Mondrian: Broadway boogie-woogie

ORGANSKA ARHITEKTURA

26. *Wright: Helio laboratorij tvrtke Johnson, Wisconsin*

27. *Piero della Francesca: Bičevanje Krista*

RIMSKA UMJETNOST

28. *Panteon*

SREDNJEVJEKOVNO ZIDNO SLIKARSTVO U SRBIJI I MAKEDONIJI

30. Oplakivanje, Nerezi, detalj

29. *Ghislebertus: Posljednji sud, Autun*

SREBRNA IGLA

31. Dürer: Anđeo s lutnjom, detalj

ZADAR

32. Sv. Donat

Prof. DORA BRAJEVIĆ
Prof. VIŠNJA MANASTERIOTTI

MUZIKA

A

A CAPPELLA (a kapela), način komponiranja i izvođenja zbornih kompozicija za razne sastave bez instrumentalne pratnje.

ABREVIJATURA, kratica u notnom pismu, npr. za tremolo:

ponavljanje melodijsko-ritmičke figure:

ponavljanje jednog takta ili čitavog odlomka:

ponavljanje odlomka od početka do znaka fine:

Da capo al fine — Fine

i dr.

ACCELERANDO (ačelerando), postepeno ubrzavanje tempa.

ADAGIO (adađo), 1. oznaka za polagani tempo; 2. naslov stavka ili kompozicije u polaganom tempu.

AGOGIKA, zajednički naziv za sva odstupanja od pravilnog pulsiranja ritma radi izražajnosti i reljefnosti izvedbe.

AIR (ēr), vokalna ili instrumentalna kompozicija naglašeno melodiozna. Može biti dio višestavačne kompozicije (npr. u suiti), ili kraće samostalno djelo.

AKADEMIJA 1. najviši stupanj škole za muzičko obrazovanje; 2. svečani koncert ili priredba. (God. 1701. osnovana je u Ljubljani *Academia Philharmonicorum,* nosilac slovenskog muzičkog baroka).

AKORD, istovremeno zvučanje triju ili više tonova različite visine.

Kvintakord, trozvuk, sastoji se od temeljnog tona, njegove gornje terce i kvinte npr:

Septakord, četverozvuk, sastoji se od temeljnog tona, njegove gornje terce, kvinte i septime, npr.:

Nonakord, peterozvuk, sastoji se od temeljnog tona, njegove gornje terce, kvinte, septime i none, npr.:

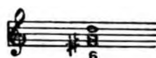
Ti su akordi građeni tako da je udaljenost između dva susjedna tona terca. To su **osnovni** ili **temeljni oblici akorda.** Akordi se pojavljuju i u **obratima.**

Obrati kvintakorda:

Sekstakord, terca kvintakorda postala je najniži ton, kvinta kvintakorda terca, a temeljni ton postao je seksta sekstakorda, npr.:

osnovni oblik sekstakord

Kvartsekstakord, najniži ton je kvinta kvintakorda, temeljni ton kvintakorda je u ovom obratu kvarta, a terca osnovnog oblika postala je seksta, npr.:

osnovni oblik kvartsekstakord

Septakord ima tri obrata:

kvintsekstakord, npr.:

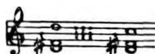
terckvartakord, npr.:

sekundakord. npr.:

Svi navedeni akordi pisani su u **potpunom** obliku, tj. zastupani su svi tonovi akorda. Akordi mogu biti i **nepotpuni.** Npr. bez kvinte:

Slaganje tonova akorda može biti u **tijesnom** i **širokom slogu.** Ako su tonovi akorda složeni tako da se između jednog i drugog ne može umetnuti nijedan ton istog akorda, onda je slog **tijesan;** ako je razmak veći, tada je akord u **širokom** slogu. Primjer za tijesan slog:

Primjer za široki slog:

Proučavanjem akorda i njihovim međusobnim odnosima bavi se nauka o harmoniji (v. Harmonija).

AKUSTIKA, 1. nauka o zvuku; 2. prostorna akustika proučava zvučne odnose u nekom zatvorenom prostoru. Ona pruža dragocjene podatke prilikom izgradnje koncertnih dvorana i drugih prostorija namijenjenih muziciranju. Ako se na svim

mjestima dvorane razgovijetno i jasno čuje govor ili muzika, tada se kaže da je a. te dvorane dobra.

ALLA BREVE, v. Mjera.

ALLEGRO, 1. oznaka za brz, živ, pokretan tempo; 2. naslov stavka ili kompozicije u brzom tempu.

ALLEMANDE, v. Suita.

ALT, duboki ženski ili dječji glas; solistički alt ima opseg od g-b_2, zborski alt od f-f_2, a dječji alt od g-c_2.

ALTERACIJA, povišenje ili sniženje tona dijatonske ljestvice. Npr. povišenje tona *a* (u C duru) u *ais*, ili sniženje *h* (u C duru) u *b*.

ANDANTE, 1. oznaka za umjeren, neusiljen tempo; 2. naslov stavka ili kompozicije.

ANGLAISE, v. Suita.

ANSAMBL, skupina izvođača (muzičara, glumaca ili plesača).

ANTHEM (endem), duhovna zborska kompozicija, često s instrumentalnom pratnjom, nastala u doba reformacije u Engleskoj. A. usavršuju H. Purcell (Persl) i G. F. Händel.

ANTIFONA, kratak crkveni napjev, potječe iz rane kršćanske liturgije.

ANTIFONAR, zbornik zapadnih liturgijskih napjeva koje su izvodili pjevači ili narod za vrijeme mise. A. pape Grgura Velikog iz VII st. sadržava izabrane crkvene napjeve odobrene za upotrebu

u liturgijskim obredima, koji se po njemu zovu gregorijanski koral.

ANTIFONIJSKO PJEVANJE, u kršćanskoj liturgiji, izmjenično pjevanje dvaju zborova, preuzeto iz grčke tragedije. A. p. doseglo je vrhunac u XVI i XVII st. *(venecijanska škola).*

APPASSIONATO, 1. oznaka za strastven, zanesen karakter izvođenja; 2. naslov stavka ili kompozicije.

APSOLUTNA MUZIKA, instrumentalna muzika koja djeluje na slušaoca isključivo tonovima i njihovim kombinacijama, bez posredovanja literarnog, vizuelnog ili bilo kojeg vanmuzičkog elementa. Takva djela nose nazive koji označuju samo formu kompozicije *(sonata, simfonija, fuga, gudački kvartet* i dr.*)* Suprotan pojam: *programna muzika* (v.). Oštra granica između apsolutne i programne muzike ne može se povući. A. m. može izazvati kod slušaoca i konkretne predodžbe, a njen emotivni sadržaj katkada je tako izrazit da se može odraziti i u nazivu kompozicije (Simfonija *Eroica, Patetična* sonata i dr.).

ARABESKA, kraća instrumentalna kompozicija građena od kratkih motiva koji se ispreplicu, pa cijeli stavak djeluje kao ornamentalni ukras.

ARANŽMAN, obrada originalnog muzičkog djela (npr. za drugačiji instrumentalni sastav). Danas se najčešće primjenjuje u zabavnoj i jazz muzici: određenu melodiju ili pjesmu jednog kompozitora, obično veoma popularnu, drugi muzičari obogaćuju novim harmonijama, orkestracijom, melodijskim

i ritmičkim elementima. Kroz historiju muzike nailazimo na mnoge obrade. (J. S. Bach je obrađivao violinske koncerte A. Vivaldija, Bachova djela obrađivali su F. Liszt, J. Brahms, F. Busoni, F. Cassela, A. Schönberg).

ARIJA, 1. dio većih vokalno-instrumentalnih djela (opere, oratorija, kantate). Od XVI st. do danas arija mijenja svoj izraz, funkciju i oblik, naročito u operi; 2. samostalna kompozicija za glas uz instrumentalnu, najčešće orkestralnu, pratnju.

ARPEGGIO (arpeđo), izvođenje tonova akorda jedan za drugim u vrlo brzom tempu, kao na harfi.

ARS ANTIQUA, razdoblje razvoja višeglasja od svršetka XII do početka XIV st., u kojemu nastaju novi muzički oblici *(conductus, motetus, rondellus, hoquetus)* i djeluju prvi poznati kompozitori višeglasne muzike *(Leontinus, Perotinus).* Dodavanjem jednog, dvaju pa i triju glasova na nešto izmijenjeni napjev gregorijanskog korala ili na napjev slobodno sastavljen, tzv. *cantus firmus* (v.), nastalo je u to doba dvoglasje, troglasje i četveroglasje.

ARS NOVA, razdoblje višeglasja od početka XIV do početka XV st., nakon ars antiquae dalja etapa u razvoju višeglasja. Humanističke i predrenesansne težnje odrazuju se i u muzici, prije svega u Francuskoj i Italiji. Naziv *a. n.* označavao je u XIV st. novo i napredno u muzici, a kao njegova antiteza nastao je naziv *ars antiqua* (v.). U razdoblju nazvanom *ars nova* prevladavaju svjetovni tekstovi, napušta se koralni *cantus firmus,* a umjesto njega koriste se slobodno sastavljeni odnosno na-

rodni napjevi, javlja se težnja da se muzikom izraze ljudska čuvstva, da se u muziku unesu realističke crte (oponašanje lovačkih rogova, vreve prodavača na trgu i sl.), obogaćuje se tehnika komponiranja (uvodi se kromatika, terce i sekste uvrštavaju se u konsonantne, a kvarte u disonantne intervale), nastaju obrisi završetaka u kompoziciji (kadence), uz upotrebu starih načina postepeno se priprema i primjena suvremene *dur* i *mol* ljestvice, višeglasje se razvija na temelju *imitacije;* razrađuje se teorija *menzuralne notacije,* proširuje se instrumentarij.

U Francuskoj muzici nastaju forme: *motet, balada, rondeau* (rondo); najznačajniji kompozitori su *Philippe de Vitry, Guillaume de Machault* (Gijom de Mašó). Talijanska *a. n.* donosi naglašeni svjetovni karakter, inspiriran procvatom književnosti *(Dante, Petrarca, Boccaccio)* i likovne umjetnosti *(Giotto).* Od formi prevladavaju *madrigal, caccia* (kača-lov), *balada;* među kompozitorima ističe se *F. Landino.*

ARTIKULACIJA, način povezivanja ili odjeljivanja tonova radi plastičnosti, živosti i emotivnosti izvedbe. To izražajno sredstvo često ovisi o vrsti instrumenta na kojem se izvodi muzičko djelo (v. Legato, Portato, Staccato).

ARZA, v. Mjera.

ATEMATIČNOST, način komponiranja, nastao početkom XX st., u kojem se izbjegava ponavljanje muzičkih misli, jer one u atematskoj kompoziciji nemaju karakter teme; kompozitor gradi nepre-

kidno na novoj muzičkoj građi. A. se ponajčešće združuje s *atonalnošću* (v.).

ATONALNOST (atonikalnost, atonalitetnost), naziv koji se pojavio početkom XX st., a označuje radikalne harmonijske slobode i negiranje zakonitosti tonaliteta. Atonalna kompozicija nema središnjeg tona, *tonike*, a harmonijska struktura kompozicije je izvan okvira bilo kojega tonaliteta. Svih 12 tonova unutar oktave postaju ravnopravni i mogu se potpuno slobodno kretati. Jedna od glavnih značajki atonalnosti je *disonantnost*. A. je jedna od karakteristika muzičkog *ekspresionizma* (v.).

B

BAGATELA, kraća, najčešće klavirska kompozicija (tri zbirke bagatela L. van Beethovena, zatim bagatele B. Bartóka, a kod nas B. Kunca i B. Bjelinskog).

BALADA, prvobitno pjesnički oblik koji je prešao i na područje vokalne muzike (XIII st.: jednoglasna pjesma za ples; XIV i XV st., višeglasna pjesma — G. Machault; XIX st.: pjesma za glas i klavir — R. Schumann, F. Schubert, J. Brahms itd.); vokalna balada djelovala je na postanak instrumentalne balade (XIX st.): za klavir F. Chopin; za orkestar; F. Martin, N. Devčić itd.). Svi oblici balade zadržali su epski pripovjedački karakter i ozbiljnost sadržaja.

BALALAJKA, ruski narodni instrument sa žicama, konstrukcijom i zvukom srodan tamburi. Trup ima karakterističan trouglast oblik. Tri žice trzaju se perom.

BALET, 1. muzičko-scensko djelo u kojemu dramsku radnju izražava ples i mimika. B. može biti samostalan scenski oblik, često s dramskim sadržajem, ili umetak u drugim scenskim formama

(opera, opereta); 2. skupina (trupa) plesača i plesačica. Preteče baleta nalaze se u svečanim priredbama s plesom uz muzičku pratnju koje su se izvodile u XVI i XVII st. na francuskom dvoru *(ballet de cour)*. Odatle je balet ušao u operu i od vremena *J. B. Lullyja* (Lili) postao tradicijom francuske opere. Kao samostalan oblik balet se pojavljuje u XVIII st. U XIX st. nastao je veliki broj baleta koji i danas predstavljaju standardni baletni repertoar kao: *Giselle* (A. Ch. Adam), *Coppélia* (L. Delibes), *Labuđe Jezero, Ščelkunčik, Trnoružica* (baleti P. I. Čajkovskog). U XX st. b. postaje vrlo značajan muzičko-scenski oblik, zahvaljujući trupi *Ruski balet* koja je pod vodstvom S. Djagiljeva djelovala u Parizu i Monte Carlu (1909—29). Istaknuti suvremeni kompozitori baleta: *I. Stravinski (Žar-ptica, Petruška), S. Prokofjev (Romeo i Julija, Pepeljuga), M. Ravel, B. Bartók, A. Honegger, D. Milhaud, F. Poulenc.* Na našim scenama b. se javlja poslije prvoga svjetskog rata, kada nastaju i originalni baleti *Licitarsko srce (1924)* i *Imbrek z nosom (1935), K. Baranovića, Đavo u selu (1937) F. Lhotke, Ohridska legenda* (1947) *S. Hristića* i dr. Najpoznatije baletne trupe jesu moskovski *Veliki teatar*, londonski *Sadler's Wells* i *American Ballet.*

BALKANSKI MOL, v. Narodne pjesme.

BARITON, dublji muški glas, između tenora i basa, s opsegom A-g_1.

BARKAROLA, kompozicija umjerenog tempa i jednolične pratnje koja dočarava pokrete vesala i valova. To je zapravo stilizirana pjesma veneci-

janskih gondolijera. Među ostalim barkarole su komponirali F. Mendelssohn, F. Chopin, G. Fauré J. Offenbach.

BAROK, razdoblje od XVII do polovine XVIII st. U muzičkoj terminologiji izraz b. je novijeg datuma i nije prihvaćen u svim zemljama. Muzički b. ostvario je nove oblike na svim područjima. Na pragu baroka nastaje u Firenzi *opera* (vjerojatno 1594), koja postaje gotovo centralna barokna muzička forma (v.); razvijaju se veliki vokalno-instrumentalni oblici *kantata* (v.), *misa* (v.), *pasija* (muka Kristova) i *oratorij* (v.). B. je znatno unaprijedio instrumentalnu muziku obogativši i usavršivši instrumentarij. Uz lutnju postaje najvažniji instrument *violina* i njoj srodni gudački instrumenti, a od instrumenata s tipkama *čembalo* (v.) i *orgulje* (v.). Instrumentalna muzika, dotada vezana uz vokalnu, postaje sve samostalnija. Nastaju instrumentalne forme *koncert, sonata* i *suita* (v.). *Koncert za solistički instrument i orkestar* razvio se iz forme *concerto grosso* (končerto groso), u kojoj izmjenično nastupaju dvije skupine instrumenata, veća tzv. *tutti* (svi), *ripieno* (puni zvuk) pa čak i *concerto grosso* i mala grupa od dva do četiri solistička instrumenta tzv. *concertino* (končertino). Broj stavaka nije bio fiksiran. *Barokna sonata* pisana je većinom za violinu, najčešće uz pratnju »continua« (čembalo), ili za dvije violine i continuo (tzv. *trio-sonata*).

Uz ove glavne barokne forme postojale su i druge, kao *minijature za čembalo, tema s varijacijama, preludij* (v.), *toccata* (tokata; v.); *chaconna*

(šakona; v.). Iako b. počinje prevlašću *monodije* (v.) nad *polifonijom* (v.), s vremenom polifonija doživljava novi procvat koji dostiže vrhunac u *fugi.* (v.) U svim muzičkim vrstama izražene su opće karakteristike baroka: monumentalnost forme i raskoš detalja, koja vodi katkada u virtuozitet, snažni kontrasti u suprotstavljanju pojedinca kolektivu (opera, oratorij, solistički koncert), naglašavanje mehaničkog, motoričkog ritma.

Najznačajniji predstavnici baroka na području *opere: C. Monteverdi, A. Scarlatti, J. B. Lully, H. Purcell; oratorija: H. Schütz, G. F. Händel, J. S. Bach; instrumentalne muzike: A. Corelli, G. Frescobaldi, A. Vivaldi, D. Scarlatti, F. Couperin* (Kupren), *J. S. Bach.* U našoj zemlji: *J. Lukačić, Jelić.* Barokna muzika bila je dugo zaboravljena. Interes za nju ojačao je »Bachovom renesansom« u prvoj polovini XIX st. Neki kompozitori XX st. grade na pojedinim baroknim karakteristikama (polifono oblikovanje, motoričnost; v. Neoklasicizam).

BAS, 1. najdublji muški glas s opsegom od F-e_1 kod pjevača-soliste, odnosno od D-d_1 kod zborskog pjevača; 2. najdublja dionica polifonog ili harmonijskog stavka.

BASSO CONTINUO, v. Generalbas.

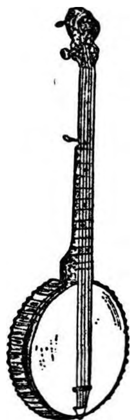
BAYREUTH (Svečane igre), v. Muzički festivali.

BE-BOP (bi-bap), stil jazza raširen oko 1945. Glavni predstavnici trubač Dizzy Gillespie (Dizi Gilespi) i alt-saksofonist Charlie Parker (Čarli Parker). Be-bop muzičari sviraju u malim sastavima, improvizacije su im izrazito virtuozne, melodijske

linije sažete, a sviranje često prate pjevanjem slogova »be-bop, be-bop«.

BEČKA KLASIKA, v. Klasika.

BEL CANTO (belkánto), način pjevanja talijanske operne škole XVII—XIX st. Danas b. c. označuje lirski način pjevanja u kome se pazi na ljepotu tona i lakoću izvedbe, za razliku od deklamatorskog pjevanja s težištem na dramatskoj snazi.

Bendžo

BENDŽO, žičani instrument sličan gitari, ali s ovalnim korpusom presvučenim kožom. Ton se proizvodi trzanjem.

BITEMATIKA, u klasičnom sonatnom obliku (v.) postojanje dviju tema suprotnog značaja. Suprotnost bitematici je monotematika (v.).

BITONALNOST, v. Politonalnost.

BLOKFLAUTA, vrsta uzdužne flaute s usnikom, od drva ili slonove kosti. Ima veoma ugodan zvuk. U XVI i XVII st. jedan je od najraširenijih instrumenata u Engleskoj, oko 1910. ponovo u praksi. Blokflauta ima važnu ulogu u muziciranju djece i omladine, naročito u nekim zemljama. Od mnogobrojnih oblika danas se upotrebljava: sopran-, alt-, tenor- i bas-blokflauta, i to većinom u komornim sastavima.

Blokflauta

BLUES (bluz), vokalni i instrumentalni stil jazza. Glavni izvori bluza su crnačke pjesme. Pod svojim pravim imenom pojavio se oko 1912, kad je štampan prvi blues »Memphis Blues« W. C. Handyja. Osnovna forma bluesa je fraza od 12 taktova; harmonije su jednostavne. Naziv »blues« očito je u vezi s »blue notama«, sumornim i tmurnim, tj. s trećim i sedmim stupnjem ljestvice, koji se pojavljuju u melodiji i kao prirodni i kao sniženi tonovi (npr. u C dur ljestvici: *e* i *es*, te *h* i *hes*).

BOOGIE-WOOGIE (bugi-vugi), vrsta klavirskog bluesa. Pojavio se u Chicagu 1920, ali je širu popularnost postigao oko 1936. Karakteristično je neprekidno ponavljanje ritmičke figure u lijevoj ruci, koja uvijek sadrži osam naglašenih udaraca u jednom taktu, dok desna ruka lagano improvizira pjevnu melodiju bluesa.

Ritmička figura pratnje:

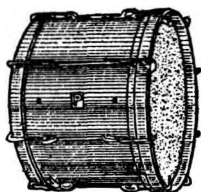
BOSTON, američki ples, po karakteru sličan polaganom valceru. U Americi naročito popularan oko 1915, a oko 1920. i u Njemačkoj. Između ostalih kompozitora upotrijebio ga je u svojim djelima i P. Hindemith.

BOURRÉE, v. Suita.

BRAVURA, izvanredna dotjeranost i lakoća izvođenja tehnički teških muzičkih djela.

BUBANJ, najraširenija udaraljka. Sastoji se od šupljeg valjka; preko obiju otvorenih strana napeta

je koža o koju se udara rukom, batićem, štapom ili kojim drugim predmetom. Bubanj daje samo jedan ton i to neodređene visine. Upotrebljava se za naglašavanje ritma. Bubnjeva ima neobično mnogo vrsta, oblika i zvuka. U simfonijskom orkestru najčešće se upotrebljava *veliki* i *mali bubanj*, te tzv. *virbl.*

Bubnjevi

BUDNICA, v. Masovna i borbena pjesma.

BURLESKA, instrumentalna kompozicija šaljivog karaktera, ponekad s elementima groteske (Kompozitori: J. S. Bach, R. Schumann, R. Strauss, B. Bartók.)

C

CANCAN (kankan), francuski ples potkraj XIX stoljeća, živahna ritma, dvodobne mjere, ponekad lascivnih kretnji. Poznat je i pod imenom french-cancan (frenš-kankan).

CANTABILE (kantabile), pjevni, izražajni način izvođenja (vokalne i instrumentalne muzike).

CANTILENA, v. Kantilena.

CANTUS FIRMUS (stalna, fiksirana melodija), napjev uzet iz duhovne ili svjetovne muzike (gregorijanski koral, protestantski koral, svjetovna pjesma), koji služi kao osnova polifonoj kompoziciji. Pojava cantusa firmusa vezana je uz prve oblike višeglasja (X st.). U njima se gregorijanskoj melodiji — cantus firmus — dodavala druga samostalna dionica. Na istom principu grade nizozemski muzičari XV st. oblike vokalne polifonije: misu, motet i chansonu.

CANZONA (kancona), 1. višeglasna talijanska svjetovna vokalna kompozicija baroka i renesanse; 2. instrumentalna kompozicija XVI i XVII st. u Italiji, za orgulje ili instrumentalne sastave, koja

u svom razvoju vodi do fuge i sonate; 3. opći naziv za jednostavnu, melodioznu, najčešće vokalnu, ali i instrumentalnu kompoziciju.

CAPRICCIO (kapričo), instrumentalna kompozicija puna pokreta, brzog tempa i živog ritma, tehnički briljantna. (Kompozitori: G. Frescobaldi, J. S. Bach, G. B. Vitali, G. Tartini, N. Paganini, F. Mendelssohn, L. van Beethoven, J. Brahms, P. Čajkovski itd.).

CAVATINA, 1. kraća i jednostavnija vrsta arije, pretežno lirskog karaktera (u operama: W. A. Mozart: Figarova ženidba, G. Rossini: Seviljski brijač); 2. melodiozna samostalna instrumentalna kompozicija ili stavak većeg oblika (npr. peti stavak gudačkog kvarteta op. 130 L. v. Beethovena).

CELESTA, v. Čelesta.

CEMBALO, v. Čembalo.

CHACONA (čakona), v. Passacaglia.

CHARLESTON (čarlston), ples američkog porijekla, brzog tempa i sinkopiranog ritma, u dvodobnoj mjeri. Prvi put popularan oko 1925, zatim ponovno oko 1950.

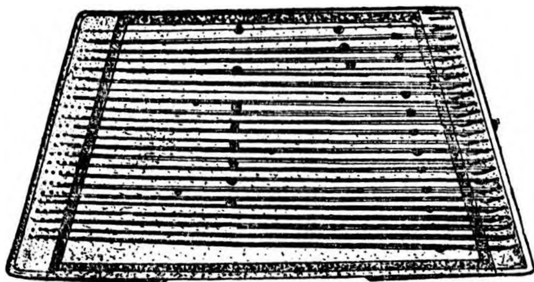
Tipična ritmička figura:

CIJELA NOTA, v. Note.

CIKLIČKI OBLICI (sonata, sonatina, suita, simfonija, simfonijeta, kantata, oratorij i dr.) sastoje se od više stavaka. Stavci su međusobno povezani ili na načelu suprotnosti (npr. brzo-polako-brzo), ili se redaju čuvajući jedinstvo ugođaja i muzičkog sadržaja (C. Franck). Solo pjesme povezuju kompozitori u cikluse prema značajkama tekstova, ili u ciklusu obrađuju pjesme samo jednog književnika (npr. u ciklusu Lijepa mlinarica F. Schuberta autor svih tekstova je W. Müller).

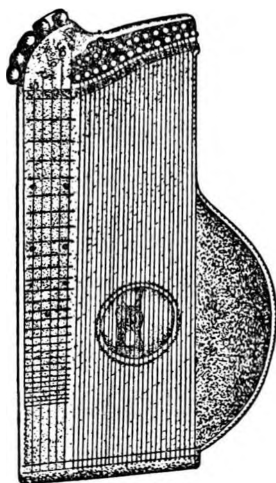
CIMBAL, žičani instrument sa žicama napetim na drveni trup trapeznog oblika. Ton se proizvodi udarcima štapića (na kraju zadebljanim i presvučenim) o žice.

Cimbal

CITRA, žičani instrument na kojem se ton proizvodi trzanjem. Rezonator je plitki dugoljasti or-

marić dugačak oko 50 cm a širok oko 25 cm. Citra ima 30—45 žica, ali samo na nekim od njih može se mijenjati visina tona pritiskom na hvataljku.

Citra

CJELOSTEPENA LJESTVICA, v. Ljestvica.

CODA (koda), završni dio stavka ili kompozicije. **Codetta,** mala coda (npr. završni dio ekspozicije).

COLLEGIUM MUSICUM (kolegium muzikum), razna muzička udruženja osnovana radi zajedničkog muziciranja.

COURANTE, v. Suita.

CONCERTINO, koncertna kompozicija za solistički instrument (ili nekoliko solista) i orkestar manjeg opsega od koncerta (v.).

CONCERTO GROSSO, v. Barok.

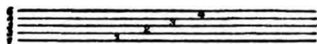
CORONA, v. Korona.

CRESCENDO (krešendo), oznaka za postepeno pojačavanje jakosti tona. Bilježi se kraticom *cresc.* ili znakom:

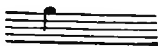

CRKVENA PRIKAZANJA, v. Misterij.

CRTOVLJE, pet vodoravnih crta poredanih jedna iznad druge; na crtovlju se bilježe note i pauze. Crte i praznine između njih broje se odozdo prema gore:

Položaj note u crtovlju određuje visinu tona, ovisno o ključu i predznacima. Note, koje po visini prelaze okvire crtovlja, bilježe se iznad crtovlja:

kao i ispod crtovlja:

te na pomoćnim crtama, također ispod i iznad crtovlja; npr. na prvoj pomoćnoj crti iznad crtovlja:

iznad prve pomoćne crte iznad crtovlja:

na prvoj pomoćnoj crti ispod crtovlja:

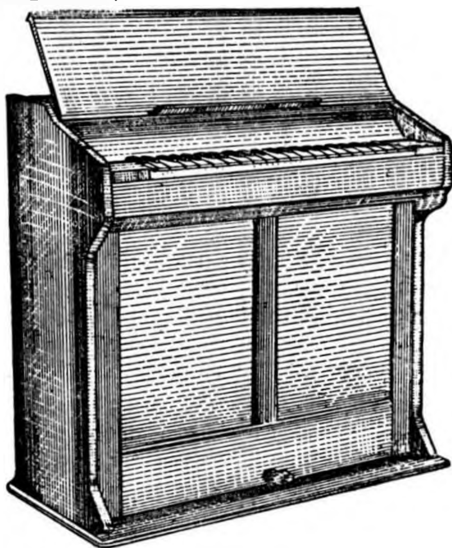
ispod prve pomoćne crte ispod crtovlja:

itd.

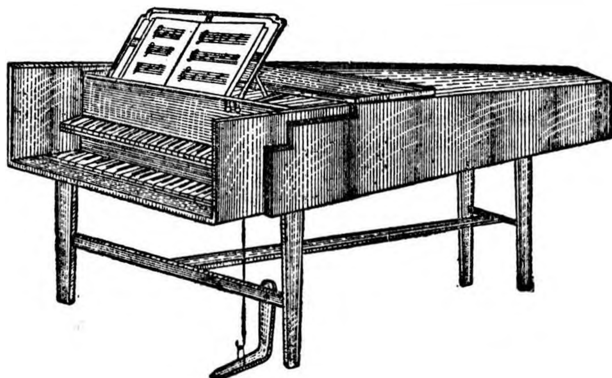
Č

ČELESTA, udaraljka s klavijaturom i metalnim pločicama (u usporedbi s klavirom metalne pločice imaju ulogu žica).

Celesta

ČEMBALO, najvažniji žičani instrument s tipkama u muzici XVI i XVII st., preteča klavira. Ton se proizvodi udaranjem prsta o tipku koja — putem mehanizma — pokreće trzalicu od ptičjeg pera, koja trza žicu. Zvuk čembala nije jak, ali je vrlo

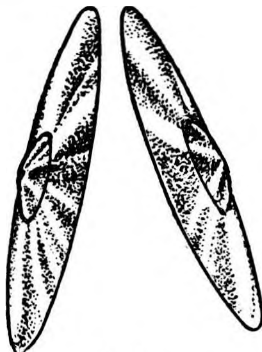
Čembalo

jasan i srebrnast. Razlika u jačini i u boji tona postiže se posebnim mehanizmima — *registrima.* Istu svrhu imaju i dodatni *manuali.* U XVIII st. klavir je potisnuo čembalo, ali se interes za čembalo povratio već potkraj XIX st. i živ je do danas.

ČETVORKA, quadrille (kvadrilj), francuski ples u kojem plešu 4 para plesača u obliku kvadrata (kako naziv plesa kaže). U toku plesa izmjenjuje se dvodobna i trodobna mjera, muzika je podijeljena u pet odlomaka a ples u pet figura.

ČETVRTINKA, v. Note.

ČETVRTSTEPENA MUZIKA, muzika u kojoj je stepen podijeljen na intervale još manje od polustepena, tj. na četvrtinu, trećinu, a zatim i na šestinu, osminu i dvanaestinu. Pokušaj da se u okviru temperiranog sistema (tj. podjele oktave na 12 polustepena), stepen podijeli na intervale manje od polustepena, javio se početkom XX st. Četvrtstepenu, trećinostepenu, šestinostepenu, osminostepenu i dvanaestinostepenu muziku teoretski je obrazložio češki kompozitor *A. Hába.* Kod Hábe su studirali naši kompozitori: *S. Osterc, D. Čolić, V. Vučković, M. Ristić.* Ova vrst muzike naišla je samo na sporadičnu primjenu.

Cinele

CINELE, (plitice) udaraljka koja se sastoji od dva, u sredini ispupčena, brončana tanjura, promjera oko 40 cm. Svirač drži u svakoj ruci po jedan činel i udara jednim o drugi. O činele se može udarati i batićima timpana ili malog bubnja.

D

DA CAPO (da kapo), v. Abrevijatura.

DAVORIJA, v. Masovna i borbena pjesma.

DECRESCENDO (dekrešendo), ili diminuendo, oznaka za postepeno stišavanje tona. Bilježi se kraticama *desresc., dimin.* te znakom:

DIJATONIKA, tonski sistem u kojemu su tonovi poredani u cjelostepenim i polustepenim intervalima. Dijatonski polustepen je razmak između dva susjedna stupnja dijatonske ljestvice (npr. fis-g).

DIKCIJA, tehnika jasnog izgovaranja vokala i konsonanata u govoru i pjevanju.

DIMINUENDO, v. Decrescendo.

DINAMIKA, stupanj jačine zvuka, uz visinu, trajanje i boju osnovna značajka tona. Dinamika je i izvanredno izražajno sredstvo u interpretaciji. Za oznake dinamičkih stupnjeva uobičajena je upotreba talijanskih izraza (v. Crescendo, Decrescendo, Forte, Mezzoforte, Mezzo piano, Piano, Sforzzato).

DIONICA, 1. skupina pjevača ili instrumentalista koji izvode istu melodiju (npr. dionica soprana u zboru ili dionica violina I u orkestru); 2. melodijska linija u višeglasnoj kompoziciji.

DIRIGIRANJE, upravljanje izvođenjem vokalnog, instrumentalnog ili vokalno-instrumentalnog ansambla pomoću određenih kretnji.

DISKOTEKA, zbirka gramofonskih ploča.

DISONANCA, v. Konsonanca i disonanca.

DIVERTIMENTO, višestavačna instrumentalna kompozicija. Prvi divertimenti (XVIII st.) bili su namijenjeni izvođenju na otvorenom prostoru, te su pisani pretežno za duhačke sastave (kasnije su se duhačima pridružili i gudači). Kompozitori klasike (J. Haydn, W. A. Mozart) smanjuju broj stavaka divertimenta i mijenjaju sastave (često pišu za ansamble solističkih instrumenata). Divertimento je jedan od preteča klasične simfonije. U novije vrijeme pišu divertimenta B. Bartók, I. Stravinski, a kod nas M. Tajčević, B. Papandopulo, B. Bjelinski, P. Ramovš, D. Radić i dr. *Divertissement i kasacija* instrumentalni su oblici srodni divertimentu, kao i serenada (v.).

DIXIELAND (diksilend), jedan od ranijih stilova jazza kojim su svirali bijeli muzičari iz New-Orleansa oko 1915. Njihovo sviranje, osim ostalih osobina, odlikovalo se naglašavanjem dviju teških i nenaglašavanjem dviju lakih doba u $^4/_4$ mjeri, ravnomjernim i poletnim ritmom, te kontrapunktualnim vođenjem melodijskih linija.

DODEKAFONIJA (dvanaeststepena muzika), sustav komponiranja nastao početkom XX st. D. se »prvenstveno sastoji od neprestane i isključive upotrebe serije od dvanaest različitih tonova«. Stilski pripada kasnom muzičkom ekspresionizmu. Izgradio ju je *A. Schönberg* težeći racionalnom organiziranju muzičkog jezika, a prihvatili su je *A. Berg, A. Webern, E. Křenek, L. Dallapiccola, H. N. Henze, K. H. Stockhausen, L. Nono, P. Boulez, T. Baird;* od naših *M. Kelemen, S. Osterc, M. Kogoj, M. Ristić, D. Ćolić.*

U dodekafonskoj kompoziciji tonovi slijede jedan za drugim redom koji određuje serija, a koju je kompozitor unaprijed melodijski i ritmijski oblikovao. Tokom kompozicije serija se javlja u nekoliko oblika pa je d. prema tome specifičan način ritmijskog, melodijskog i harmonijskog variranja osnovne ideje.

DOMINANTA, v. Stupanj.

DUET (duo), 1. *vokalni* d. kompozicija za dva pjevača s instrumentalnom pratnjom ili bez nje. *Instrumentalni* d. kompozicija za dva instrumenta u kojoj su dionice obaju instrumenata ravnopravne; 2. sastav koji izvodi takve kompozicije.

DUHAČKI INSTRUMENTI, instrumenti na kojima zvuk proizvodi titranje stupca zraka u cijevi. Podjela u dvije grupe ovisi o materijalu od kojeg su građeni (u nekim slučajevima o građi piska).

Limeni duhački instrumenti izrađeni su od raznih metala (v. Truba, Rog, Trombon (pozauna), Helikon, Tuba).

Drveni duhački instrumenti građeni su od drva. Iznimke su flauta, koja pripada ovoj skupini, jer je na početku svog razvoja bila građena od drva, te saksofon, kojega je građa piska ista kao kod klarineta.

Kod svih ovih instrumenata zrak se u cijev dovodi neposredno iz sviračevih usta, dok se kod nekih drugih dovodi iz posebnih rezervoara (v. Orgulje, Narodni instrumenti, Gajde).

Važnu ulogu kod duhačkih instrumenata — osim oblika cijevi (cilindrična ili konična), materijala od kojeg su građeni i veličine — ima i građa onog dijela instrumenta kroz koji prolazi zrak u cijev. To su *okrugli otvori* (flauta, neke svirale kod orgulja, frule, dvojnice), *pisak* od dva tanka trščana jezička (oboa, engleski rog, fagot, aulos, zurla, sopele), jedan jezičac priljubljen uz gornji kraj cijevi (klarinet, basklarinet, saksofon) i metalni ljevkasti *usnik* (limeni duhački instrumenti).

DUR, v. Ljestvica.

DVODIJELNA PJESMA, v. Pjesma.

DVOGLASJE, u polifoniji: dvije melodijski samostalno razvijene dionice; u širem smislu: dvije nesamostalno vođene dionice (npr. dvije dionice vođene u paralelnim tercama ili sekstama).

DVOTAKTNA FRAZA, v. Fraza.

E

EKSPOZICIJA, v. Fuga i Sonatni oblik.

EKSPRESIONIZAM, umjetnički pokret u prvom deceniju XX st., obuhvaća likovne umjetnosti, književnost, muziku, kazališnu i filmsku umjetnost. Kao reakcija na impresionizam, e. ne stvara na temelju »impresija« nego »ekspresija«, tj. unutrašnjih subjektivnih umjetnikovih doživljaja. Muzika postaje »zvučni seizmograf psihičkih zbivanja, uključujući i oblast podsvjesnog«. E. je proklamirao punu slobodu stvaranja, smatrajući vrhovnim sucem »ne skup pravila, već jedino umjetnički ukus u igri mašte«. Takav stav dovodi do odstupanja od tradicionalnih pravila harmonije i muzičkih oblika. Svaki akord postaje svoj vlastiti centar bez tonalne veze sa susjednim akordom, svi stupnjevi ljestvice izjednačuju se pa se zatire pojam tonaliteta i njegove funkcije, a stvara se temelj novom pravcu, tzv. *atonalnosti* (v.). Negirajući ustaljene muzičke oblike, ekspresionisti izbjegavaju ponavljanja muzičkih zamisli, donoseći uvijek novu građu, što dovodi do stvaranja novog pojma *atematičnosti* (v.). Karakteristična je kratkoća, aforističnost kompozi-

cija. Melodije ekspresionista kreću se u velikim, pretežno disonantnim skokovima, isprekidane su pauzama, upotrebljavaju krajnje visoki i krajnje duboki registar, velike dinamičke suprotnosti (*fff-ppp*), a ritam gubi i posljednje ostatke simetričnosti. U djelima nekih kompozitora odigrao je veliku ulogu (*I. Stravinski, B. Bartók*). U kasnijoj fazi e. napušta apsolutne slobode u korist racionalno organiziranog umjetničkog djela. Direktan nastavak muzičkog ekspresionizma je *dodekafonija* (v.). Nosioci pravca bili su bečki ekspresionisti *A. Schönberg, A. Berg, A. Webern.* Najpoznatija djela muzičkog ekspresionizma: *Wozzek,* opera *A. Berga, Posvećenje proljeća,* balet *I. Stravinskog, Čudesni mandarin,* balet *B. Bartóka, Zaljubljen u tri naranče,* opera *S. Prokofjeva.*

ELEGIJA, lirska kompozicija tužnog karaktera (vokalna i instrumentalna). Kod nas poznata *Elegija* za violončelo R. Matza, komponirana na narodnu pjesmu *Vehni, vehni fiolica.*

ELEKTRIČNI INSTRUMENTI, podijeljeni su u dvije skupine. Kod jednih se zvuk proizvodi kombinacijom dviju električnih struja, kojih se vibracije razlikuju u frekvencijama (npr.: *Trautonium, Thérémin, Ondes Martenot* i dr.). Kod drugih ton proizvode npr. vibracije žice; njih primaju elektromagneti, pojačavaju ih ponovno, pretvaraju u zvučne vibracije i odašilju kroz zvučnik (npr. *električna gitara, električna mandolina, električna violina* i dr.).

ENGLESKI ROG, drveni duhački instrument iz obitelji oboa, punog, mekanog i melankoličnog zvu-

ka. Konična cijev proširena je na donjem kraju u oblik kruške, a između trupa i piska s dvostrukim jezičcem umetnuta je mala svinuta metalna cjevčica. Upotrebljava se kao orkestralni instrument i orkestralni solista (R. Schumann: Manfred; H. Berlioz: Fantastična simfonija; R. Wagner: Tristan i Izolda; A. Dvořak: Simfonija iz novog svijeta).

Engleski rog

ENGLISH WALTZ (ingliš valc), lagani valcer, u 3/4 mjeri. Razvio se oko 1930. u Engleskoj iz plesa *bostona.*

ESPRESSIVO, oznaka za veoma izražajno izvođenje.

ESTETIKA MUZIKE, nauka kojoj je cilj da proučavanjem svih vidova muzičke umjetnosti upozna njezinu bit i zakonitosti. Izraz muzička e. javlja se prvi put tek u prvoj polovini XVIII st. u naslovu jednog djela *A. G. Baumgartena,* iako su se učenjaci starih istočnih civilizacija i grčke antike bavili tom naukom. U proučavanju pitanja muzičke estetike s marksističkog stanovišta polazili su kod nas *P. Markovac* i *V. Vučković.*

ETIDA, kompozicija namijenjena razvijanju tehnike izvođača. Neke etide, osim didaktičkih, imaju i umjetničku vrijednost (F. Chopin, F. Liszt, A. Skrjabin itd.). Kod nas pišu takve etide: S. Rajičić, B. Bjelinski, B. Papandopulo, R. Matz itd.

ETNOMUZIKOLOGIJA, v. Muzički folklor.

ETUDE (etid), v. Etida.

F

FAGOT, drveni duhački instrument s dvostrukim jezičcem, iz obitelji oboa. Zvuk je veoma izražajan i raznolik — od mirne kantilene do groteskne karikature — širok i topao, ali i oštar ili rezak, elegičan i nježan pa se u orkestru često upotrebljava.

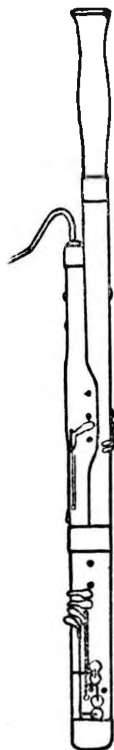
FALSET (tal. falso lažan), glas posebne boje koji mogu proizvesti tenor, bariton ili bas. Falsetom pjevač može izvoditi mnogo više tonove od normalnog opsega svoga glasa, ali su ti tonovi zvukovno i kvalitetno slabiji.

FANFARA, vrlo kratko muzičko djelo za limene duhače. Najčešće se izvodi kao uvod u različite svečanosti ili kao signal u vojsci i lovu.

FANTAZIJA, instrumentalna kompozicija slobodnog oblika s karakterom improvizacije, namijenjena najčešće solističkom muziciranju (W. A. Mozart, Fantazija za klavir; R. Schumann i F. Schubert — također za klavir).

FILHARMONIJA, sinonim za simfonijski orkestar (eventualno sa zborom). Ljubitelji muzike počeli su u mnogim zemljama početkom XIX st. osni-

vati tzv. filharmonijska društva, koja su njegovala orkestralnu muziku. Naziv f. preuzet je za koncerte (filharmonijski koncerti), a zatim za orkestar. Najstarije filharmonijsko društvo u našoj zemlji osnovano je 1794. u Ljubljani. Počasni članovi te filharmonije bili su J. Haydn, L. van Beethoven, N. Paganini. Danas u našoj zemlji djeluju filharmonijski orkestri u Zagrebu, Beogradu, Ljubljani, Sarajevu i Skopju.

Fagot

FINALE, 1. posljednji stavak višestavačne instrumentalne kompozicije (npr. sonate, simfonije, koncerta itd.); 2. posljednji odsjek pojedinog čina u operi.

FLAUTA, duhački instrument iz skupine drvenih duhača, iako se danas gradi od srebra, platine, stakla i sintetskih materijala. Postoje dva oblika flaute: uzdužna i poprečna. Flauta je orkestralni, komorni i solistički instrument. Visoki tonovi flaute veoma su svijetli i reski, a tehničke mogućnosti izvanredno velike. Muziku za flautu solo komponirali su, među ostalima, C. Debussy, D. Milhaud, F. Martin i dr.

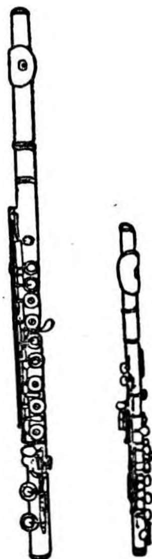
Flauta manjih dimenzija izvodi blistave i prodorne visoke tonove. Zove se *piccolo* (pikolo).

FLAŽOLETNI TONOVI, na gudačkim instrumentima i harfi visoki tonovi po boji slični zvuku male uzdužne flaute *flažoletu*. Flažoletni tonovi izvode se posebnom tehnikom.

FONOTEKA, zbirka gramofonskih ploča i magnetofonskih vrpca.

FORTE, oznaka za jako, glasno, snažno izvođenje; označuje se kraticom *f*; (*ff* — fortissimo, veoma jako; *fff* — fortissimo possibile, što je moguće jače; *fp* — forte piano, jako i odmah tiho).

FOX-TROTT (fokstrot), brzi ples u dvodobnoj mjeri, nastao oko 1910. godine u Americi.

Flauta i piccolo

FRAZA, dio kompozicije, smišljena cjelina melodijski, ritmički i metrički logična. Kao što naglašene i nenaglašene dobe oblikuju osnovnu metričku jedinicu — takt, tako istom dva takta tvore najmanju, metrički određenu, formalnu cjelinu — *dvotaktnu frazu*. Fraza, međutim, rjeđe obuhvaća i tri, četiri i više taktova. Ona je dio većih organizama: rečenice (v.), periode (v.), a sastavljena je od najmanjih muzičkih jedinica — motiva (v.).

FROTTOLA, jednostavna i vedra višeglasna talijanska popijevka (XV st.). U tekstu i muzici sadrži pučke elemente.

FUGA, polifona kompozicija u kojoj se jedna ili više tema ponavlja i provodi kroz sve glasove (dionice) po određenim pravilima. F. je najrazvijenija umjetnička forma kontrapunktskog stila. Počinje temom koju donosi bilo koja dionica. Tema fuge *(dux, subjekt)* relativno je kratka muzička misao, karakterističnog ritma i melodije, a počinje obično tonikom ili dominantom. Kad je tema dovršena, susjedna dionica donosi je u tonalitetu dominante *(odgovor, comes).* Kad tako svi glasovi redom izvedu temu, završen je prvi dio fuge, ekspozicija. Razvojni dio (provedba) fuge sadrži više nastupa teme u raznim srodnim tonalitetima. Između nastupa teme nalaze se kraći ili duži međustavci od kojih posljednji vodi u osnovni tonalitet, a time i u završni dio fuge. Završni dio pripada glavnom tonalitetu, a može se izvesti na više načina, npr. u obliku strette, tj. da drugi glas počne ponavljanje (imitaciju) prije nego je prvi glas završio izlaganje teme, ili da se upotrijebi orgelpunkt (v. Pedalni ton) nad kojim se najčešće pojavljuju motivi teme. Princip kontrapunktske imitacije, koji čini suštinu fuge, izgradili su nizozemski majstori u XVI st. Konačan oblik dao je fugi J. S. Bach u djelima *Das wohltemperierte Klavier* i *Die Kunst der Fuge.* Poslije Bacha fuga se rjeđe javljala kao samostalna kompozicija. U XX st. kompozitori neobaroknog smjera (P. Hindemith) oživljavaju Bachovu fugu uz obilježja suvremenoga muzičkog govora.

G

GAGLIARDA (galjarda), stari talijanski ples. U XVI st. zajedno s *pavanom* osnovni stavak suite; kasnije se javlja i kao samostalna kompozicija, sve više stiliziran. U XVIII st. nestaje.

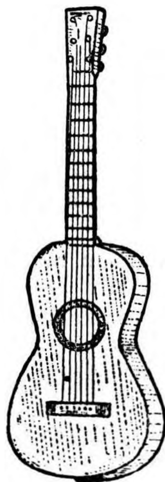
GALANTAN STIL, bogato ornamentiran muzički stil u okviru rokokoa, XVIII st. Lagan i graciozan g. s. u suprotnosti je s muzičkim barokom koji mu prethodi. Gustoću polifonije zamjenjuje prozračnom fakturom, a melodiji podređuje pratnju. Predstavnici galantnog stila jesu *F. Couperin* (Kupren), *J. Ph. Rameau* (Ramó), *D. Scarlatti, Grétry.*

GAVOTA, v. Suita.

GENERALBAS (tal. basso continuo tj. neprekidni bas), naziv za barokni način bilježenja i izvođenja instrumentalne pratnje. Uz melodiju bila je notama zabilježena samo dionica basa, a ispod nje bile su dodane brojke za oznaku akorda. Pratilac na čembalu ili orguljama izvodio je akorde određene brojkama. Budući da je pratnja tekla kroz čitavu kompoziciju kao njezin sastavni dio, uvriježio se za instrument pratnje naziv *continuo,* a za samu ba-

sovu dionicu *basso continuo.* G. je nestao iz upotrebe potkraj XVIII st.

GIGUE (žig), v. Suita.

Gitara

GITARA, instrument sa žicama; ton se proizvodi trzanjem. Pripada porodici lutnje, ali su joj gornja i donja ploha korpusa ravne, pa oblikom sliči gudačkim instrumentima. Ima 6 žica: $E\ A\ d\ g\ b\ e_1$. Sviranjem na gitari, kao i komponiranjem za gitaru, najviše su se bavili Španjolci (F. Sor, F. Tarrega, A. Segovia), ali su za gitaru pisali i ostali kompozitori (C. M. Weber, H. Berlioz, N. Paganini i dr.).

GLASBENA MATICA, društvo osnovano 1872. u Ljubljani; mnogo je pridonijelo razvoju slovenske muzičke kulture. G. m. osnivala je podružnice u ostalim gradovima Slovenije, izdavala kompozicije i muzičko-pedagošku literaturu. God. 1882. osnovala je u Ljubljani muzičku školu, a 1891. pjevački zbor.

GLAZBENA VILJUŠKA, savijena čelična poluga koja pri udaru u čvrst predmet proizvodi slab ton određene visine. Upotrebljava se za tačno određivanje apsolutne visine tona a_1 i prilikom ugađanja pojedinih instrumenata.

GLISSANDO, veoma brz prelaz s jednog tona na drugi, od njega znatno udaljen, i to tako da se čuju svi tonovi koji se nalaze između njih, ali nerazgovijetno.

GONG, okrugao brončani disk, intenzivna, dugotrajna zvuka koji se proizvodi udaranjem batića o sredinu instrumenta koji visi. Upotrebljava se u simfonijskom orkestru, ali i kao signalno sredstvo.

GOTIKA, pojam preuzet iz likovne umjetnosti u muzici označava stilsko razdoblje od XII—XV st. Gotiku karakterizira uvođenje i razvoj višeglasja nasuprot dotadašnjem jednoglasju. Majstori prve muzičke škole u pariskoj katedrali Notre-Dame položili su temelje nauci o kontrapunktu (v.) i razvili najznačajniju duhovnu formu višeglasja motet (vokalna, obično troglasna, kompozicija u kojoj svaka dionica ima drugi tekst). Taj srednjovjekovni motet može se usporediti s gotskom arhitekturom u kojoj nestaju ravne linije, a umjesto njih stvaraju se razni ukrasi koji se stapaju u veličanstvenu tvorevinu, gotsku katedralu. Tako se i u motetu pojedini glasovi sve više osamostaljuju, a primjenom imitacije (v.) postiže se plastičnost i jedinstvo kompozicije. Idejnoj sferi gotske umjetnosti bliska je *ars nova* (v.) u Francuskoj. U muzici Nizozemaca ukrštavaju se kroz čitavo XV st. elementi gotike (muziciranje koje se iživljava u složenoj polifonoj igri melodijskih linija na račun jasnoće teksta i preglednosti muzičke forme), s karakteristikama renesanse (prozirna, harmonijski jasna polifonija, pregledna muzička forma). Najznačajniji predstavnik gotike bio je Nizozemac *J. Ockeghem.*

GRAMOFON, aparat za reprodukciju zvukova urezanih u ploče.

GRAVE, 1. oznaka za polagan i dostojanstven tempo te ozbiljan i patetičan karakter izvedbe; 2. naslov stavka ili njegovog uvodnog dijela.

GREGORIJANSKI KORAL, v. Koral.

GRUPPETTO, v. Melodijski ukrasi.

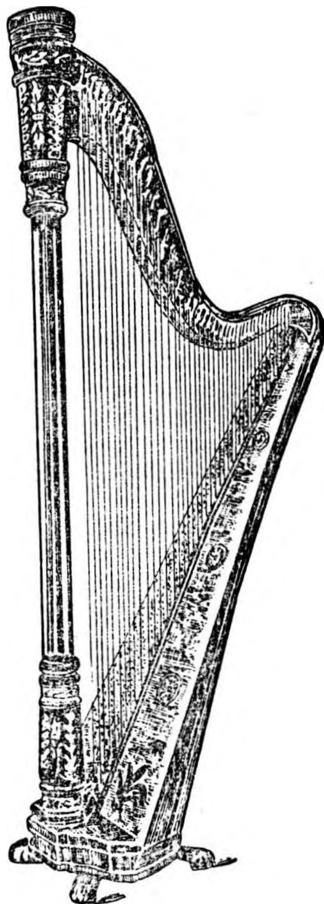
GUDAČKI INSTRUMENTI, glazbala na kojima se ton proizvodi prevlačenjem gudala preko napetih žica. Glavni predstavnici te skupine: violina (v.), viola (v.), violončelo (v.) i kontrabas (v.).

H

HARFA, jedan od najstarijih instrumenata (izuzevši udaraljke). Suvremena harfa visoka je oko 180 cm, ima 48 okomito postavljenih žica. Donjim krajem one su pričvršćene za *rezonator*, a gornjim za *most*. Harfa stoji na *podnožju* u kojem je smješteno sedam *pedala*. Pritiskom noge na pedal pomiču se sve istoimene žice i time tonovi povisuju za polustepen (npr. *C c* c_1 c_2 c_3 c_4 postaju: *Cis cis* cis_1 cis_2 cis_3 cis_4) ili za polustepen snizuju (nabrajani tonovi postaju Ces ces ces_1 ces_2 ces_3 ces_4). Ovaj mehanizam konstruiran je prvi put početkom XIX st. Ton na žicama harfe proizvodi se trzanjem prstiju, a svira se s obje ruke.

Harfa se upotrebljava kao orkestralni, komorni i solistički instrument (C. Debussy, M. Ravel, P. Hindemith).

HARMONIJA, akordička ili vertikalna struktura kompozicije. U područje harmonije ulazi način izgradnje akorda i odnosi među njima. Za razliku od polifonije, kod koje je bitno važna melodijska samostalnost dionica, a vertikalni sklop tonova je tek rezultat toga samostalnog kretanja, kod harmonije,

Harfa

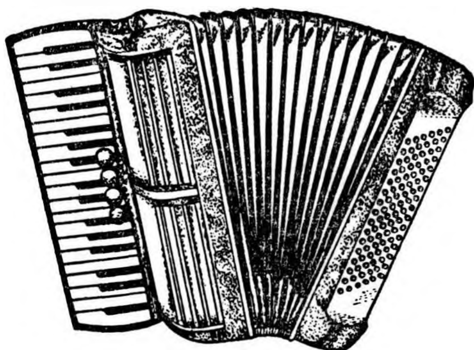
osim dionice koja donosi melodiju, kretanje ostalih dionica odvija se prema zakonima o međusobnom odnosu akorda.

Harmonika (usna)

HARMONIKA, naziv za dva različita instrumenta: usnu i ručnu harmoniku. Načelo postanka tona kod oba instrumenta je isto: zračna struja pokreće udarne jezičce, koji titraju i stvaraju zvuk.

Usna harmonika pomiče se lijevo i desno, u smjeru viših ili nižih tonova.

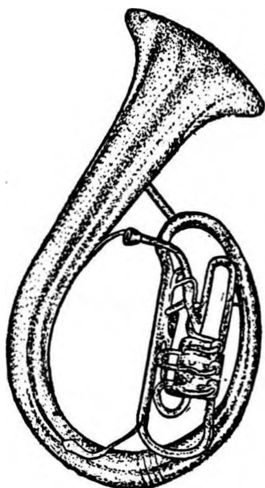
Harmonika (ručna)

Ručna harmonika (v. crtež): 1. na ovom dijelu instrumenta desna ruka izvodi melodiju; 2. mijeh,

koji stezanjem i rastezanjem dovodi i odvodi zrak, a pokreće se lijevom rukom; 3. prstima lijeve ruke pritiskuju se dugmeta za basove tonove i akorde.

HARMONIZACIJA, dodavanje akordičke pratnje nekoj melodiji u skladu sa zakonima nauke o harmoniji.

HAVAJSKA GITARA, mala gitara sa 4 žice i dugačkim vratom. Upotrebljava se u zabavnim orkestrima.

Helikon

HELIKON, limeni duhački instrument svinute cijevi u obliku kružnice; ima vrlo prodoran ton. Naročito se mnogo upotrebljavao u XIX st. u vojnoj muzici kao basov instrument.

HIMNA, svečana pjesma u slavu pojedinca, naroda ili nekog događaja. Piše se za vokalni ili vokalno-instrumentalni sastav.

HOMOFONIJA, muzički slog u kojemu postoji jasna razlika između dionice koja izvodi melodiju i ostalih glasova, melodijski nesamostalnih, koji prate glavnu melodiju. Suprotan pojam: *polifonija* (v.). Monodijski stil XVII st. (v.) izrazita je

homofonija, kao i većina djela klasične i romantične muzike.

HORN, v. Rog.

HRVATSKI GLAZBENI ZAVOD, najstarija muzička ustanova u Hrvatskoj, osnovana 1827, pod nazivom Musikverein. God. 1851. mijenja ime u Društvo prijatelja glazbe, 1861. u Narodni zemaljski glazbeni zavod, a 1925. u HGZ, pod kojim imenom djeluje i danas. HGZ pridonio je širenju muzičke kulture osnivanjem muzičke škole 1829, vlastitog orkestra, knjižnice i arhiva, izdavanjem djela hrvatskih kompozitora i organiziranjem koncerata.

HUMORESKA, kraća instrumentalna kompozicija živog, duhovitog karaktera. (Kompozitori: A. Dvořák, M. Reger, R. Schumann itd., kod nas: P. Stojanović, R. Matz, S. Rajičić itd.).

I

IDILA, najčešće instrumentalna kompozicija, koja dočarava smireno raspoloženje u prirodi (B. Bersa, B. Kunc).

IMITACIJA, ponavljanje motiva, fraze, muzičke misli jedne dionice u drugoj dionici. Muzička misao koju donosi prva dionica zove se *tema*, a njezina imitacija zove se i *odgovor*. Nakon završetka teme ista dionica izvodi kontrapunktsku melodiju u imitaciji. I. se najstrože provodi u kanonu. I. je bitna karakteristika kompozicijske tehnike fuge i moteta: u baroknom periodu i. je temelj kontrapunktskog stila. I. se često susreće u suvremenoj muzici.

IMPOSTACIJA, pravilno postavljanje pjevačkoga glasa.

IMPRESIONIZAM, pravac u slikarstvu, književnosti (simbolizam) i muzici u drugoj polovini XIX st. Isticanje muzikalnosti riječi i ritma stiha u poeziji simbolista dovelo je do shvaćanja da se upravo u muzici može najneposrednije provesti težnja impresionista: izraziti lične dojmove, *impresije*. Muzički i. izgradio je posebna sredstva svoga

umjetničkog izraza analogna impresionističkom slikarstvu i simbolističkoj poeziji. Glavno sredstvo izraza postaje harmonija (v.) koja udružena s timbrom instrumenata daje svojevrstan kolorit u ocrtavanju ugođaja (štimunga). Iako kompozitori pišu tonalno, granice tonaliteta proširuju se uvođenjem cjelostepene ljestvice, pentatonike i starih načina; mjestimično se pojam tonaliteta ruši povremenom primjenom politonalnosti i atonalnosti. Umjesto široke romantičarske melodije i. donosi sažete odlomke koji poput mozaika sačinjavaju cjelinu. Od muzičkih formi prevladavaju vokalne i klavirske minijature, često programskog karaktera. Kao što je pokolebana čvrsta struktura forme, tako je i ritmička okosnica kompozicije nestalna i neodređena. I. je izvršio velik utjecaj na razvoj evropske muzike. Glavni predstavnik je *Claude Debussy* (Klod Debisi), ostali: *M. Ravel, I. Albéniz, M. de Falla, A. Puccini, O. Respighi,* kod nas: *B. Kunc, L. M. Škerjanc, S. Hristić, M. Vukdragović.*

IMPROMPTU (emprompti), naziv kojim su romantičari označavali kraće klavirske kompozicije htijući naglasiti neposrednost kompozitorskog postupka. (R. Schumann, F. Chopin).

IMPROVIZACIJA, stvaranje i istovremeno izvođenje muzike koja nigdje nije zapisana, već nastaje u mašti izvodioca za vrijeme same izvedbe.

INSTRUMENTACIJA, postupak kojim kompozitor određuje uloge pojedinih instrumenata i instrumentalnih grupa u razradi orkestralne partiture. Kao sinonim za instrumentaciju često se upotre-

bljava izraz *orkestracija,* iako neki autori smatraju instrumentaciju naukom o instrumentima, a orkestraciju naukom o tretiranju orkestra kao cjeline, tj. o akustičkim i drugim odnosima među orkestralnim instrumentima.

INSTRUMENTALNA MUZIKA, izvodi se na instrumentima bez sudjelovanja ljudskog glasa. I. m. mnogo se upotrebljavala u civilizacijama staroga vijeka. Glavni instrumenti grčke antike kitara i aulos bili su simboli osnovnih vjerskih obreda: apolinijskog i dionizijskog. U srednjem vijeku crkva je vodila borbu protiv instrumentalne muzike, zakočivši tako njezin razvoj. Od kasnog srednjeg vijeka do danas i. m. prošla je kroz tri razvojne faze.

Prva faza od XIII do XVII st., u kojoj je bila podređena vokalnoj. Gudački instrumenti *fiedel, vielle, viola,* a od XVI st. *lutnja,* upotrebljavali su se za pratnju pjevanju i kao solistički instrument uz ples. U doba muzičke renesanse, XVI st., i. m. počinje se osamostaljivati. Dok je u početku i. m. bila u stvari vokalna muzika samo izvedena na instrumentu, oslobođena riječi razvija svoje oblike *(ricercar, fantazija, instrumentalna canzona).*

Druga faza, muzički barok (v.), kada postepeno nestaju kompozicije s oznakom »za pjevanje ili sviranje«, a i. m. nalazi svoj vlastiti put.

Treća faza, od 1750. do danas. I. m. dobiva prevlast nad vokalnom. Razvijaju se simfonija, gudački kvartet i trio, klavirska sonata, oblici koji su dosegli vrhunac u drugoj polovini XVIII i prvim decenijima XIX st. u djelima *J. Haydna, W. A.*

Mozarta i *L. van Beethovena*. Romantika XIX st. dala je velik doprinos instrumentalnoj muzici ostvarivši klavirsku minijaturu *(F. Schubert, R. Schumann, F. Chopin)* i orkestralnu formu programnog karaktera *simfonijsku pjesmu (F. Liszt)*. U drugoj polovini XIX st. i. m. slijedi dva pravca: nastavlja klasičnu tradiciju *(J. Brahms, A. Bruckner, G. Mahler)*, s druge strane javljaju se *nacionalne škole* (slavenska, romanska, skandinavska) koje grade na folkloru, programnosti i koloritu. Predstavnici toga smjera služe se pretežno klavirom i orkestrom u Rusiji: *N. Rimski-Korsakov, M. P. Musorgski*, dok je *P. I. Čajkovski* pretežno orijentiran na zapadnjačke formalne uzore; u Češkoj *B. Smetana*, dok *A. Dvořák* pokazuje afinitet prema prvom pravcu; u Španjolskoj *J. Albéniz*, u Norveškoj *E. Grieg*.

Impresionizam (v.) C. Debussyja na prelazu u XX st. nalazi svoje pravo područje u muzici za orkestar i klavir. XX st. pokazuje bogatstvo pravaca i struja *(politonalnost, atonalnost, dodekafonija, četvrtstepena muzika, neobarok* i dr.) koje su se odrazile prvenstveno u instrumentalnoj muzici. I. m. pridržava ustaljene nazive formi s područja apsolutne muzike, ali je karakterizira sažetost, aforističnost, napuštanje glomaznih orkestralnih sastava i nova orkestracija s težištem na duhačkim, a ne više na gudačkim instrumentima. Kompozitori daju prioritet komornim duhačkim sastavima. Najznačajniji predstavnici: *A. Honegger, A. Schönberg, P. Hindemith, A. Casella, L. Janáček, V. Novák, B. Martinů, I. Stravinski, S. Prokofjev, D. Šostakovič, K. Szymanowski, B. Bartók, E. de Falla* i dr.

INSTRUMENTI MUZIČKI, v. Muzički instrumenti.

INSTRUMENTI SA ŽICAMA. Izvor tona je napeta žica, a prema sredstvu i načinu na koji žica zatitra, žičani se instrumenti dijele u tri skupine:

Na trzalačkim instrumentima žica se trza: 1. neposrednim trzanjem prsta ili trzalice (plektron) tanke pločice od elastičnog i čvrstog materijala (lira, harfa, kitara, citra, lutnja, gitara, bendžo, mandolina, tambura); 2. trzalicom od pera, ali posredstvom mehanizma koji pokreće pritisak prsta o tipku (spinet, virginal, čembalo).

Kod gudačkih instrumenata ton se dobiva trenjem gudala o žicu (crwth, vielle, violina, viola, violončello, kontrabas).

Instrumenti s batićima stvaraju ton udarcem batića o žice. Kod klavira batiće pokreće mehanizam vezan uz tipke, kod cimbala svirač neposredno udara batićima o žice.

INTERMEZZO (intermeco), po svom nastanku i doslovnom prevodu (»u sredini«) znači muzičku tačku umetnutu u koje drugo djelo. U početku (XVIII st.) intermezzo ulazi u međučinove opera. U daljem razvoju postaje samostalno djelo; u XIX st. ponajčešće su to klavirske kompozicije (R. Schumann, J. Brahms).

INTERNACIONALA, v. Masovna i borbena pjesma.

INTERVAL, međusobna udaljenost dvaju tonova s obzirom na njihovu visinu. Imena intervala ovise o broju dijatonskih stupnjeva koje obuhvaćaju:

prima, sekunda, terca, kvarta, kvinta, seksta, septima, oktava, nona, decima, undecima, duodecima.

Prima, kvarta, kvinta i oktava, kao i njihova oktavna proširenja: undecima i duodecima, imaju jedan osnovni oblik — to su **čisti intervali.** Sekunda, terca, seksta i septima, kao i njihova oktavna proširenja: nona i decima, imaju dva osnovna oblika — **mali** i **veliki** intervali.

Primjeri intervala na tonu *c:*

Harmonijski interval: oba tona zvuče istovremeno:

Melodijski interval: tonovi zvuče jedan iza drugoga:

Obrat intervala nastaje ako se njegov donji ton prebaci za oktavu više, ili gornji ton za oktavu niže. Npr.:

Terca

obrat terce-seksta

INTONACIJA, postupak kojim se određuje visina početnog tona prije izvođenja neke kompozicije. Odsvira se ili otpjeva npr. ton, interval ili akord da bi svaki pjevač čuo početni ton svoje dionice. Instrumentalnom solistu daje intonaciju klavirist, a članovima orkestra oboist.

INTRADA, v. Suita.

INVENCIJA, prigodni naziv za kompoziciju. Naziv i. dao je J. S. Bach zbirci klavirskih kompozicija u kojoj je prikazao kako se polifoni elementi (imitacija, kanon i dr.) primjenjuju u kompoziciji.

ISTARSKA LJESTVICA, v. Narodne pjesme.

J

JAZZ (džez), elementi ove muzičke vrste oblikovani su početkom XX st. u Americi. Od tada pa do danas jazz je u neprestanom razvoju, te prolazi nekoliko faza koje imaju osobine stilova. **Osnovne značajke jazza:** 1. izvanredna važnost improvizacije i aranžmana (izvođač-improvizator, te aranžer, važniji su u jazzu od kompozitora izvorne melodije i harmonije); 2. bogat, raznovrstan, naglašen i često sinkopiran ritam koji se u najsmjelijim kombinacijama suprotstavlja stalnom motoričnom pulsiranju osnovnih ritmičkih jedinica; 3. upotreba ljestvica s netemperiranim tonovima (blue notes); 4. jednostavne melodije s primjenom netemperiranih tonova i glissanda; 5. guste harmonije sa čestom upotrebom septakorda, nonakorda i undecimakorda; 6. bizarna i raznolika instrumentacija, novi instrumentalni sastavi; 7. vrlo rijetko korištenje gudačkih instrumenata nasuprot velikoj upotrebi različitih udaraljki, zatim klarineta, saksofona (sopran, alt, tenor i bariton), trube, trombona, kontrabasa, bendža, gitare, klavira i vibrafona.

Velik je utjecaj jazza ne samo na američke nego i na evropske kompozitore, posebno u pogledu

instrumentacije i veće upotrebe duhačkih instrumenata, zatim u obogaćenju ritma — naročito u upotrebi sinkopa — te u pogledu harmonije i melodije (C. Debussy, M. Ravel, I Stravinski, D. Milhaud, A. Honegger, K. Weill i dr.). Elemente jazza nalazimo i u plesnoj i u zabavnoj muzici. (v. Be-bop, Boogie-woogie, Blues, Dixiland, Negro spirituals, Ragtime, Swing).

JEDNOGLASJE, 1. melodijska linija bez ikakve pratnje (monodija); 2. muzički slog u kojem je melodijska linija povjerena jednom glasu a ostali je glasovi podupiru, prate *(homofonija).*

K

KADENCA, 1. završetak ili poluzavršetak ritmičke ili melodijske linije; ima ulogu interpunkcije u muzičkom fraziranju; 2. odlomak, naročito u klasičnom ili romantičnom solističkom koncertu, koji izvodi solist bez pratnje orkestra. K. ima često virtuozni karakter, a umeće se redovito neposredno prije svršetka kompozicije odnosno stavka.

KANON, polifona kompozicija, najstroža forma imitacije (v.). Cjelokupan melodijski tok početne dionice (teme) imitiraju sve ostale dionice. Prvo izlaganje teme zove se *proposta,* a njezina imitacija *risposta.* Imitacija u kanonu može početi na svakom stupnju, ali najčešća je na primi, oktavi, kvinti i kvarti, početnog tona teme. Postoje razne vrste kanona, kao *beskrajni, račji, zagonetni* (enigmatski) itd. Počeci kanona javljaju se u XIII—XIV st. pod nazivima *rondellus* i *caccia.*

K. je bio vrlo rasprostranjen u XV i XVI st. u vokalnoj muzici Nizozemaca. XX st. donosi renesansu kanona u kompozicijama *A. Schönberga, A. Berga, A. Weberna, P. Hindemitha, J. Stravinskog,*

B. Bartóka. O. Messiaena, L. Dallapiccole, L. Nona i dr.

KANTATA (talijanski *cantare* pjevati), veće vokalno-instrumentalno djelo za soliste, zbor i orkestar. Kantata je opsegom manja od oratorija i u njoj prevladava lirsko raspoloženje. Počeci kantate javljaju se oko 1600 u Italiji. U vrijeme baroka tekstovi kantate oslanjaju se na bibliju i na protestantski koral, obrađujući te izvore na slobodan i poetski način. Kantate pišu i kompozitori XIX i XX st. s tematikom iz prošlosti ili suvremenih zbivanja. Kompozitori: G. Carissimi, A. Scarlatti, G. F. Händel, G. Gabrieli, H. Schütz, D. Buxtehude, J. S. Bach, A. Schönberg, B. Britten, itd. Kod nas: S. Osterc, I. Zajc, K. Baranović, J. Slavenski, Z. Grgošević, I. Brkanović, M. Cipra, B. Papandopulo itd.

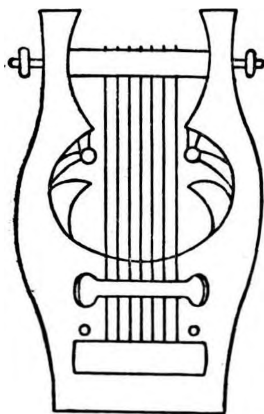
KANTILENA, pjevna melodijska linija, naročito u instrumentalnim kompozicijama.

KASACIJA, v. Divertimento.

KASTANJETE, udaraljka od dvije drvene školjke. Zvuk se proizvodi udaranjem jedne o drugu. Upotrebljava se za naglašavanje plesnih ritmova. Kastanjetama naročito vješto rukuju Španjolci.

KASTRAT, pjevač kojemu je operativnim zahvatom prije puberteta zadržana dječja boja glasa. Kastrati su u operama XVII i XVIII st. pjevali ženske uloge. Kastratsko pjevanje zadržalo se do svršetka XVIII st.

KITARA, jedan od najistaknutijih starogrčkih žičanih instrumenata; svirao se trzanjem prstiju ili trzalicom; imao je 7—18 žica.

Kitara

Klarinet

KLARINET, drveni duhački instrument s jednostrukim jezičcem. Današnji oblik klarineta konstruiran je 1843. Veliki opseg, zvučnost, raznolikost i ljepota tonova privukla je mnoge kompozitore da uz upotrebu u orkestru i komornim sastavima pišu i djela za klarinet solo uz pratnju klavira ili orkestra. (W. A. Mozart, C. M. Weber, C. Debussy, A. Berg, A. Honegger, P. Hindemith, D. Milhaud, F. Poulenc, I. Stravinski, B. Britten, B. Bjelinski, T. Vidošić i dr.).

Basklarinet je veliki klarinet; na njemu tonovi zvuče za oktavu niže, a tehnički nije tako pokretan kao klarinet.

KLASIKA, 1. uravnoteženost sadržaja i forme umjetničkog djela; vrhunac u razvoju pojedinih stilskih pravaca. Klasicima u širem smislu nazivaju se kompozitori bilo koje stilske epohe čija se djela smatraju uzorima; 2. razdoblje djelatnosti tzv. bečkih klasika *J. Haydna, W. A. Mozarta, L. van Beethovena* u drugoj polovini XVIII st. i u početku XIX st. Najznačajnija tekovina toga razdoblja je *sonatni oblik* (v.).

KLAVIR, instrument sa žicama i tipkama. Pritiskom o tipku pokreće se drvena poluga kojoj je na drugom kraju pričvršćen batić; on udara o žicu pa ona zatitra i daje ton. Volumen tona povećava velik ormarić za rezonanciju postavljen na tri noge. Klavir se razvio od čembala, spineta i njima srodnih instrumenata s tipkama. Od početka XIX st. pa sve do danas ide u red najraširenijih instrumenata. Njegove tehničke i izražajne mogućnosti izvanredno su velike, pa su gotovo svi kompozitori napisali brojna djela za klavir ili za sastave u kojima djeluje i klavir. Najvažniji su među njima J. Haydn, W. A. Mozart, L. van Beethoven, F. Schubert, R. Schumann, F. Chopin, F. Liszt, J. Brahms, C. Franck, E. Grieg, A. Skrjabin, S. Rahmanjinov, I. Stravinski. B. Bartók i S. Prokofjev, a od naših L. M. Škerjanc, B. Kunc, B. Papandopulo, M. Tajčević.

Klavir

KLAVIJATURA (tastatura), zajednički naziv za sve tipke pojedinog instrumenta (orgulje, čembalo, klavir, čelesta, ručna harmonika).

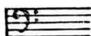
KLAVIRSKI IZVADAK, instrumentalna i vokalno-instrumentalna djela prerađena za klavir.

KLJUČEVI, znakovi koji na početku svakog crtovlja određuju visinu nota u tom crtovlju. U današnjoj muzici upotrebljavaju se tri ključa:

G ključ ili *violinski ključ:*

F ključ ili *basov ključ:*

i *C ključ* u dva položaja:

Npr. nota na prvoj crti u violinskom ključu označuje ton e_1, na istoj crti u basovom ključu ton *G*, u *C* ključu ton *f*, odnosno ton *d*.

KOLORATURA, pjevanje s mnogo ukrasa, brzih pasaža i trilera, koje se izvodi obično na jednom vokalu u ritmu ili slobodno.

KOLORIZAM, izražajno sredstvo koje se temelji na isticanju boje tona (timbar). Miješanjem i suprotstavljanjem različitih timbara, naročito u orkestralnim djelima, kompozitori žele postići efekte tonskog bojenja. K. je karakteristična osobina muzike romantike (v.), osobito nacionalnih škola i impresionizma (v.).

KOMORNA MUZIKA, kompozicije pisane za manje instrumentalne sastave u kojima svaku dionicu izvodi samo jedan instrumentalist. Naziv je dobila po manjoj prostoriji, komori (tal. camera), feudalnih dvoraca u kojoj se izvodila zbog manjega broja svirača. Prema broju izvodilaca razlikuju se sastavi duo (2 instrumenta), trio (3 instrumenta), kvartet (4 instrumenta), kvintet (5 instrumenata), sekstet (6 instrumenata), septet (7 instrumenata), oktet (8 instrumenata), nonet (9 instrumenata). K. m. zahtijeva poseban stil izvođenja, tzv. komorni

stil, u kojemu svi instrumenti sudjeluju u izvedbi potpuno ravnopravno, što stvara utisak potpune zvukovne ravnoteže. K. m. doživljava razvoj u doba baroka (v.); vrhunac komornog muziciranja predstavljaju gudački kvarteti J. Haydna, W. A. Mozarta i L. van Beethovena. Muzička romantika dala je također značajna ostvarenja u gudačkim kvartetima F. Schuberta (Smrt i djevojka), R. Schumanna, J. Brahmsa, B. Smetane (Iz mog života), P. I. Čajkovskog, kvintetima F. Schuberta (Pastrva), R. Schumanna, C. Francka. K. m. pobuđuje velik interes kompozitora XX st. Nastaju brojne kompozicije za različite komorne sastave kompozitora raznih struja i pravaca kao C. Debussyja, B. Bartóka, A. Schönberga, A. Berga, K. Szymanowskog, P. Hindemitha, D. Šoštakoviča, B. Brittena i dr. Kod nas: I. Brkanović, M. Cipra, B. Papandopulo, B. Bjelinski, I. Malec, M. Pozajić, L. M. Škerjanc, S. Rajičić, M. Vukdragović, Lj. Marić i dr.

KOMPOZICIJA, muzičko djelo.

KONCERT, 1. od druge polovice XVIII st. naziv za kompoziciju pisanu za jedan instrument (rjeđe dva ili tri) i orkestar. Od Mozartova doba koncert usvaja oblik sonatnog ciklusa u 3 stavka (rijetki su koncerti u 4 stavka — J. Brahms: II klavirski koncert, D. Šoštakovič: klavirski i violinski koncert). Prvi je stavak u sonatnom obliku, treći u formi ronda ili sonate, a drugi je slobodna oblika. Najbrojniji su klavirski i violinski koncerti; 2. priredba na kojoj se izvodi muzika za veći broj slušalaca.

KONCERTANTNA MUZIKA, 1. instrumentalne kompozicije pisane za jedan ili više solističkih instrumenata i orkestar; 2. u suvremenim kompozicijama izraz *koncertantan* znači slobodnu igru zvukova, bez bilo kakve vanmuzičke pobude (*M. Kelemen Koncertantne improvizacije za gudače).*

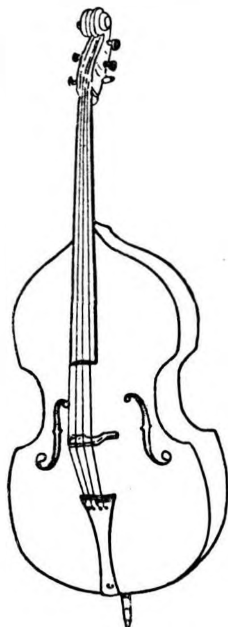
KONCERTNI MAJSTOR, glavni violinist u orkestru. Njemu je povjerena izvedba violinskih solo-dionica.

KONKRETNA MUZIKA, posebna tehnika komponiranja koju je uveo *Pierre Schaeffer.* K. m. nastala je u težnji da se izražajna sredstva muzike prošire što više izvan tonskih granica utvrđenih tradicijom i jedno je od posljednjih nastojanja XX st. U posebnim laboratorijima realizira se konkretna kompozicija — pomoću magnetofona i drugih elektroakustičkih aparata — različitim kombinacijama zvukova i šumova (tvorničke sirene, šum strojeva, glasovi životinja, zvižduk lokomotive) snimljenih na magnetofonskoj vrpci. Konkretnom muzikom bave se i *D. Milhaud, O. Messiaen, P. Boulez, H. Scherchen,* kod nas *J. Malec, B. Sakač, J. Kalčić* i dr.

KONSONANCA I DISONANCA, *Konsonanca* je svako istovremeno zvučanje dvaju ili više tonova koje slušalac prima kao ugodno. Disonanca, naprotiv, zvuči neugodno. Kako kriterij ugode i neugode nije apsolutan, to se određivanje konsonantnosti i disonantnosti intervala, akorda i harmonija neprestano mijenja.

KONTRABAS, najveći i najdublji gudački instrument, visok oko 180 cm. Žice su ugođene: E_1 *A D G*. Postoji vrlo malo literature za kontrabas solo, ali je on važan orkestralni, komorni i jazz instrument.

KONTRAPUNKT, istovremeno zvučanje dviju ili više različitih melodija, melodijski i ritmički samostalnih ali međusobno povezanih u cjelinu prema određenim načelima. Takav stil nazivamo *polifoni* ili *kontrapunktski*. Naziv k. upotrebljavao se za one glasove višeglasne kompozicije koji se suprotstavljaju datoj melodiji *(cantus firmus)*. Više forme kontrapunkta jesu *imitacija, kanon* i *fuga.*

Kontrabas

KONZERVATORIJ, stručna muzička škola. Naziv je talijanskog porijekla; u XVI st. označavao je ustanovu u kojoj su se siromašna a nadarena djeca spremala za crkvene muzičare.

KORAČNICA, kompozicija koja naglašenim, motoričkim ritmom, usklađuje koračanje skupine ljudi. Koračnicu nalazimo u operi i baletu (Ch. Gounod, R. Wagner, G. Verdi, S. Prokofjev) i u mnogim instrumentalnim djelima (W. A. Mozart:

Sonata u A-duru, L. v. Beethoven: Sonata u As-duru, S. Prokofjev).

KORAL, 1. starokršćansko jednoglasno pjevanje koje se naziva i gregorijanski koral, odnosno gregorijansko pjevanje; 2. njemačka protestantska popijevka koju su stvorili Luther i njegovi suvremenici. *Gregorijanski k.* je službena obredna muzika katoličke crkve, pjeva se kod svečanih misa i drugih obreda. U hrvatskim krajevima, gdje je dopuštena staroslavenska liturgija, izvodi se na staroslavenskom, a u nekim biskupijama i na živom hrvatskom jeziku. Povijest gregorijanskog pjevanja počinje pojavom kršćanstva. Pjevanje prvih kršćana temeljilo se na orijentalnim elementima hebrejskim, grčkim i rimskim. Različiti utjecaji i izvori narušavali su jedinstvo liturgijskog pjevanja katoličke crkve, pa je za vrijeme pape Grgura Velikog (590—604) provedena revizija postojećih liturgijskih napjeva i ustaljeno jedinstveno liturgijsko pjevanje, nazvano po Grguru Velikom gregorijansko pjevanje ili gregorijanski k. Učenici Grgura Velikog prenijeli su gregorijansko pjevanje u Englesku i Francusku, odakle se proširilo po cijeloj zapadnoj Evropi.

Gregorijanski k. dosegao je vrhunac u XI st. U to vrijeme bio je osnov zapadnoevropske muzike, crkvene i svjetovne. Pojavom višeglasja (organum, i dr.), gregorijanski k. izgubio je svoje prvobitno značenje. *Protestantski k.* je pjesma himničkog karaktera u liturgiji njemačke protestantske crkve. Nastao je u doba Lutherove reformacije (XVI st.).

Tekst je na njemačkom jeziku, a melodija se odlikuje svečanom jednostavnošću. Sve strofe pjevaju se na isti napjev. U liturgiji se izvodi jednoglasno kao skupno pjevanje svih vjernika. Već u XVI st. nastale su višeglasne kompozicije na temu korala. Kompozitori su obično napjev korala stavljali u najvišu dionicu i harmonizirali ga u homofonom stilu. Kao revolucionarna pjesma, protestantski koral odigrao je u doba reformacije veliku ulogu, osobito u Češkoj (husitski koral). Obradbe protestantskog korala nalazimo u djelima majstora baroka XVII i XVIII st., među kojima se ističu harmonizacije J. S. Bacha (u kantatama, oratorijima, pasijama) i instrumentalne obradbe (koralne predigre). I kompozitori neobaroka obrađuju protestantski k. (P. Hindemith: Slikar Mathis).

KOREPETITOR, pijanist koji s pjevačima uvježbava pojedine solističke i zborne dionice.

KORONA, znak za produženje tona. Koronom se produžuje ton približno za polovinu njegove vrijednosti. Piše se iznad ili ispod note:

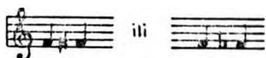

KROMATIKA, upotreba niza polustepena koji nastaju jednostrukim povišenjem ili sniženjem osnovnih tonova dijatonske ljestvice.

Kromatska ljestvica, uzlazna i silazna:

Kromatski polustepen, polustepenski interval između povišenog (ili sniženog) tona i njegovog osnovnog oblika:

KSILOFON, udaraljka sastavljena od niza drvenih pločica ili valjaka nejednake veličine. Ton se proizvodi udarcima štapića.

KVARTA, v. Interval.

KVARTET, v. Komorna muzika.

KVINTA, v. Interval.

KVINTAKORD, v. Akord.

KVINTET, v. Komorna muzika.

L

LARGO, 1. oznaka za širok, vrlo spor tempo; 2. naslov stavka ili kompozicije vrlo polaganog tempa.

LEGATO, oznaka za povezivanje tonova. Slijed legato tonova mora se izvoditi tako da prvi ton ne prestane zvučati sve dok ne nastupi drugi.

LEGENDA, kompozicija epsko-lirskog karaktera koja dočarava atmosferu legendarnih zbivanja (A. Dvořák, F. Liszt, H. Berlioz itd.).

LEITMOTIV (lajtmotiv), motiv ili cjelovita tema koja simbolizira neko lice, radnju, stvar ili pojam. Najčešće se primjenjuje u muzičkoj drami. Načelo leitmotiva prvi dosljedno provodi R. Wagner.

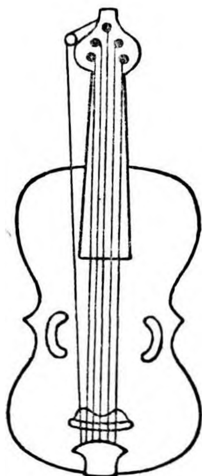
LENTO, 1. spori, polagani tempo; 2. stavak u polaganom tempu.

LIBRETO, tekst za operu, operetu ili oratorij.

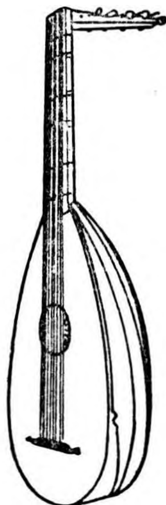
LIGATURA, lûk kojim se dvije note iste visine povezuju u zajedničko trajanje, npr. dvije četvrtine izvode se kao jedna polovina:

LIRA, 1. starogrčki instrument sa žicama, po obliku i načinu sviranja jednostavniji ali vrlo srodan kitari; 2. gudački instrument iz XV i XVI st. s više žica, od kojih su neke stajale izvan hvataljke; lira se gradila u tri veličine.

Lira

Lutnja

LOURE, v. Suita.

LUTNJA, instrument s trbušastim korpusom i 6—24 žica; ton se proizvodi trzanjem. Lutnja je u Evropi bila najpopularnija u XV i XVI st. kad su za nju napisana brojna djela: plesovi, varijacije, fantazije itd. Muzika za lutnju zapisivala se posebnom vrstom notnog pisma — *tabulaturom.*

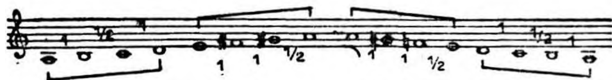
LJESTVICA, niz od osam tonova poredanih unutar intervala oktave. Danas se upotrebljavaju dijatonske ljestvice, u kojima su razmaci između stupnjeva dijatonski intervali, i kromatske ljestvice, u kojima se upotrebljavaju i kromatski polustepeni (v. Kromatika). Dijatonske ljestvice sastoje se od dva tetrakorda (v. Tetrakord). U dur ljestvici raspored cijelih stepena i polustepena jednak je u oba tetrakorda:

Mol ljestvica javlja se u tri oblika: *prirodnom* (Nota 13 b), *harmonijskom* (Nota 13 c), i *melodijskom* (Nota 13 e). U svima se donji i gornji tetrakord razlikuje po smještaju cijelih i polustepena:

Stari načini (v.) idu također u skupinu dijatonskih ljestvica. Cjelostepena ljestvica dijeli oktavu u 6 cjelostepenih intervala. Primjenjivali su je impresionisti.

M

MADRIGAL, višeglasna zborna kompozicija svjetovnog sadržaja. Javlja se u XIV st. u Italiji, u razdoblju *ars nova* (v.). U doba renesanse m. postaje najvažniji oblik svjetovne a cappella muzike. Razvio se iz vokalne forme frottole, višeglasne kompozicije XV st., u kojoj se melodijski isticao najgornji glas (jedini je imao tekst), a ostale su dionice bile harmonijska pratnja. Uvođenjem imitacijske obrade i dodavanjem teksta svim glasovima nastaje novi polifoni oblik — renesansni m. u kojemu peteroglasnost postaje pravilo. Tekst madrigala je na narodnom jeziku pretežno ljubavnog karaktera (Petrarca, Ariosto, Tasso i dr.). Karakteristično je za m. diskretno, katkada i naivno *tonsko slikanje* pojedinih odlomaka teksta, najčešće oponašanje pojava iz prirode. Istaknuti kompozitori madrigala bili su Nizozemci *J. Arcadelt, A. Willaert, O. di Lasso,* Talijani *Palestrina, L. Marenzio, Gesualdo da Venosa, C. Monteverdi,* Englezi *J. Byrd, O. Gibbons, T. H. Morley* i dr.

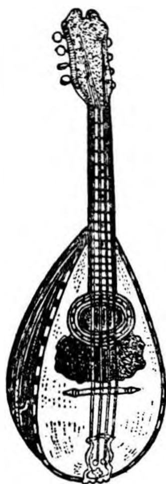
MAESTOSO, oznaka za svečan, dostojanstven način izvedbe.

MAESTRO, počasni naslov za kompozitora ili dirigenta.

MAGNETOFON, aparat za snimanje i reproduciranje zvuka pomoću elektromagnetskih impulsa.

MAJSTORI PJEVAČI, v. Trubaduri.

MANDOLINA, instrument sa žicama, vrlo ispupčena korpusa, izgrađen od dugoljastih daščica. Žice su postavljene u parovima (obično 4 para) i trzaju se. Za mandolinu su pisali A. Vivaldi, G. Verdi, G. Mahler, M. de Falla i dr.

Mandolina

MANHEIMSKA ŠKOLA (manhajmska), naziv za skupinu muzičara okupljenih u Mannheimu u Bavarskoj sredinom XVIII st. Osnivači su ove škole *J. V. Stamitz* i *F. X. Richter*. M. š. pridonijela je razvoju *sonatnog oblika* (v.). Među djelima kompozitora te škole prvi put se javlja *simfonija sa četiri stavka* (treći stavak je *menuet*). Prošireni orkestar, u kojemu se učvršćuje kao orkestralni instrument *klarinet* razvio je visoki nivo izvođenja primjenjujući naročito *crescendo* i *decrescendo* kao sredstvo za postizanje dramatičnosti.

MANUAL (klavijatura), niz tipaka na kojima izvođač svira rukama (za razliku od *pedala*, klavijature na kojoj se svira nogama).

MARCATO (markato), oznaka za isticanje, naglašavanje pojedinog tona ili akorda.

MARSEILLAISE, v. Masovna i borbena pjesma.

MARŠ, v. Koračnica.

MASOVNA I BORBENA PJESMA, zborska pjesma s tekstom aktuelnog nacionalnog ili revolucionarnog sadržaja, pristupačne melodije, najčešće u ritmu koračnice, katkada i himničkog karaktera. Cilj masovne i borbene pjesme je buđenje i širenje nacionalnih i socijalnih ideja. Takve pjesme nastajale su od vremena francuske revolucije kroz čitavo XIX st. Vrlo je popularna bila *Marseillaise* (Marsejez), francuska revolucionarna pjesma, koju je 1792. sastavio kapetan Rouget de Lisle, a ime je dobila po dobrovoljcima iz Marseillea koji su je pjevali kad su išli u pomoć pariškim revolucionarima. *Internacionalu*, revolucionarnu himnu međunarodnog proletarijata, komponirao je 1888 radnik *Pierre Degeyter* na tekst pariskog komunara, pjesnika-proletera *Eugène Pothiera;* ona poziva sve potlačene u borbu za socijalnu pravdu. U Hrvatskoj su u doba ilirskog pokreta nastale *davorije* i *budnice*, od kojih su najpoznatije *Još Hrvatska nij' propala* i *Prosto zrakom ptica leti* (D. Demeter) V. Lisinskoga, dok je u Srbiji pjesma *Ustaj, ustaj Srbine* postala borbeni poklič Srba u revoluciji 1848. Oktobarska revolucija, španjolski građanski rat, oslobodilački pokreti u II svjetskom ratu dali su povoda za stvaranje mnogobrojnih pjesama ove vrste. Gotovo s prvim pucnjem narodnooslobodilačkog rata kao prvi borac javlja se kod nas *borbena*

pjesma, najkarakterističnija i najraširenija muzička forma naše revolucije. Uz pjesme iz međunarodnog radničkog pokreta i revolucija, pjevale su se borbene pjesme nastale u logorima i kaznionicama stare Jugoslavije *(Bilećanka, Mitrovčanka).* Kao što je narodna pjesma oduvijek pratila čitav život čovjeka, tako je i u NOB-u narod sve značajne doživljaje stavljao u pjesmu. Pjesma je bila podsjetnik, bilježnica uspomena, kroz pjesmu narod je ocjenjivao situacije, događaje i ljude. Mnoge narodne borbene pjesme pjevaju o Titu. Najpoznatije su *Druže Tito, ljubičice bijela* i *Druže Tito mi Ti se kunemo,* pjesma koja je postala simbol privrženosti Titu, simbol odlučnosti našega naroda da u izgradnji socijalizma ne skrene s puta kojim ga je poveo drug Tito. Između okršaja i bitaka nastajale su pjesme kompozitora, učesnika NOB-a. Neke od tih pjesama narod je prihvatio kao svoje u tolikoj mjeri da se zaboravilo i ime kompozitora. Kako su se pjesme širile usmenom predajom, doživljavale su promjene u tekstu i melodiji prema kraju u kojem su se pjevale. Odatle razne varijante jedne te iste pjesme.

MAZURKA, poljski narodni ples u trodobnoj mjeri i umjerenom tempu, s naglaskom na drugoj ili još češće trećoj dobi. Ples mazurka izvodi se u osam ili četiri parova s vrlo različitim pokretima, često improviziranim. U umjetničku muziku mazurku uvodi F. Chopin, zatim M. J. Glinka, P. Čajkovski, K. Szymanowski.

Ritmička figura mazurke:

MEĐUSTAVAK, obično povezuje dva, tematski važnija, odsjeka kompozicije (npr. prvu i drugu temu u ekspoziciji sonate).

MEGAFON, v. Zvučnik.

MEHANIČKI INSTRUMENTI, opći naziv za instrumente kod kojih izvođača zamjenjuju posebni mehanizmi.

MEISTERSÄNGER, v. Trubadurska muzika.

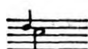
MELIZAM, niz tonova kraćeg trajanja koji se pjevaju na jedan slog teksta. Melizmi obogaćuju i uljepšavaju melodijsku liniju.

MELODIJA, niz tonova, različitih po visini i trajanju, koji tvore zaokruženu cjelinu. Zbog neposrednosti djelovanja melodija je najpristupačniji element muzike.

MELODIJSKI UKRASI, jedan, dva ili više tonova kraćih ritmičkih vrijednosti, koji su sastavni, ali ne i bitni dio melodijske linije. Zapisuju se sitnim notama: za **predudar** (v. pr. 15 a), za **triler** (vidi pr. 15 c), ili grafičkim simbolima: za **mordent** (vidi pr. 15 g), za **gruppetto** (vidi pr. 15 e).

piše se:

15 a

15 c

15 g

15 e

izvodi se:

a c g e

Melodijski ukrasi rezultat su izvodilačke prakse i muzičkog ukusa određenog vremenskog razdoblja. Zbog toga se broj melodijskih ukrasa, opseg njihove primjene kao i način izvođenja mijenjaju prema određenim stilskim razdobljima.

MELODRAMA, 1. govorna drama s muzičkom pratnjom; 2. dio muzičko-scenskog djela u kojem se govori ili recitira uz pratnju muzike.

MELOGRAFIJA, zapisivanje narodnih melodija i plesova. Nekad su melografi zapisivali po sluhu. Svršetkom XIX st. ušao je u upotrebu fonograf na koji su melografi najprije snimili melodije, a onda ih prinijeli u notno pismo. Danas je najviše u upotrebi magnetofon — na osnovu magnetofonskih snimki melografi po sluhu transkribiraju melodije.

MENUET, frnacuski umjereno brzi ples, s gracioznim, suzdržanim pokretima. Prvi put spominje se u XVI st., a u XVII st. postaje službeni dvorski ples. Kao stilizirani ples ulazi u balete, opere, suite, sonate, simfonije (J. B. Lully, J. Ph. Rameau, G. F. Händel, J. S. Bach, J. Haydn, W. A. Mozart itd.).

METALOFON, udaraljka slična ksilofonu. Sastoji se od drvenog ormarića za rezonanciju, na kojem je pričvršćeno desetak različito ugođenih metalnih pločica. Ton se proizvodi udaranjem s dva batića.

METRIKA, nauka o izmjenjivanju metrički istaknutijih i manje istaknutih dijelova mjere, o njihovom međusobnom odnosu i o oblikovanju zaokružene metričke cjeline.

METRONOM, sprava koja otkucava određeni broj otkucaja u minuti (od 40—200). Pomaže izvođaču i kompozitoru da tačno odrede brzinu izvođenja muzičkog djela. Većina suvremenih kompozitora, uz oznake tempa (npr. allegro, andante i dr.) bilježi i metronomsku oznaku (npr. M.M = 100, što znači da je trajanje četvrtinke jednako stotinki minute).

METROPOLITAN OPERA HOUSE, (MET) u New Yorku, najveće i najuglednije operno kazalište u svijetu. Među znamenitim opernim umjetnicima svijeta, članovima te operne kuće, nalaze se i imena naših pjevača *Milke Trnine* (1863—1941), *Zinke Kunc-Milanov, Biserke Cvejić* i *Vladimira Ruždjaka.*

MEZZOFORTE (mecoforte), oznaka za srednje jaki dinamički stupanj (između forte i piano); označuje se kraticom *mf.*

MEZZOPIANO (mecopijano), oznaka za srednje tiho dinamički stupanj (jači od *piano* tiši od *mezzoforte*); obično se označuje kraticom *mp.*

MINIJATURA, zajednički naziv za kraće instrumentalne kompozicije sažetog oblika. Minijature su njegovali naročito kompozitori romantike.

MINNESÄNGER v. Trubadurska muzika.

MISA, katoličko bogoslužje sa stalnim dijelovima *Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus, Benedictus, Agnus Dei.* U muzičkom pogledu misa je prošla kroz tri razvojna stadija i to: *koralna misa,* pjevana jednoglasno na gregorijanske napjeve; *višeglasna, a capella misa* iz XV i XVI st., u kojoj se svi dijelovi zasnivaju na istom cantusu firmus uzetom iz gregorijanskoga korala ili iz svjetovne chansone. Takve mise komponirali su *Nizozemci,* naročito *I. Ockeghem, J. Obrecht, O. di Lasso* i talijanski kompozitor *Palestrina; orkestarska misa* za zbor i soliste uz orkestar pojavila se u XVII st. Velika umjetnička ostvarenja dali su *J. S. Bach* (M. u h molu), *W. A. Mozart* (Krunidbena m.), *L. van Beethoven* (M. solemnis), *I. Stravinski.*

MISTERIJ, jedan od razvojnih oblika srednjovjekovne liturgijske drame. M. je bio od XIV do XVII st. vrlo raširena nabožna pučka priredba na narodnom jeziku isprepletena pjevanjem i sviranjem. U Hrvatskoj su m. nazivali *crkveno prikazanje.*

MJERA, metrička jedinica koja se u notnom tekstu omeđuje *taktnom crtom.* Npr.

Dijelovi mjere jesu *dobe.* One slijede jedna za drugom u jednakim vremenskim razmacima, a razlikuju se po metričkom akcentu. Najistaknutija je prva doba: *teza.* Za njom slijedi lakša doba: *arza.* Izmjena teze s arzom tvori *dvodobnu mjeru,* teze s dvije arze *trodobnu mjeru.* To su *jednostavne*

mjere, a *složene* nastaju od dvije, tri ili više jednostavnih mjera.

Zbroj ritmičkih vrijednosti svakog takta, bilo nota ili pauza, mora odgovarati oznaci mjere koja se bilježi na početku kompozicije ili u toku kompozicije, ukoliko se početna mjera mijenja. Oznaka za mjeru sadrži dvije brojke pisane u obliku razlomka. Brojnik označava broj dobi, a nazivnik ritmičku vrijednost dobe. Npr. 3/4 znači da u svakom taktu imamo tri četvrtine:

U takvom slučaju četvrtina traje jedan udarac, a raspored naglašenih i nenaglašenih doba jest: arza - teza - teza. Oznaka mjere npr. 3/8 označuje da u taktu imamo tri osminke, ali u tom slučaju osminka traje jedan udarac:

Mjera *alla breve* bilježi se ovako:

a sadrži dvije dobe i to dvije polovine:

MODALNA NCTACIJA, v. Notacija.

MODERATO, umjereno brz tempo. Dodaje se i uz druge oznake za tempo (npr. *allegro moderato* — umjereno brzo).

MODULACIJA, prelaz iz jednog tonaliteta u drugi unutar iste kompozicije, odnosno stavka. Prema izboru harmonija, modulacija može biti *dijatonska, kromatska* i *enharmonijska.*

MOL, v. Ljestvica.

MOMENT MUSICAL (moman mizikal), kraća instrumentalna kompozicija lirskog karaktera. Najpoznatija djela pod tim naslovom napisao je F. Schubert.

MONODIJA, jednoglasno pjevanje uz instrumentalnu pratnju koja se improvizirala na označeni generalbas (v.). M. je nastala svršetkom XVI st. u okviru firentinske camerate (v. Opera). Monodijsko pjevanje doseglo je vrhunac u XVII st. u operama C. Monteverdija.

MONOKORD, instrument s jednom žicom napetom na drveni rezonator. Služi za istraživanje akustičnih zakonitosti. Bio je poznat još prije Pitagore.

MONOTEMATIKA, postupak kojim se teme pojedinih stavaka stvaraju iz jedne jedine, ili iz malog broja tema, putem ritmičkih i u manjoj mjeri melodijskih izmjena. M. je prvenstveno tekovina romantizma. Monotematiku je primijenio Liszt u svojoj klavirskoj sonati u h molu i u simfonijskim pjesmama *(Preludiji).*

MORDENT, v. Melodijski ukras.

MOTET, višeglasni zborni muzički oblik koji se razvijao i mijenjao od XIII do XVIII st. Francuski m. škole Notre-Dame u Parizu iz XIII—XIV st. bio je troglasna kompozicija sa cantusom firmusom (gregorijanskim napjevom) u donjem glasu, nad kojim su se izvodile druge dvije melodije *(duplum* i *triplum)* raznih ritmova i tekstova. Renesansni m. osim imena nema ništa zajedničko sa starofrancuskim motetom. Renesansni m. je višeglasna kompozicija za zbor a cappella na latinskom jeziku, obično bez primjene cantusa firmus. Uz misu m. je najznačajniji oblik renesansne liturgijske muzike. Oblik moteta ovisi o tekstu; svaki novi odlomak teksta donosi novu temu, koja se zatim ponavlja u ostalim glasovima. Najznačajniji kompozitori moteta bili su u XVI st. *Josquin des Prés* (Žosken de Pre), *A. Willaert, O. di Lasso, Palestrina* i Slovenac *J. Petelin-Gallus.* U XVII st. napušta se a cappella stil te se pišu moteti koje izvode solistički glasovi uz pratnju instrumenta *(Byrd, H. Schütz,* kod nas *I. Lukačić, V. Jelić).* Takav motet živi još i danas u crkvenoj muzici.

MOTIV, najmanja ritmički i melodijski zaokružena muzička cjelina. M. je dio fraze ili teme. Ponekad sadrži samo dva tona (L. van Beethoven Klavirska sonata op. 2 br. 2), ali može obuhvaćati i dva takta. Tokom kompozicije često se ponavlja, mijenja i provodi.

MOTORIKA, u muzici označuje specifično ritmičko kretanje čija pravilnost i neprekidnost podsjeća na kontinuirani rad stroja. M. je izrazita stilska karakteristika baroknog razdoblja. U XX. st. m.

ponovno dobiva istaknutu ulogu pojavom neobaroka (v. Neoklasicizam).

MUSETTE, v. Suita.

MUSICAL, muzičko-scensko djelo srodno reviji i opereti. Libreto musicala temelji se uvijek na literarno vrijednim tekstovima. (I. Tijardović Katarina Velika prema djelu B. Shawa).

MUZIČKA ABECEDA, sedam slova abecede: *C D E F G A H* označuju sedam osnovnih (prirodnih tonova muzičkog sistema.

MUZIČKA DRAMA, v. Opera.

MUZIČKI FESTIVAL, višednevne priredbe u okviru kojih se izvode djela jednog ili nekolicine kompozitora. Prvi m. f. održani su u XVIII st. u Engleskoj i Austriji, a u XIX st. u Njemačkoj. U XX. st., osobito nakon II svjetskog rata, broj festivala povećao se na više od 60. Renomirani m. f. održavaju se u *Salzburgu* (u znaku W. A. Mozarta), u Bayreuthu (Wagnerov festival), u Pragu *(Praško proljeće),* u *Edinburghu,* u Firenci *(Firentinski maj u muzici),* u Dubrovniku *(Dubrovačke ljetne igre).* Djela suvremenih kompozitora izvode se na *Biennaleu* u Veneciji i u Zagrebu, u *Donaueschingenu, Darmstadtu, Stuttgartu,* u *Varšavi (Varšavska jesen)* i dr.

MUZIČKI FOLKLOR, 1. komparativna znanost koja obuhvaća proučavanje i rekonstruiranje duhovne kulture pojedinih naroda i njezin razvoj na temelju folklornog materijala; 2. narodno muzičko stvaralaštvo. M. f. je predmet izučavanja

etnomuzikologije koju je utemeljio *A. J. Ellis* 1884. Osnivač etnomuzikologije u našoj zemlji bio je *F. KS.* Kuhač. Jugoslavenski m. f. je neobično bogat i raznovrstan melodijom i ritmom i na svim područjima pokazuje vrlo originalnu stvaralačku aktivnost čovjeka iz naroda. Jugoslavenski narodi izgradili su u XIX i XX st. svoju umjetničku muzičku kulturu na osobinama muzičkog folklora. Uz opće svaka naša SR pokazuje i posebne značajke muzičkog folklora.

MUZIČKI INSTRUMENTI, opći naziv za sve jednostavnije i složenije mehanizme pomoću kojih se proizvode tonovi i zvukovi (izuzevši ljudski glas). Prema izvoru zvuka muzički su instrumenti podijeljeni u četiri skupine: žičani instrumenti (v. gudački i trzalački); *duhački instrumenti* (v. drveni i limeni); *udaraljke* (v.) i *električni instrumenti* (v.). v. i Narodni instrumenti.

MUZIKA, umjetnost koja se služi tonovima i njihovim kombinacijama kao izražajnim sredstvom. Naziv m. izveden je od grčke riječi *muza,* kako su Grci nazivali Zeusove kćeri, zaštitnice umjetnosti. Iako postoji velik broj definicija o muzici, dosada nijedna ne obuhvaća cjelokupni pojam muzike. Postoji nekoliko podjela muzičke umjetnosti u razne vrste, kao po sadržaju: *umjetnička* ili *ozbiljna, narodna, zabavna* muzika; po načinu izvođenja: *vokalna* koju izvode pjevači solisti ili pjevački zbor; *instrumentalna,* koju izvode svirači solisti, (solistička), manje skupine svirača (komorna) ili orkestar orkestralna); *vokalno-instrumentalna,* najčešće muzičko-scenske vrste opera, opereta, balet; po

namjeni: svjetovna, duhovna, koncertna, vojna, dječja; po karakteru: lirska, epska, dramska.

MUZIKA XX STOLJEĆA. Početak suvremene muzike obilježavaju dvije glavne muzičke struje: njemačka kasna romantika i francuski impresionizam, u godinama prije I svjet. rata. Unatoč znatnim razlikama zajednička crta im je sklonost prema programnoj muzici i korištenje krajnjih granica tonalnog sistema koji se temelji na duru i molu. Kao opozicija na impresionizam javlja se *ekspresionizam* (v.), koji napušta princip tonaliteta (tzv. *atonalnost*) i izgradnju forme na bazi razrade tematskog materijala *(atematizam).* Ovu fazu predstavlja bečka atonalna škola (Schönberg, Berg, Webern) u razdoblju od 1908—1920. U drugom deceniju XX st. Stravinski, Bartok i naš Štolcer-Slavenski unose u ekspresionizam elementarne ritmove inspirirane folklorom. Po završetku I svjetskog rata iskristalizirao se novi stil, *neoklasicizam* (v.) kojemu je uzor rana klasika i barok *(neobarok).* U međuvremenu Schönberg izgrađuje *dodekafoniju* (v.), svojevrsnu organizaciju atonalnog muzičkog jezika. Prihvaćena od Berga, Weberna i drugih, dodekafonija predstavlja jedan od vodećih pravaca suvremene muzike. U dosljednoj primjeni dodekafonije, težeći krajnjoj ekonomiji sredstava, Webern je došao do *punktualizma* (v.). Poslije II svjetskog rata javljaju se pokušaji totalne organizacije svih muzičkih elemenata putem raznih kompozicionih tehnika koje se zajednički nazivaju *serijelna muzika* (v.). Sliku muzike XX st. upotpunjavaju

konkretna (v.), *elektronska* (v.) i *sintetska muzika* (v.).

MUZIKA U BOSNI I HERCEGOVINI, doživljava intenzivan razvoj nakon oslobođenja, iako rad na području muzike možemo pratiti od okupacije 1878 (pjevački zborovi, vojne muzike). Umjetničke ustanove: Sarajevska opera, Sarajevska filharmonija, Simfonijski orkestar u Mostaru, Simfonijski orkestar i Pjevački zbor Radio-Sarajeva doprinose širenju muzičke kulture u republici. Niže i srednje muzičke škole (Sarajevo, Banjaluka, Mostar, Tuzla), muzički odsjek Više pedagoške škole u Sarajevu i Muzička akademija u Sarajevu odgajaju stručne kadrove. Kompozitori BiH zasnivaju svoje stvaralaštvo većinom na bogatom i umjetnički vrijednom muzičkom folkloru. Među formama prevladavaju *zborske kompozicije* i *solo-pjesme* (B. Grković, V. Milošević *Krvava bajka, Jama, Pjesme sa Zmijanja* i solo-pjesme, J. Pleciti, M. Pozajić *Rapsodija,* M. Prebanda, C. Rihtman *Pjesma o Čiči,* M. Špiler *Majka pravoslavna,* B. Trudić). *Instrumentalna muzika* obuhvaća kompozicije za solo-instrumente, obrade narodnih i partizanskih pjesama za razne sastave, koračnice, uvertire, orkestralne suite, simfonijske pjesme, koncerte za solo-instrumente i orkestar (V. Milošević, B. Trudić) i simfonije (B. Trudić). Suradnici Instituta za proučavanje folklora u Sarajevu i Odsjeka za muzički folklor Narodnog muzeja u Banjaluci (C. Rihtman i V. Milošević) sakupili su i zabilježili velik broj narodnih melodija i pridonijeli razvoju etnomuzikologije; na području muzičke kritike aktivno djeluje Z. Kučukalić.

MUZIKA U CRNOJ GORI, počela se znatnije razvijati potkraj XIX st., kada se javljaju prvi domaći kompozitori. Tako je *Š. Ognjenović* komponirao odlomke iz *Gorskog vijenca* P. P. Njegoša, a Mirko Petrović-Njegoš muziku za dramu svog oca, kneza Nikole Njegoša *Balkanska carica.* Prvi školovani muzičar Jovan Ivanišević svršio je praški konzervatorij (Z. Fibich); komponirao je crnogorsku himnu, solo-pjesme, zborske i orkestralne kompozicije, ali je tragična smrt prekinula njegov rad. Nakon oslobođenja osnovane su niže i srednja muzička škola, kulturno-umjetnička društva, pjevački zbor i orkestar Radio-stanice u Titogradu koji šire muzičku kulturu. Crnogorski muzički folklor pobuđivao je interes mnogih etnomuzikologa i kompozitora. Najpoznatiju zbirku *Crnogorske narodne pjesme složene u note* sastavio je *L. Kuba,* a studije i melografe crnogorskih narodnih napjeva dali su M. Milojević, M. Vasiljević i J. Milošević.

MUZIKA U HRVATSKOJ, može se podijeliti u pet razdoblja. **Prvo razdoblje:** od prvih poznatih podataka do svršetka XVIII st. Kulturni spomenici (kodeksi, misali, antifonari) svjedoče o njegovanju crkvene muzike. Sačuvani su podaci o radu hrvatskih muzičara XVI—XVIII st. u Dalmaciji i Dubrovniku, među kojima se ističu Šibenčanin *Ivan Lukačić* i Riječanin *Vinko Jelić,* predstavnici ranog muzičkog baroka. Najstariju dosada poznatu svjetovnu kompoziciju predstavljaju četveroglasni *madrigali* na talijanskom jeziku *Andrije Patricija* s otoka Cresa, izdani u XVI st. U XVIII st., djeluju

Ivan Mane Jarnović, violinist i kompozitor i Dubrovčani *Lukša Sorkočević* i njegov sin *Antun*.

Drugo razdoblje: obuhvaća prvu polovinu XIX st., doba romantizma, kada pripadnici ilirskog pokreta stavljaju muziku u službu patriotizma. Nastaju mnoge budnice, davorije i prigodne pjesme muzičara-diletanata. Stvarati umjetničku muziku u duhu narodne bio je njihov cilj, pa se otpočelo sakupljanjem i proučavanjem narodnih napjeva. Među muzičarima-ilircima izdiže se *Vatroslav Lisinski*, prvi profesionalni hrvatski muzičar, kompozitor prve hrvatske opere *Ljubav i zloba* izvedena 1846. Ostali muzičari-ilirci: F. Livadić, F. Pokorni, J. Juratović, I. Padovec (virtuoz na gitari), J. Runjanin (autor hrvatske himne), F. Pintarić i J. Wiesner-Morgenstern (pedagog i kompozitor.

Treće razdoblje: nazvano »Zajčevo razdoblje«, obuhvaća drugu polovinu XIX st. do prvoga svjetskog rata. *Ivan Zajc* razvio je kroz četiri decenija u Zagrebu bogatu aktivnost kao kompozitor, dirigent i organizator muzičkog života. Njegova najpopularnija opera je *Nikola Šubić Zrinjski* iz 1876. Ostali muzičari ovog razdoblja: Dj. Eisenhut, V. Kolander, F. Vilhar, V. Novak te Franjo Ks. Kuhač, osnivač hrvatske muzikologije i etnomuzikologije.

Četvrto razdoblje, između I i II svjetskog rata; djeluje generacija muzičara koja je svoje obrazovanje stekla na zagrebačkom konzervatoriju, a usavršila ga u inozemstvu (često Prag). Gotovo svi kompozitori zastupaju nacionalni muzički smjer težeći da ga povežu s naprednom evropskom mu-

zikom. U prelaznom periodu do afirmacije nacionalne struje značajna je djelatnost *Blagoja Berse*, kompozitora i pedagoga. Među kompozitorima nacionalnog smjera ističu se *A. Dobronić, I. Matetić-Ronjgov* (komponirao u duhu istarskog folklora), *F. Lhotka, K. Odak, B. Širola, Z. Grgošević, K. Baranović* (kompozitor prvog baleta *Licitarsko srce*), *J. Gotovac* (autor najpopularnije hrvatske opere *Ero s onog svijeta*, 1935). Posebno mjesto zauzima *Josip Štolcer-Slavenski*. I on je crpao na izvoru narodnog stvaralaštva, ali je prvi počeo primjenjivati suvremeni muzički govor (politonalnost i ritmičku izdiferenciranost). Njegova *Simfonija Orijenta* (1934 god.) za sole, zbor i orkestar predstavlja vrhunsko djelo novije jugoslavenske muzike. Ovo razdoblje ostvarilo je ideal Iliraca: nacionalni smjer dao je hrvatskoj muzici vrijedna ostvarenja na području vokalne, instrumentalne i muzičko-scenske umjetnosti.

Peto razdoblje, nakon svršetka II svjetskog rata. Dok jedan dio kompozitora i dalje zastupa nacionalni smjer, mlađi kompozitori napuštaju vezu s folklorom i traže nove putove primjenjujući proširenu tonalnost, atonalnost, politonalnost, dodekafoniju. Istaknuti kompozitori ovog razdoblja su: *Ivan Brkanović*, dosljedan pobornik nacionalnog smjera u koji unosi snažne individualne značajke; njegove zborske kompozicije obrednog karaktera najvrednija su djela suvremene hrvatske zborske literature, *Milo Cipra* pretežno je instrumentalni kompozitor, *Boris Papandopulo* obuhvatio je u svom brojnom opusu razne smjerove, *Nikola Hercigonja*

autor je borbenih i masovnih pjesama, te pjesama sa socijalnom tematikom. Kompozitori koji su napustili nacionalni muzički smjer: *Bruno Bjelinski,* autor solo-pjesama, instrumentalnih, komornih i orkestralnih kompozicija. *Stjepan Šulek,* istaknuti simfoničar, *Natko Devčić,* u prvoj fazi neonacionalist *(Istarska suita); Branimir Sakač, Milko Kelemen, Ivo Malec* usvojili su karakteristične kompozicijske postupke suvremene zapadnoevropske muzike: atonalnost, politonalnost, dodekafoniju, serijelnu muziku (Kelemen) i upoznali muzičku javnost Hrvatske s konkretnom i elektronskom muzikom (Malec-Sakač).

MUZIKA U MAKEDONIJI. Počeci i razvoj vezani su uz *ohridsku školu* koju su osnovali *Kliment* i *Naum,* učenici *Ćirila i Metodija.* Osnutak prve samostalne makedonske države u X st. povoljno je utjecao na razvoj crkvene i svjetovne muzike, ali je turska vladavina zakočila dalji rad. Ostala je samo narodna umjetnost, koju nisu mogli uništiti ni vjekovi robovanja. S pokretom za oslobođenje Makedonije, potkraj XIX st., počinje se njegovati i muzika. U to vrijeme djeluje *Atanas Badev,* učenik Rimskog-Korsakova, prvi stručno obrazovani makedonski muzičar. Badev je prvi pisao o velikoj vrijednosti makedonske narodne muzike. Prva generacija makedonskih muzičara *(S. Gajdov, Ž. Firfov, T. Prokopijev, T. Skalovski)* pojavila se pred I svjetski rat, a pripadala je nacionalnom muzičkom smjeru. Nastaju pretežno vokalne kompozicije, posebno zborska muzika (Prokopijev *Kumanovke,* Skalovski *Makedonsko oro, Svatovska suita, kan-*

tata *11 oktobar)*, ali i prvi makedonski balet *Labin i Dojrana* Prokopijeva). Nakon oslobođenja osnovane su razne muzičke institucije, kao opera i balet skopskog kazališta, Makedonska filharmonija, zbor i simfonijski orkestar Radio-stanice Skopje, ansambl narodnih pjesama i igara *Tanec*, Folklorni institut i muzičke škole. Suvremeni makedonski kompozitori *(B. Ivanovski, V. Nikolovski, K. Makedonski, T. Prošev, T. Zografski)* dali su svojim simfonijskim pjesmama i simfonijama znatan doprinos razvoju orkestralne muzike. Prvu makedonsku operu *Goce* napisao je *K. Makedonski.* Makedonski muzički folklor inspirirao je mnoge naše kompozitore, od kojih su najpoznatije obradbe makedonskih pjesama u VII, X i XV rukoveti St. Mokranjca i balet *Ohridska legenda* St. Hristića.

MUZIKA U NOB-u. Osim narodnih borbenih pjesama (v. Masovna i borbena pjesma) nastajale su i umjetničke kompozicije. Kompozitori-partizani dizali su muzikom svijest narodnih masa i jačali vjeru u pobjedu. Najrašireniji oblik stvaralaštva bila je masovna pjesma. Od velikog broja pjesama neke su sačuvale trajnu vrijednost, kao *Uz maršala Tita, Ide Tito preko Romanije* i *Kozara* O. Danona. *Mitraljeza* na stihove V. Nazora i *Ognjeni vlak* na stihove G. Kovačića *N. Devčića, Naša pjesma* na stihove G. Kovačića. *N. Hercigonje, Obruč, Hej tovariši M. Kozine,* kao i pjesme *K. Pahora (Oče naš hlapeca Jerneja), R. Gobeca (Hej partizan), S. Bombardellija (Majka pravoslavna), I. Tijardovića, S. Zlatića, M. Burića, M. Logara, M. Špilera* i dr. Neki kompozitori primijenili su i oblik solo-pjesme, kao

R. Simoniti na tekstove *Kajuha, M. Kozina* na tekstove *M. Bora, N. Hercigonja (uspavanka majke partizanke).* Od orkestralnih kompozicija nastalo je kolo *Taraban M. Špilera i Partizansko kolo I. Tijardovića* i dr. Uz kazališne družine postojale su i grupe pjevača-solista i pjevački zborovi, od kojih su neki i poslije oslobođenja nastupali i u inozemstvu *(»S. Kosovel«* — dirigent *R. Simoniti),* te instrumentalni sastavi vojnih muzičara. U Dalmaciji je bila osnovana i prva muzička škola u kojoj su kao nastavnici djelovali *B. Bjelinski, M. Dorner* i *M. Schön.* Herojska epopeja naših naroda inspirirala je poslije oslobođenja mnoge naše pompozitore u stvaranju velikih formi. Tako je nastao niz kantata, kao *J. Slavenski* Borba za Jugoslaviju, *B. Papandopulo* Stojanka majka Kneškoljka, Legenda o drugu Titu, *N. Devčić* Kantata o bezimenima, Ševa, *I. Kirigin* Pjesma o zemlji, Vrata pobjede. *E. Cossetto* Borbena kantata. *L. Županović* Poruke neustrašivih slobodi, Kronika moje zemlje 1941—1945, *N. Njirić* Tifusari, *M. Vukdragović* trilogija kantata Vezilja slobode — Svetli grobovi — Srbija, *Kostić* Kragujevac, Jama, *Bruči* Oči Sutjeske; orkestralne kompozicije: *M. Kozina* Ilova gora, Bela krajina, Padlim, Proti moru, *J. Bandur* Poema 1941. i dr.; *Obradović* Simfonijski epitaf za recitatore, mješoviti zbor i orkestar (Kadinjača) i Plameni vjetar za bariton i orkestar; *M. Logar* opera »1941« i dr.

MUZIKA U SLOVENIJI, imala je u svim stilskim epohama svoje predstavnike. Misali, antifenari i kodeksi, od kojih najstariji potječe iz X st., svjedoče

da se umjetnička muzika stvarala u samostanima i u crkvenim pjevačkim školama. U doba reformacije štampana je 1567, prva slovenska *pjesmarica* Primoža Trubara. Zbog nepovoljnog položaja profesionalnih muzičara u XVI st. mnogi napuštaju domaće tlo. Tako i *Jakob Petelin Gallus Carniolus* razvija svoje stvaralačke snage u tuđini, stekavši istaknuto mjesto među evropskim kompozitorima vokalne polifonije. Muzički barok dao je pored ostalih formi slovenskoj muzici *baroknu operu* kompozitora J. Zupana. Značajna je djelatnost Academie philharmonicorum (v. Akademija). Klasika se javila već u posljednjim decenijama XVIII st. *J. K. Novak* napisao je muziku za veseli igrokaz *Figaro* na tekst Linharta »Veseli dan ili Matiček se ženi«. Slovenski nacionalni pokret XIX st. u jeku romantike probudio je težnju za osamostaljivanjem slovenske muzike od zapadnoevropske i za stvaranjem muzike koja će buditi nacionalnu svijest. Veliko značenje u razvoju muzičke kulture pripada Glasbenoj matici (v.). Nastaju brojni zborovi, solo-pjesme, instrumentalne i orkestralne kompozicije, operete, opere, kojima slovenska muzika XIX st. dostiže evropski nivo. Među mnogim predstavnicima ističu se *B. Ipavec* (opereta *Tičnik*, opera *Teharski plemiči), A. Foester* (opera *Gorenjski slavček), F. Gerbič* (opera, kantate, simfonija). Istaknuti kompozitor neoromantike je *R. Savin* (opere *Lepa Vida, Matija Gubec*, Baleti). Potkraj XIX st. razvija se *moderna* koja uvodi u slovensku muziku *impresionizam*. Značajni predstavnici bili su *E. Adamič, A. Lajovic, M. Kogoj* (opera *Čcne maske), M. Bravničar* (opere *Hlepec Jernej, Pohujšanje v dolini Šent-*

florijanskoj), L. M. Škerjanc, B. Arnič. S. Osterc povezao je slovensku muziku sa suvremenim pravcima evropske muzike i svojim stilom utjecao na gotovo cijelu mlađu generaciju *(P. Šivic, K. Pahor, M. Kozina).* Najmlađa generacija *(P. Ramovš, U. Krek, P. Merku, I. Petrić, A. Srebotnjak)* pišu orkestralna i komorna djela služeći se dostignućima suvremene evropske muzike.

MUZIKA U SRBIJI, Podaci o srednjovjekovnoj srpskoj muzici nalaze se u historijskim i biografskim spisima i malobrojnim sačuvanim muzičkim rukopisima. Bavljenje muzikom kao profesijom spominje se u crkvenim zakonicima iz XIII st.; stalne muzičke kapele djelovale su na dvorovima Stevana Prvovjenčanog, cara Dušana i despota Stefana Lazarevića. Mnogobrojni domaći nazivi za instrumente toga vremena pokazuju da je bila razvijena svjetovna muzika. Nakon propasti srpske države od XV do XIX st. jedini tragovi muzičke prakse nalaze se u narodnim obrednim pjesmama i igrama i u djelovanju guslara. Muzička kultura počinje se obnavljati nakon ustanka u trećem deceniju XIX st. U to vrijeme gaji se naročito *komad s pevanjem,* karakteristična forma u razvoju srpskog pozorišta, u koju su često bile umetnute rodoljubne pjesme *(Ustaj, ustaj Srbine).* U početnom stadiju razvoja umjetničke muzike ističe se *K. Stanković,* utemeljitelj nacionalnog pravca u srpskoj muzici. Predstavnik romantike *J. Marinković* začetnik je srpske solo-pjesme. Najznačajnija ličnost XIX st. je *Stevan Stojanović Mokranjac* koji je, uz Lisinskog, položio temelje za razvoj srpskog i općejugoslavenskog mu-

zičkog stvaralaštva nacionalnog smjera. Njegovih *15 rukoveti* klasičan su primjer umjetničke stilizacije narodnih melodija. Početkom XX st. afirmiraju se kompozitori koji slijede suvremene evropske pravce, naročito impresionizam; to su operni kompozitori *P. Konjović, S. Hristić* (balet *Ohridska legenda)* i dr. Generacija kompozitora rođenih početkom ovoga stoljeća stilski je usmjerena srednjoj liniji između dva suprotna ekstrema, krajnjeg avangardizma i romantizma. To su *M. Logar* (opere), *M. Ristić* (simfonijska muzika), *S. Rajičić* (opera, ciklusi za glas i orkestar *Na Liparu, Lisje žuti), V. Vučković* (simfonijska muzika, masovna pjesma), *M. Tajčević,* (majstor minijature i klavirskih kompozicija). Najmlađa generacija stekla je stručno obrazovanje na Muzičkoj akademiji u Beogradu; slijedi pravce suvremene evropske muzike, primjenjujući sve klasične oblike, koncertantne forme, kantate te scenska djela operu i balet. Predstavnici *E. Josif, A. Obradović, D. Radić, V. Peričić* i dr.

MUZIKALNOST, nadarenost, koja se očituje u doživljavanju, shvaćanju, pamćenju i reproduciranju svih elemenata muzike (ritma, melodije i harmonije).

MUZIKOLOGIJA, nauka o muzici. M. u najširem smislu obuhvaća sve muzičko-teoretske discipline, kao opću muzičku teoriju, akustiku, harmoniju, kontrapunkt, fugu, nauku o muzičkim oblicima i instrumentima, instrumentaciju, estetiku, sociologiju i psihologiju muzike te paleografiju (razvoj notacije). Poseban ogranak čini *etnomuzikologija* koja proučava anonimnu narodnu umjetnost svih konti-

nenata. M. u užem smislu istražuje život i stvaranje pojedinih muzičara, proučava razvoj muzičkih razdoblja, oblika, utvrđuje stilske osobine pojedinih epoha i kompozitora. Pomoćne znanosti muzikologije jesu opća povijest, sociologija i paleografija. Osnivač muzikologije i entomuzikologije kod nas je *Franjo Ksaver Kuhač*. Sa sociološkog stanovišta značajne doprinose dali su *Pavao Markovac* i *Vojislav Vučković*, čije je sudjelovanje tragično prekinuto okupatorskim terorom. Vrijedna ostvarenja na području muzikologije dali su kod nas *D. Plamenac, J. Andreis, A. Vidaković, S. Đurić-Klajn, D. Cvetko*, a na području etnomuzikologije *V. Žganec, F. Morolt, M. Vasiljević, C. Rihtman, V. Milošević, Ž. Firfov* i dr.

N

NARODNE PJESME. Melodijska linija naše lirske narodne pjesme kreće se u malim intervalima (sekunde, terce). Opseg melodije katkada iznosi 2—3 tona (Bosna), često obuhvaća kvintu ili sekstu, a dostiže ili premašuje oktavu (Slovenija, Međimurje, Dalmacija). Ritam pruža čvrstu okosnicu melodiji. Karakteristična je česta pojava mješovitih mjera i izmjena raznih vrsta mjera. U mnogim krajevima prevladava jednoglasno pjevanje, ali postoji i nekoliko tipova višeglasja. Jednoglasne melodije pripadaju manjim dijelom dur ili mol tonalitetima. Stare načine, najčešće eolski i dorski, i pentatoniku nalazimo u Međimurju i Makedoniji; pojavljuju se i naročite vrste ljestvica, kao *balkanski mol* (s povišenim IV i VI stupnjem) i *istarska ljestvica* (frigijski način kod kojega su neki tonovi izmijenjeni). Napjevi su većinom kratki, tako da se ponavljaju sa svakim novim stihom ili distihom teksta. U novijoj zborskoj muzici vrlo su značajne obrade narodnih pjesama. Strofična građa naših narodnih pjesama nameće često varijacionu obradu (svaka strofa rađena je na drugi način), a težnja za stvaranjem većeg oblika

dovodi do povezivanja više pjesama u cjelinu, kao *Rukoveti* St. Mokranjca, *Rapsodija* (K. Odak, M. Pozajić), *Suita* (M. Živković), ili bez oznake oblika *Pjesme sa Zmijanja* V. Miloševića, *Gungulice* D. Radića, *Kumanovke* P. Prokopjeva, *Scherzo* L. Županovića i dr.

NARODNI PLESOVI, u našim krajevima postoje u velikom broju. Izvode se uz pjevanje jednog ili više solista ili ansambla, uz sviranje na raznim instrumentima solistički ili grupno, uz pjevanje i sviranje, ali i bez muzike i sviranog ritma. Po sadržaju su sastavni dio narodnih običaja, ostaci davnih obrednih plesova s magijskom namjenom *(dodole, koleda, lazarice, kraljice, kurent, zeleni Jurij)*, vezani uz radove i sl. N. p. izvode se pojedinačno, udvoje, utroje, učetvoro i skupno. U nekim krajevima uobičajeni su opći nazivi za narodne plesove kao *kolo* (Bosna, Hrvatska, Srbija), *oro* (Makedonija, Srbija) *tanec* i *drmeš* (Hrvatska), *rej, okrogle* (Slovenija). N. p. katkada nose ime mjesta ili etničke grupe gdje su nastali (Vranjanka, Sarajevka, Srbijanka, Šokačko kolo). Iz naziva saznaje se i način plesanja *(Teškoto, Zaplet)*. Muzička osnova narodnih plesova je najčešće kratka karakteristična melodija s izrazitim ritmom. Naši kompozitori često su upotrebljavali u svojim djelima motive naših narodnih plesova, kao P. Konjović u operi Koštana, Velika čočečka igra, S. Hristić u baletu Ohridska legenda, M. Tajčević u Srpskim igrama, T. Skalovski u Makedonskom oru, M. Bravničar u Slovenskoj plesnoj burlesci, J. Gotovac u Simfonijskom kolu, K. Baranović u baletu Imbrek z nosom,

M. Pozajić u orkestralnom plesu Djeveruša, S. Zlatić u Balunu, N. Hercigonja u Linđi, N. Devčić u Istarskoj suiti, Lj. Marić u Brankovu kolu i dr.

NEGRO SPIRITUALS (negro spiritjuels), crnačke narodne duhovne pjesme.

NEOBAROK, v. Neoklasicizam.

NEOKLASICIZAM, pravac koji se pojavio neposredno poslije prvoga svjetskog rata kao reakcija na kasni romantizam, impresionizam i ekspresionizam. Nalazeći uzor u ranoj klasici n. traži čvrstu konstrukciju forme, uravnoteženost forme i sadržaja te suzdržanost i objektivizaciju emocija. Predstavnici: *I. Stravinski* (Kralj Edip, Simfonija psalama), *P. Hindemith* (Slikar Mathis), *A. Casella, B. Martinů* i dr. Neki muzičari izraz n. svjesno zamjenjuju izrazom *neobarok.* Tražeći uzor u baroknoj tehnici komponiranja, sljedbenici neobaroka oblikuju teme izrazito instrumentalnog karaktera s baroknom motoričnošću ritma, oživljuju barokne oblike concerto grosso, passacagliu, fugu, suitu, a umjesto zasićene zvučnosti romantičnog orkestra i kolorističkih kombinacija impresionizma, teže za prozračnosti zvuka. Pretežno instrumentalnu muziku neobaroka izvode razni komorni sastavi.

NEOROMANTIKA, pravac u okviru kasne muzičke romantike čiji predstavnici smatraju da muziku treba staviti u službu poetske misli i tako pridonijeti ostvarenju umjetničkog djela koje bi predstavljalo sintezu srodnih umjetnosti. Ta težnja romantičara bila je ostvarena u *programnoj muzici* (v.) *i muzičkoj drami* (v.). N. je obogatila izražajna

sredstva muzike naročito na području harmonije i instrumentacije. Za harmoniju je karakteristična bogata upotreba kromatike. Povećanje orkestra novim instrumentima i usavršavanje instrumentalne tehnike daju orkestralnom zvuku sjaj i kolorit. Ideje i sredstva neoromantike realizirana su u djelima *F. Liszta, R. Wagnera, R. Straussa, G. Mahlera* i dr.

NEUME, v. Notacija.

NIZOZEMSKE ŠKOLE, naziv za nekoliko generacija nizozemskih muzičara koji su u XV, a donekle i u XVI st. odigrali vodeću ulogu u razvoju evropske muzike. Najveći doprinos Nizozemaca je razvitak *vokalne polifonije* (v.). Najistaknutiji majstori ove škole bili su *J. Ockeghem, J. Obrecht* i naročito *Josquin des Prés.* Od vokalnih formi bile su najraširenije *misa, motet* (v.), *chanson* (v.). Nizozemci su primjenjivali razne načine *imitacije* (v.) i *kanona* (v.), koji su često nosili obilježja konstruktivizma, igre s tehničkim zaprekama, prenatrpanosti, zamršenosti i ispraznog virtuoziteta.

NOCTURNE (noktirn), v. Nokturno.

NOKTURNO, instrumentalna kompozicija sanjarskog, melankoličnog karaktera. Prve nokturne za klavir pisao je J. Field, a kompozitor najpoznatijih je F. Chopin.

NOTACIJA, bilježenje tonova grafičkim znakovima i simbolima (notama). Današnji sistem notacije predočuje visinu i trajanje tonova. Visinu tona određuje položaj note u, ispod ili iznad crtovlja i ključ na početku crtovlja. Trajanje pojedinog tona predočuje oblik note. Svakoj notnoj vrijednosti

odgovara određeni znak za pauzu. Mjera se u notaciji označava na početku kompozicije brojevima u obliku razlomka i taktnim crtama. Kromatski pomaci označuju se predznacima (v. Predznaci), a tonalitet predznacima na početku kompozicije iza ključa ili na početku takta u toku kompozicije (v. Armatura). Sastavni dio notacije još su i oznake za fraziranje, artikulaciju, dinamiku, tempo itd.

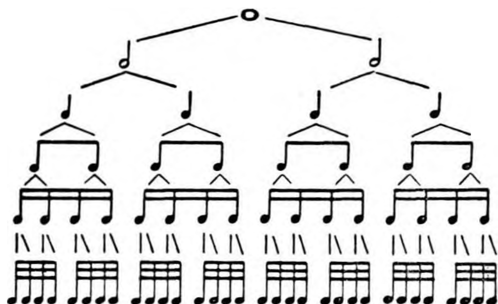
Razvoj notacije. Najstariji je način bilježenja muzike alfabetska notacija u kojoj pojedini slogovi simboliziraju uobičajene i usmenom predajom preuzete melodijske formule. U ranom srednjem vijeku razvija se neumatska notacija — znakovi koji približno prikazuju smjer kretanja melodije. Usavršavanju neumatske notacije doprinijelo je i uvođenje prve crte koja je određivala položaj tona f. Vremenom se broj crta povećava. Slovima ispred crte upozoravalo se koji je ton na kojoj crti. Iz tih slova i oblika razvili su se današnji ključevi (v. Ključevi).

Notacijama upotrebljavanim do XIII st. bilježila se samo jednoglasna muzika. Nagli razvoj višeglasja doveo je početkom XIII st. do *modalne notacije* u kojoj postoje i znakovi za ritmičke vrijednosti tonova, vezanih na metriku teksta, na određeni ritmički kalup, tzv. *modus*. Dalji stepen u razvoju je *menzuralna notacija;* u njoj se razlikuju ritmičke vrijednosti nota neovisno o modusu, tj. o metrici teksta. Uz modalnu i menzuralnu notaciju, od XV do XVII st. upotrebljava se notno pismo za instrumentalnu muziku koje se zapisivalo na tablice.

Odatle za to pismo naziv *tabulatura*. Početkom XVII st. pojednostavnjuje se i usavršava notno pismo: ograničava se broj ključeva, glavice nota postaju oble, uvodi se taktna crta, upotrebljavaju se predznaci, notni oblici dobivaju stalnu ritmičku vrijednost. Od tada se notacija uglavnom ne mijenja.

Posljednjih desetljeća kompozitori unose mnoge promjene u način zapisivanja zvukova i tonova, koje nužno nameće i nova tehnika komponiranja. Svi ti pokušaji individualna su nastojanja pojedinaca te nisu općenito prihvaćeni sistem notacije.

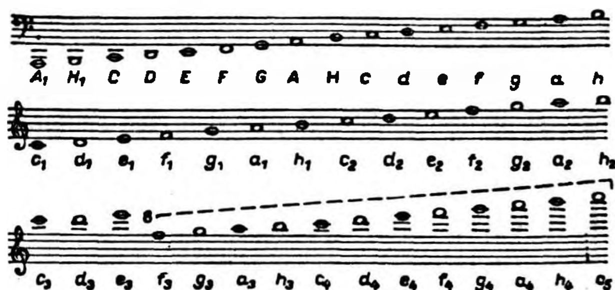
NOTE, znakovi kojima se bilježe tonovi. U današnjoj muzičkoj praksi oblik note prikazuje duljinu trajanja tona. Cijela nota traje jednako kao dvije polovine, četiri četvrtine, osam osmina, šesnaest šesnaestina, tridesetdvijetridesetdrugine itd.

Tačka kraj note produžuje trajanje note za polovinu njene osnovne ritmičke vrijednosti. Npr.

itd.

Položaj note u, iznad i ispod crtovlja označuje, ovisno o ključu, visinu tona.

O

OBOA, drveni duhački instrument s dvostrukim jezičcem. Preteče oboe nalazimo kod starih Grka i Rimljana (aulos). Zvuk oboe veoma je karakterističan, prodoran i nazalan. Od XVIII st. pa do danas oboa je stalan član simfonijskog orkestra.

Oboa

OBRAT, v. Akord i interval.

OKTAVA, v. Interval.

OKTET, v. Komorna muzika.

ONDES MARTENOT, v. Električni instrumenti.

ONE-STEP (unastep), američki ples raširen oko 1915. brzog tempa u dvodobnoj mjeri.

OPERA, muzičko-scensko djelo u kojem se vokalno-instrumentalnim sredstvima prikazuje dramska radnja. Opera često ima orkestralnu predigru — uvertiru. Podijeljena je na nekoliko činova, nižu se solističke arije, ansambli (dueti, terceti, kvarteti itd.), zborovi, plesovi i instrumentalne međuigre. Uz dramu i muziku

izvedba opere uključuje još mnoge komponente: glumu, često balet, zatim scenografiju, rasvjetu, kostimografiju itd. Opera je najsloženije muzičko-scensko djelo.

Opera nastaje na temelju *libreta* (v. Libreto) — izvoran tekst libretiste ili preradba nekog literarnog djela. *Kompozitor* piše zatim muziku za soliste, zbor i orkestar. *Dirigent* i *režiser* odabiru suradnike, prije svega *izvođače-soliste* (pjevače i plesače). Suradnici dirigenta i režisera: *scenograf* (likovno oblikuje prostor na pozornici), *koreograf* (zamišlja i uvježbava plesne tačke) i *kostimograf* (odabire odjeću). *Tehničko* osoblje izgrađuje scenu, šije kostime, vlasuljari izrađuju vlasulje, bradu i brkove, a neposredno prije generalnih proba i nastupa šminkeri bojadišu lica izvođača, a frizeri uređuju frizure. *Inspicijent* upozorava soliste, zbor, plesače i statiste da pravovremeno stupe na pozornicu. *Šaptalac* prati tok opere iz klavirskog izvatka i različitim znakovima pomaže pjevačima na pozornici.

Historijski razvitak opere. Prvo operno djelo »*Dafne*« izvedeno je 1594. u Firenci (muzika: J. Peri, drama: O. Rinuccini). Djelo je sačuvano samo u odlomcima, a rezultat je težnji »*firentinske kamerate*« (camerata fiorentina) — skupine humanistički orijentiranih umjetnika i ljubitelja umjetnosti — za oživljavanjem stare grčke tragedije u kojoj su sve umjetnosti služile jednom cilju, drami. Njihova djela samo su pokušaji, pravu umjetničku vrijednost dobila je opera u muzici C. Monteverdija. U toj monodijskoj operi muzika je podređena tekstu; u njoj prevladava recitativni način pjevanja.

Gotovo do kraja XVIII st. sadržaji opera obrađuju događaje iz grčke mitologije ili iz aristokratskih krugova. Postepeno se povećava razlika između recitativa i arije. Nastaje tzv. opera s brojevima u kojoj je svaki prizor odijeljena i zaokružena cjelina. Razvija se virtuoznost i muzika postaje važnija od drame. Sve su to značajke tzv. **opere serie** (ozbiljne opere). Ojačalo građanstvo XVIII st. tražilo je, međutim, drugačiju opernu umjetnost. U **operi buffo** (komičnoj operi) libreto obrađuje događaje iz dnevnog života, sadržaj je uvijek vedar, a radnja živa s mnogo humorističkih situacija (G. B. Pergolesi). Reformu opere serie provode u XVIII st. J. Ph. Rameau (1683—1764) i osobito Chr. W. Gluck (1714—1787), koji operi vraća plemenitu jednostavnost Monteverdijevih djela a odbacuje konvencionalnost, bravuru i vanjski sjaj. Dalji napredak su opere W. A. Mozarta (i ozbiljne i komične). One se odlikuju psihološkom razradom likova i zbivanja i izvanrednom karakterizacijom ličnosti. Prva izrazito nacionalna opera nastaje u XIX st. u Njemačkoj. To je Strijelac viljenjak C. M. Webera. Sredinom XIX st. R. Wagner stvara muzičku dramu. (Tristan i Izolda, Prsten Nibelunga i Parsifal). U muzičkoj drami muzika kao i dramska radnja teče neprekidno i nije podijeljena na brojeve. Da bi postigao što jače jedinstvo radnje Wagner pojedine ličnosti prikazuje uvijek istim motivom (tzv. leitmotiv). Orkestar dobiva važnost i sudjeluje u ocrtavanju radnje. U to vrijeme i opera u Italiji doživljava sjajno razdoblje u djelima G. Verdija (Rigoletto, Aida, Otello, Falstaff i dr.). U XIX st., uporedo s društvenim i političkim razvojem, sla-

venski narodi stvaraju nacionalne muzičke škole u kojima istaknuto mjesto pripada upravo operi. U Rusiji nastaje prva slavenska opera Ivan Suzanjin M. Glinke. Svi istaknuti ruski kompozitori pišu i opere (A. Borodin, realist M. Musorgski, lirik P. Čajkovski, operu-bajku njeguje N. Rimski-Korsakov). U Hrvatskoj V. Lisinski stvara prvu hrvatsku operu Ljubav i zloba, češka nacionalna opera započinje djelima B. Smetane, poljska S. Moniuszka.

Na prelazu u XX st. javlja se u opernom stvaranju nekoliko različitih struja. **Verizam** (P. Mascagni, R. Leoncavallo) prikazuje snažne strasti: prizori verističkih opera nižu se naglo u neprekidnom porastu muzičke i scenske napetosti pripremajući neizbježnu katastrofu.

U Njemačkoj se radnje muzičkih drama R. Straussa *(Saloma, Elektra)* odvijaju u atmosferi perverznosti i zločina; u njima disonanca postaje jedno od glavnih izražajnih sredstava, a granice tonalnosti Strauss širi gotovo do atonalnosti. Karakteristike impresionizma očituju se u operi francuskog kompozitora C. Debussyja *(Pélleas et Melisande).*

Opernim djelima XX st. jedva da se mogu odrediti zajedničke značajke. U pogledu kompoziciono-tehničkih postupaka u njima se odražavaju svi stilovi nastali u ovom stoljeću. Ponovo oživljava opera s brojevima (I. Stravinski: Život razvratnika). A. Berg gradi pojedine prizore svoje opere *Wozzeck* prema oblicima instrumentalne muzike (suite, passacaglie, fuge i dr.). Opera se približuje oratoriju, pa nastaju djela koja se izvode i u kazalištu

i u koncertnoj dvorani (I. Stravinski, A. Honneger, C. Orff). Mnogi kompozitori obrađuju historijske teme (D. Milhaud, P. Hindemith, B. Britten), ili socijalne probleme (E. Křenek, A. Berg) vezane uz nacionalne težnje (G. Gerschwin: Porgy and Bess). Svojevrsni eksperiment predstavljaju Schönbergovo djelo *Očekivanje* s jednim jedinim dramskim licem, krajnje sažete Milhaudove »minutne opere« kao i *Apstraktna opera br. 1* Blachera i Egka, koja umjesto dramske radnje prikazuje samo određene emocije.

OPERETA, muzičko-scensko djelo laganog, zabavnog karaktera. Muzičke i plesne tačke povezane su govorenim dijalozima. Kompozitori: F. Suppé, J. Offenbach, otac i sin J. Strauss, F. Lehar itd., od naših S. Albini, I. Tijardović.

OPUS, OP., kratica, koja zajedno s rednim brojem (npr. *op.* 2) služi za numeriranje djela pojedinog autora, najčešće prema kronološkom redu njihova postanka.

ORATORIJ, opsežno djelo za vokalne soliste, zbor i orkestar, u kojem se obrađuje dramska radnja. Oratorij se uvijek izvodi bez scene, isključivo u koncertnoj izvedbi. Sadržaji oratorija bili su u početku duhovni, kasnije sve više svjetovni. Kompozitori: G. Carissimi, G. F. Händel, J. Haydn, F. Mendelssohn, F. Liszt, A. Honegger, P. Hindemith i dr., kod nas: I. Zajc, S. Hristić i dr.

ORGANUM, najstariji oblik višeglasja iz IX st. u kojemu se gregorijanskom napjevu dodavao drugi, niži glas. Glasovi su se kretali u paralelnim

kvartama i kvintama, a počinjali su i svršavali na istom tonu (unisono).

ORGULJE, instrument sastavljen od klavijatura na kojima se svira rukama *(manuali)* i klavijatura na kojima se svira nogama (pedali), od registara s velikim brojem svirala koje proizvode tonove različitih boja i visina te mehanizama koji omogućuju dovod zraka u svirale. Od svog postanka pa do danas orgulje su promijenile i oblik i sastavne dijelove: stalno je, međutim, ostalo načelo tvorbe tona putem dovoda stupca zraka u svirale.

Hidraulične orgulje (II st.), zrak u svirale dovodi se pomoću tlaka vode; zvuk kričav i prodoran. Uskoro ih zamjenjuju orgulje s mjehom od kože te orgulje s manualima i registrima. Poslije 1945. grade se i *električne orgulje*, kod kojih se zvuk realizira putem električne struje.

Orgulje su instrument velikog opsega, raskošnih tonskih i tehničkih mogućnosti. Od IX st. često prate kršćanske obrede. Od XV st. na njima se izvode polifone kompozicije. U to se vrijeme javljaju i prvi veliki orguljaši, izvođači i kompozitori. Otada pa do danas istakli su se na tom području G. Gabrieli, G. Frescobaldi, G. F. Händel, J. P. Sweelinck, D. Buxtehude i najveći orguljaš svih vremena J. S. Bach, zatim C. Franck, M. Reger i dr. Među hrvatskim orguljašima ističu se: V. Kolander, F. Dugan, F. Lučić, Ml. Stahuljak, Č. Dugan, kod Slovenaca St. Premrl.

ORKESTAR, skupina svirača koji sudjeluju u izvođenju neke kompozicije. U orkestru pojedinu dionicu (osim nekih limenih duhačkih instrume-

nata, harfe i klavira) izvode uvijek dva ili više svirača. Zajedničko sviranje instrumentalista jednako je staro kao i instrumenti. Orkestar, kao organizirana grupa svirača koji sviraju muziku pisanu posebno za orkestar, postoji tek od početka XVII st. Razvoj orkestra otada do danas odvija se uporedo s razvojem tehničkih mogućnosti pojedinog instrumenta. Prema instrumentima od kojih je orkestar sastavljen razlikuje se: *gudački orkestar* (gudački instrumenti: prve violine, druge violine, viole, violončela i kontrabas); *duhački orkestar* (duhački instrumenti: flaute, oboe, klarineti, fagoti, trube, rogovi, pozaune ili slične kombinacije duhačkih instrumenata); *vojni orkestar* (pretežno sastavljen od duhačkih instrumenata kombiniran s udaraljkama: doboš, bubanj, činele i dr. zbog naglašavanja ritma); *komorni orkestar* (manji od simfonijskog i opernog orkestra, može biti sastavljen od gudača, duhača i udaraljki, ali i samo od jedne grupe); *simfonijski orkestar* (gudački, drveni i limeni duhački instrumenti, udaraljke, a vrlo često i harfa, klavir i orgulje); *tamburaški orkestar* (razne vrste tambura); *narodni orkestar* (razni narodni instrumenti); *operni orkestar* (sastav orkestra vrlo sličan simfonijskom) i dr.

ORKESTRACIJA, v. Instrumentacija.

ORNAMENT, v. Melodijski ukrasi.

OSMINKA, v. Note.

OSTINATO, doslovno višekratno ponavljanje muzičke figure u istoj dionici tokom cijele kompozicije ili duljeg odlomka. Najstariji i najčešći oblik je ostinato u basovoj dionici.

P, Q

PANTOMIMA, muzičko-scensko djelo u kojem se radnja prikazuje samo pokretima i mimikom, uz pratnju muzike.

PARAFRAZA, variranje tuđe kompozicije ili kojeg njezinog odlomka, najčešće s virtuoznim elementima. Parafraze su naročito rado stvarali muzičari romantike (F. Liszt).

PARODIJA, obrada tuđe kompozicije s primjenom elemenata komike.

PARTITA, v. Suita.

PARTITURA, sve dionice višeglasne kompozicije zapisane određenim redoslijedom jedna ispod druge.

PASAŽA, brzi slijed tonova ukrasnog i virtuoznog karaktera.

PASIJA, muzički prikaz muke i smrti Kristove koji je prerastao prvobitne liturgijske okvire i razvio se u veće vokalnoinstrumentalno djelo za soliste, zbor i orkestar. Najpoznatije pasije su Muka po Mateju i Muka po Ivanu J. S. Bacha.

PASSACAGLIA i CHACONNA (pasakalja i čakona), polifone kompozicije umjerenog tempa građene u formi teme s varijacijama. Oba oblika porijeklom su stari plesovi. Teme imaju najčešće 4 ili 8 taktova, te varijacije, zbog kratkoće, nisu izdvojene zaokružene cjeline, već se neposredno nadovezuju jedna na drugu. Karakteristika je passacaglie i chaconne neprekidno ponavaljanje teme bilo u basu ili gornjim glasovima. (Kompozitori: G. Frescobaldi, J. S. Bach, G. F. Händel, M. Ravel; kod nas: K. Odak, S. Osterc).

PASSAGE (pasaž), v. Pasaža.

PASTORALA, 1. mužičko-scensko djelo s pastoralnim lirskim sadržajem, preteča opere; 2. instrumentalna ili vokalna kompozicija idiličnog karaktera s jednostavnom melodijskom linijom i harmonijom.

PAUZA, prekid melodičkog, harmonijskog ili ritmičkog toka unutar kojeg ne prestaje osjećanje metričkog pulsiranja. Ritmička trajanja pauza označuju se znakovima koji odgovaraju ritmičkim trajanjima nota:

PAVANA, dostojanstven dvorski ples XVI st. porijeklom iz Italije, vjerojatno iz Padove.

PEDALNI TON (Orgelpunkt), ton, obično basov, dugog trajanja, nad kojim se izmjenjuju različite harmonije. P. t. upotrebljavao se u svim razdoblji-

ma instrumentalne muzike, ali ne uvijek s istom svrhom. U polifonoj muzici baroka, p. t. je služio kao sredstvo za postizanje monumentalnih efekata, u klasici za pojačavanje harmonijske napetosti, u romantici za crtanje lirskih raspoloženja. Suvremeni autori primjenjuju ga vrlo raznovrsno.

PENTATONIKA, tonski sistem koji se temelji na ljestvici od pet tonova, od kojih svaki ton može biti početni stupanj pentatonskog niza. Najstariji oblik pentatonike je *anhemitonski* u kojemu nema polustepena, pa je najmanji razmak među tonovima cijeli stepen. To je najstarija poznata ljestvica. S vremenom se razvio velik broj raznolikih tipova pentatonike, a svima je zajednička podjela oktave na pet stupnjeva. P. je prevladavala u muzici grčke antike, na njoj se temelji muzička kultura Kine, Japana, Jave i nekih evropskih folklornih područja (Engleska, Škotska), nalazimo je u duhovnim pjesmama američkih crnaca *(Negro Spirituals).* Tragove pentatonike nalazimo u međumurskoj narodnoj melodici. U umjetničkoj muzici p. služi za ocrtavanje orijentalne egzotike (G. Puccini *Madame Butterfly*), važno je izražajno sredstvo ruskih romantičara *(N. Rimski-Korsakov)* i impresionista *(C. Debussy).*

PERIODA, uravnotežena formalna cjelina, zaokružen dio kompozicije. *Mala perioda* obuhvaća osam taktova, dvije muzičke rečenice po sadržaju srodne, ali harmonijski međusobno zavisne: prva rečenica završava labilnijom kadencom, a druga potpunom kadencom na tonici. *Velika perioda* obuhvaća šesnaest taktova.

PERPETUUM MOBILE, virtuozna instrumentalna kompozicija ili stavak besprekidnog motoričnog ritma. Djeluje kao pokrenuti mehanizam koji se neprestano kreće.

PETEROZVUK, v. Akord.

PIANINO, klavir kod kojega ormarić za rezonanciju nije vodoravno položen na tri noge, već stoji uspravno, pa je znatno manji od klasičnog klavira.

PIANO (pijano), dinamička oznaka za tiho izvođenje; bilježi se kraticom *p.*

PIZZICATO (picikato), način sviranja na gudačkim instrumentima kod kojeg se ton ne proizvodi povlačenjem gudala preko žica, nego trzanjem prstima po žicama.

PJESMA, 1. Kratka kompozicija za glas, često uz pratnju instrumenta. Po sadržaju teksta i karakteru muzike pjesma može biti: lirska, satirična, dječja, plesna, narodna, obredna, crkvena, zabavna, masovna, solo-pjesma itd.; 2. u razdoblju romantike česte su instrumentalne kompozicije s naslovom *Pjesma* (npr. F. Mendelsohn: *Pjesme bez riječi*); 3. cjelovit muzički oblik. *Dvodijelna pjesma* sastavljena je od dva dijela koja po opsegu odgovaraju dvjema periodama. Osnovni oblik dvodijelne pjesme ima shemu AB ili AA BA (AA je prvi dio, BA je drugi). Kod *trodijelne pjesme* A B A prvi i treći dio su istog sadržaja a srednji drugačijeg. I dvodijelnu i trodijelnu pjesmu nalazimo kao samostalne kompozicije, ali i kao dijelove većeg oblika (rondo, tema s varijacijama, sonatina, sonata itd.).

PJEVAČKI ZBOR, veća skupina pjevača u kojoj svaku dionicu izvodi grupa glasova iste vrste. O broju pjevača i vrsti njihovih glasova ovisi tip zbora (mješoviti, muški, ženski, omladinski, dječji). P. z. nastupa uz pratnju instrumenta ili bez njega (a cappella), može pjevati jednoglasno (unisono) ili višeglasno. Zborno pjevanje rašireno je u folkloru svih naroda i u umjetničkoj muzici svih vremena.

PJEVANJE, muzičko izražavanje pomoću ljudskog glasa. Pojam p. obuhvaća muziciranje jednog pjevača (solist), pjevanje u komornim vokalnim sastavima (duet, tercet, kvartet. oktet i dr.) i u raznim zborskim ansamblima (komorni zbor, pjevački zbor) uz instrumentalnu pratnju ili bez nje. P. je jedan od najstarijih oblika muziciranja, postoji u narodnoj muzici i u svim stilskim razdobljima umjetničke muzike.

POLIFONIJA, višeglasje u kojemu su sve dionice podjednako važne te se ritmički i harmonijski samostalno razvijaju. Suprotan pojam: *homofonija* (v.). Evropska višeglasna muzika bila je do polovine XVIII st. pretežno polifona. Epohe cvata polifonog (kontrapunktskog) stila jesu renesansa XV; XVI st. *(vokalna p.)* i barok XVII—XVIII st. *(instrumentalna p.).* Vokalna p. postiže vrhunac u djelima Palestrine i Lassa (XVI st.). Kompozicije su pisane za višeglasni zbor bez instrumentalne pratnje (a cappella), tonalna osnova su tzv. stari načini (v.), prevladavaju konsonance (v.). Od formi duhovne muzike najčešće su *misa* i *motet* (v.), od svjetovnih *madrigal* (v.). Instrumentalna p. dala je najsavršenija ostvarenja u djelima J. S. Bacha i G. F. Hän-

dela. Osnovne tehnike polifonih kompozicija jesu *imitacija* (v.) i *kanon* (v.). Karakteristična je neprekidnost toka muzike, a za instrumentalnu polifoniju i ritmička ravnomjernost (motoričnost, v.), koju preuzimaju neki kompozitori XX st. Remek-djela vokalno-instrumentalne polifonije jesu *oratoriji, pasije* i *kantate* J. S. Bacha i G. F. Händela. Instrumentalna p. temelj je barokne suite, barokne sonate i fuge.

POLIRITMIJA, pojam koji označava bogato diferenciranje ritmova u suvremenoj muzici. P. se javlja uglavnom u dva vida: a) kao istovremeno zvučenje različitih metričkih cjelina (npr. na klaviru desna ruka svira u 4/4 mjeri, a lijeva u 3/4 mjeri), b) kao izmjenjivanje mjere iz takta u takt (npr. prvi takt u 4/4, drugi u 3/4, treći u 5/8 mjeri itd.). Poliritmiju je naročito upotrebljavao *I. Stravinski.*

POLITONALNOST, istovremeno zvučanje više raznih tonaliteta, najčešće dva *(bitonalnost).* Primenjuje se u muzici XX st. Iako početke politonalnosti neki nalaze u djelima J. S. Bacha i W. A. Mozarta, p. se javlja potkraj XIX st. kao rezultat obogaćivanja harmonije. Među najranije primjere politonalnosti (u stvari bitonalnosti) ubrajamo kombinaciju *Fis* dura i *C* dura u baletu *Petruška* I. Stravinskog. P. nalazimo u djelima *M. Ravela, D. Milhauda, B. Bartóka, S. Prokofjeva, K. Szymanowskog, B. Brittena,* a kod nas kod *J. Š. Slavenskog* i dr.

POLKA, češki narodni ples brzog tempa u dvodobnoj mjeri. Često se susreće u opereti XIX st.

Polke su komponirali i A. Dvořák, Z. Fibich i I. Stravinski.

POLONEZA, poljski narodni ples umjereno brzog tempa u tročetvrtinskoj mjeri. Najpoznatije su poloneze za klavir F. Chopina.

POLOVINKA, v. Note.

POLUSTEPEN, najmanja razlika u visini između dva tona (v. Dijatonika, Kromatika).

POTPURI, niz odlomaka iz neke kompozicije (često opere) povezanih u cjelinu. P. nastaje i na temelju nekoliko djela istog autora (npr. p. Verdijevih arija) ili kompozicija iste vrste (p. bečkih valcera, narodnih kola).

POVISILICA, v. Predznaci.

POZAUNA, v. Trombon.

PREDIGRA, uvodni stavak u veće muzičko djelo, najčešće muzičko-scensko.

PREDRAZ (predudar), v. Melodijski ukrasi.

PREDZNACI, znakovi za kromatske promjene tonova. *Povisilice:*

povisuje ton za polustepen, a *dvostruka povisilica:*

za dva kromatska polustepena; *snizilica*

snizuje ton za kromatski polustepen, a *dvostruka snizilica:*

𝄫

za dva kromatska polustepena. Razrješnica:

♮

ukida promjene tona nastale primjenom povisilice, bilo snizilice. Povisilice i snizilice mijenjaju i ime tona. Povišenom tonu dodaje se nastavak — *is* (npr.: povišeni c = *cis*), dvostruko povišenom — — *isis* (npr.: dvostruko povišeni c=*cisis)*, sniženom *es* (npr.: sniženi c = *ces*), dvostruko sniženom — *eses* (npr.: dvostruko sniženi c = *ceses*). Predznaci se pišu ispred note i vrijede za taj ton do kraja takta. Predznaci zabilježeni na početku crtovlja, odmah nakon ključa, pokazuju koji su tonovi alterirani u tonalitetu u kojem se nalazi dotična kompozicija.

PRELUDIJ, prvobitno uvodni stavak u veće instrumentalno djelo (npr. u suiti ili stavak prije fuge), a od XIX st. samostalna instrumentalna kompozicija. Najpoznatije su zbirke preludija za klavir: F. Chopina, C. Debussyja, S. Rahmanjinova i A. Skrjabina.

PRESTO, 1. oznaka za veoma brz tempo; 2. naslov brzog stavka, osobito finala.

PRIMA, v. Interval.

PRIMA VISTA (tal. *a prima vista* na prvi pogled), izvođenje kompozicije bez prethodnog uvježbavanja.

PRIPJEV (engl. i franc. *refrain*), odlomak koji se ponavlja na stanovitim mjestima kompozicije, obično na kraju svake kitice u pjesmi.

PROGRAMNA MUZIKA, muzika inspirirana ili stvorena na temelju vanmuzičkog sadržaja koji može biti s područja legende, literature, historije, drugih umjetnosti ili pojava iz prirode. Programske kompozicije imaju naslov iz kojega se razabire sadržaj ili raspoloženje obrađeno u djelu. Suprotan pojam: *apsolutna muzika* (v.). Programnost se u muzici može izraziti na više načina, npr. oponašanjem zvučnih pojava iz prirode i života, kao cvrkutanje ptica, žubor potoka, grmljavina i sl. *(tonsko slikanje)*. P. m. bila je zastupljena u svim epohama. Primjere programne muzike, većinom *tonskog slikanja*, nalazimo još kod Grka (borba Apolona sa zmajem grčkog svirača *Sakadasa*). Iz XVI st. poznate su zborske kompozicije *Cl. Jannequina* (Žaneken) Bitka kod Marignana, Pijev ptica, Čavrljanje žena. U XVIII st. p. m. nalazi se u kompozicijama za clavicin *F. Couperina* (Kupren), u kompozicijama za gudače *A. Vivaldija* te u djelima *J. Haydna* i *L. van Beethovena*. Kao umjetnički pravac p. m. dobila je svoje pravo značenje u epohi romantizma. Osnivači programske muzike bili su *H. Berlioz* (Fantastična simfonija) i *F. Liszt*. Značajna djela programne muzike XIX i XX st. jesu Lisztove *simfonijske pjesme* (Preludiji i dr.), Smetanin ciklus simfonijskih pjesama Moja domovina,

simfonijska pjesma *Noć na pustoj gori* M. Musorgskog, niz simfonijskih pjesama R. Straussa *(Till Eulenspiegel)*, kod nas: V. Lisinski uvertira *Bellona* i idila *Večer*, B. Bersa *Sunčana polja*, J. Gotovac *Orači*, M. Vučković *Vjesnik bure* i dr.

PROKOMPONIRANA PJESMA, v. Solo-pjesma.

PROLOG, uvodna muzika u veće muzičko-scensko djelo. Za razliku od predigre, u prologu se i pjeva.

PROTESTANTSKI KORAL, v. Koral.

PROTUPOMAK, kretanje dviju dionica u protivnom smjeru.

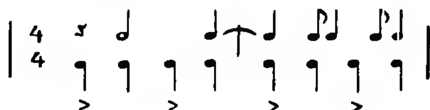
PROVEDBA, v. Fuga i Sonatni oblik.

PUNKTUALIZAM, jedna od suvremenih tehnika komponiranja, srodna serijelnoj muzici (v.). P. rastvara melodiju na sitne dijelove, kratke motive, pa čak i pojedinačne tonove koji su izolirani kao tačke u prostoru (odatle i naziv p.). Muzički p. analogan je slikarskom poentilizmu. P. nalazimo u pojedinim djelima *Schönberga*, a naročito *Weberna;* povremeno kod P. Bouleza, L. Nonoa, B. Blachera, H. Henzea, kod nas kod M. Kelemena i dr.

QUADRILLE (kvadrilj), v. Četvorka.

R

RAGTIME (regtajm), potkraj XIX st. muzika svirana na klaviru, od početka do kraja kompozicije na veoma živ i sinkopiran način (npr. desna ruka svira sinkope na lakim dobama, a lijeva naglašava teške dobe:

Takav postupak uobičajen je kod ragtima u mnogim varijantama).

Melodija ragtimea vrlo je jednostavna i podsjeća na narodne pjesme, koračnice i polke. Iako se ragtime kasnije izvodio i na drugim instrumentima, stilsku individualnost postiže kao muzika za klavir.

Sinkopirani klavirski ragtime stil znatno je utjecao na stvaranje jazza.

RALLENTANDO, postepeno usporavanje tempa; bilježi se kraticom *rall.* Isto značenje ima i *ritardando.*

RAPSODIJA, kompozicija epskog karaktera građena na elementima folklora: forma je slobodna, neodređena oblika. (F. Liszt: 15 mađarskih rapsodija, J. Brahms, G. Gershwin itd., kod nas: S. Hristić, F. Lhotka itd.).

RAZRJEŠNICA, v. Predznaci.

RECITAL, koncert soliste ili koncert posvećen djelima jednog ili dvojice kompozitora.

RECITATIV, u opernoj i vokalno-instrumentalnoj muzici način pjevačkog izražavanja s težištem na izgovoru teksta, čijim se zahtjevima potpuno prilagođuje muzički element (melodija i ritam). U prvim operama r. je bitni sastavni dio muzičke komponente opere. U doba baroka r. je pokretač radnje opere, oratorija i kantate. R. je u početku *recitativo secco* (rečitativo seko — suhi r.), melodijski vrlo siromašan, izvodio se u slobodnom ritmu uz akordičku pratnju na čembalu ili lutnji. U XVIII st. razvija se u Veneciji *recitativo accompagnato* (akompanjato), u kojemu je melodija mnogo bogatija iako je težište ostalo na tekstu, a izvodio se uz pratnju čitavog orkestra.

REČENICA, melodijski, ritmički i harmonijski zaokružena muzička misao. U pogledu harmonije zaokruženost se očituje u harmonijskom završetku: kadenci, po čemu se rečenica razlikuje od fraze (v. Fraza). U pravilu *mala muzička rečenica* obuhvaća četiri takta, *velika muzička rečenica* osam taktova. U većim muzičkim djelima rečenica je najmanja formalna cjelina, ali po opsegu mala

djela (npr. narodna pjesma) mogu se sastojati isključivo od jedne muzičke rečenice.

REFRAIN, v. Pripjev.

REGISTAR, niz tonova ljudskog glasa ili nekog instrumenta kojima je zajednička neka specifičnost, kao boja tona, prodornost i sl. Naziv r. upotrebljava se najčešće kod orgulja i u tehnici pjevanja.

RENESANSA, termin preuzet iz historije likovne umjetnosti za razdoblje između srednjega vijeka i baroka. Početak renesanse obilježen je pojavom talijanske *ars novae* XIV st. (v.). Za razliku od likovne umjetnosti i literature, muzička r. nije mogla tražiti uzore u muzici antike. U muzičkoj renesansi prevladavaju vokalni oblici za zbor a cappella (tj. bez instrumentalne pratnje). Svjetovna muzika nalazila je uzor u narodnom stvaralaštvu, naročito u višeglasnoj popijevci (frottola, villanella) koja je odražavala optimizam i životnu radost čovjeka renesanse. Iz nje se razvio *madrigal* (v.), najznačajniji oblik muzičke renesanse. *Dramatski madrigal* (madrigalska komedija) prethodnik je opere. U doba muzičke renesanse instrumentalna muzika postepeno se osamostaljuje. Među instrumentima ističu se lauta, orgulje i čembalo (virginal) te gudački i duhački instrumenti. Muzička teorija također se snažno razvija, *Zarlino* formulira pojam trozvuka dura i mola, a *Petrucci* (Petruči) pronalazi tehniku štampanja nota.

REPRIZA, v. Fuga i Sonatni oblici.

REQUIEM (rekvijem), misa za mrtve s dijelovima Requiem aeternam, Kyrie, Dies irae, Domine

Jesu, Sanctus, Agnus Dei, Lux aeterna. Najznačajnije rekvijeme komponirali su W. A. Mozart, H. Berlioz, A. Dvořák, G. Verdi, J. Brahms, G. Fauré.

REVIJA, muzičko-scensko djelo zabavnog karaktera s govornim, pjevanim i plesnim dijelovima. Revija je naročito omiljela u Americi.

REZONATOR, 1. prostor ili tijelo (npr.: dio muzičkog instrumenta) na koji se prenose zvučni valovi izazvani titranjem nekog drugog tijela (npr.: žice instrumenta). Rezonator pojačava osnovni ton i oblikuje njegovu zvučnost; 2. akustični instrument za određivanje frekvencije i jakosti zvuka.

RICERCAR (ričerkar), u XVI i XVII st. vrsta instrumentalne kompozicije; nastao prenošenjem formi vokalne polifonije na instrumente. R. je praoblik i prethodnik fuge.

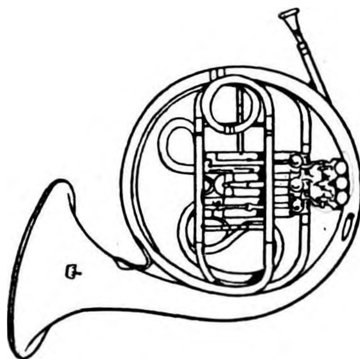
RITAM, obuhvaća sve osobitosti tona i odnosa među tonovima s obzirom na duljinu njihova trajanja. R. je vrlo važan element muzike: muzicirati se može bez harmonije, pa i bez melodije (u virtuoznom bubnjanju nekih afričkih naroda nema melodije), ali ne bez ritma.

RITARDANDO, v. Rallentando.

RITENUTO, naglo usporavanje tempa; bilježi se kraticom *rit.* ili *riten.*

ROG, limeni duhački instrument. Cijev duga oko 5,5 m. pa je zbog toga višestruko kružno zavinuta. Na donjem kraju znatno se proširuje u široki ljevkasti otvor. Usnik je s unutarnje strane u obliku čunja. Rog ima tri ventila. Zvuk je mekan, nosiv

i pun. U velikom simfonijskom orkestru obično se upotrebljavaju dva para rogova. U solističkoj literaturi za rog ističu se koncerti i sonate A. Vivaldija, J. Haydna, W. A. Mozarta, L. van Beethovena, C. M. Webera, R. Straussa, P. Hindemitha.

Rog

ROKOKO, stilsko razdoblje koje u muzici traje od 1725—1775. Naziv r. počeo se upotrebljavati prije II svjetskog rata i nije općenito usvojen. R. se razvio u okviru muzičkog baroka i predstavlja neku vrstu njegove negacije. R. izbjegava gustoću polifonije, a unosi prozračnost i isticanje glavne melodije kojoj je podređena pratnja. Nasuprot monumentalnosti baroknog orkestra, u rokokou prevladavaju solistički instrumenti (čembalo, violina, flauta), ili manji komorni sastavi. Karakteristične su opere popularnog tona (opera buffa, Singspiel,

opera comique, ballad-opera). U okviru rokokoa javlja se *galantni stil* (v.).

ROMANCA, kraća vokalna, ponekad i instrumentalna kompozicija slobodnog oblika, lirskog karaktera s izrazito osjećajnom i raspjevanom melodijskom linijom.

ROMANTIKA, termin mnogostranog značenja, upotrebljava se da se označi specifičan način osjećanja, psihičko stanje u kojem senzibilnost i fantazija dominiraju nad razumom, u kojem se očituje sklonost individualizmu, revoltu, melankoliji, fantastičnom. R. nije historijska pojava ograničena samo na određenu epohu. Romantičnih tendencija bilo je u svim epohama, no oko 1800. g. romantični duh prevladao je u tolikoj mjeri da je obilježio karakter te epohe, koju nazivamo r. u užem smislu. R. se pojavila najprije u poeziji, zatim u likovnoj umjetnosti i naposljetku u muzici, u kojoj je našla svoj najjači izraz. Muzičari romantike tražili su pobude u djelima književnika i likovnih umjetnika. Težnja za povezivanjem tih srodnih umjetnosti dovela je do stvaranja *programne muzike* (v.), do labavljenja i napuštanja tradicionalnih muzičkih formi (Berlioz — Liszt) i postanka novih, kao *simfonijska pjesma* (v.). Podsticaji iz literature i narodne legende odveli su njemačke muzičke romantičare u fiktivni svijet natprirodnih bića koji su muzički oblikovani u *romantičnoj operi* (C. M. Weber). Preplitanje literarnih, likovnih i tonskih elemenata dovelo je do težnje o stvaranju integralnog umjetničkog djela (njem. Gesamtkunstwerk), sinteze svih srodnih umjetnosti. Ovu težnju djelomično

je ostvario R. Wagner u svojoj muzičkoj drami. Povezivanje muzičkih, literarnih i likovnih elemenata odrazilo se u stvaranju naročite vrste solo-pjesme, tzv. *prokomponirane popijevke* (*Lied* — F. Schubert, R. Schumann). Za kompozitore romantike karakterističan je nov odnos prema zvuku. Ljepota tona, boja (timbar), sjaj i karakter stvaraju nove kolorističke efekte, naročito u orkestru. Najpopularniji instrument romantike bio je klavir. Interes romantičara za male forme, *minijature*, našao je umjetnički izraz u klavirskim minijaturama F. Schuberta, R. Schumanna i F. Chopina. Probuđena nacionalna svijest traži da se izrazi i u muzici; narodi počinju govoriti vlastitim muzičkim nacionalnim jezicima. Narodno stvaralaštvo regeneriralo je muziku XIX st., a karakteristike muzičkog folklora obogatile su muzički govor. Muzička r. zahvatila je sve zemlje Evrope. Najznačajniji predstavnici: F. Schubert, C. M. Weber, F. Mendelssohn, R. Schumann, F. Chopin, H. Berlioz, F. Liszt, R. Wagner, G. Verdi, M. I. Glinka, M. P. Musorgski, N. Rimski-Korsakov, P. I. Čajkovski, B. Smetana, A. Dvořák, V. Lisinski, I. Zajc, B. i G. Ipavec, A. Foerster, K. Stanković, J. Marinković i dr.

RONDO, instrumentalna kompozicija za koju je značajno višekratno ponavljanje teme. Između pojedinih nastupa teme javljaju se epizode koje s njome kontrastiraju. Oblik ronda susreće se najčešće u završnim stavcima simfonija, koncerata, sonata i drugih komornih djela. Rondo se razvio iz staroga francuskog plesa *rondeaua*, kod kojeg je pojedinac

ili par izvodio promjenljive dijelove *(kuplete)*, a svi plesači stalni dio *(refren)*.

RUBATO, oznaka za izmjenično, slobodno ubrzavanje i usporavanje tempa.

RUMBA, ples porijeklom s otoka Kube, vrlo popularan u Americi i Evropi oko 1930. Od osnovne ritmičke figure:

odstupa se u raznim varijantama. Tempo je umjeren.

S, Š

SAKSOFON, limeni duhački instrument. Konstruirao ga je A. Sax oko 1840. Cijev je konična, savijena poput lule, usnik je s jednostavnim jezičcem (kao kod klarineta), pa je zbog toga svrstan u skupinu drvenih duhačkih instrumenata. Zvuk saksofona je vrlo izražajan i raznovrstan. Potpuna porodica saksofona obuhvaća 7 instrumenata, upotrebljavaju se tri: altsaksofon, tenorsaksofon i baritonsaksofon. Najbogatija je primjena saksofona u jazzu i plesnoj muzici, ali upotrebljava se u velikom simfonijskom orkestru i komornim sastavima.

Saksofon

SAMBA, živ ples iz Brazila, dvodobne mjere. U Americi popularan oko 1939.

SARABANDA, v. Suita.

SCALA (TEATRO ALLA SCALA), operna kuća osnovana 1776. u Milanu, jedna od najrenomiranijih u svijetu. Ime je dobila po crkvi koja se prije nalazila na tom mjestu.

SCENSKA MUZIKA, niz muzičkih tačaka koje prate scensku radnju na određenim mjestima kazališnih, radio i televizijskih te filmskih djela. Često se scenska muzika izvodi kao samostalno koncertno djelo (pojedini njen odlomak ili više njih svrstanih u suitu).

SCHERZO (skerco), instrumentalni stavak ili samostalna kompozicija prpošnog, često humorističkog karaktera, u brzom tempu (kompozitori: L. van Beethoven, F. Schubert, A. Bruckner, J. Brahms, F. Chopin).

SCHOLA CANTORUM (shola kantorum), 1. u srednjem vijeku naziv za crkveni zbor i pjevačku školu. Najuglednija s. c. bila je vatikanska Sikstinska kapela; 2. naziv muzičke škole koju je u Parizu 1896. osnovao *Vincent d'Indy* i drugi u svrhu obnove francuske duhovne muzike.

SEKSTA, v. Interval.

SEKSTAKORD, v. Akord.

SEKSTET, v. Komorna muzika.

SEKUNDA, v. Interval.

SEKVENCA, je neposredno ponavljanje nekoga motiva na višem ili nižem stupnju od onoga na kojemu se prvi put javlja. Motiv koji se tako ponavlja zove se model sekvence. Premještanje mo-

dela na druge stupnjeve odvija se obično po sekundama, ali i po drugim intervalima. Prema smjeru premještanja sekvence su uzlazne i silazne. S. je bila važan konstruktivni element instrumentalnih formi, osobito u baroku. Iako vrlo prikladno sredstvo u tehnici komponiranja, prečesta upotreba sekvence djeluje monotono.

SEPTAKORD, v. Akord.

SEPTET, v. Komorna muzika.

SEPTIMA, v. Interval.

SERENADA, prvobitno naziv za ljubavnu pjesmu pjevanu pod prozorom voljene žene. Kasnije je serenada instrumentalna kompozicija sastavljena od niza malih lirskih stavaka. Kompozitori klasike pišu serenade za skupinu solističkih instrumenata (J. Haydn, W. A. Mozart). Novija djela ove vrste namijenjena su malom orkestru (P. I. Čajkovski, A. Dvořák, M. Reger itd., kod nas: B. Ipavec, B. Bjelinski itd.).

SERIJELNA MUZIKA, najnoviji termin za tehniku komponiranja kojom se služe neki kompozitori nakon II svjetskog rata. Umjesto tradicionalnog motiva (odnosno teme), kompozitor stvara seriju u kojoj unaprijed određuje jedno ili više svojstava tona (visinu, trajanje, dinamiku odnosno boju). Najraniji vid serijelne tehnike je *dodekafonija* (v.), u kojoj serija obuhvaća 12 tonova. Autori stvaraju seriju i s manjim brojem tonova. U najnovije vrijeme nastao je pojam *totalne organizacije,* tj. sveobuhvatnog serijalnog principa, prema kojemu autor uvijek proširuje serijelni princip oblikovanja

na sva spomenuta svojstva tona. Primjere serijelne muzike nalazimo u kompozicijama O. Messiaena, P. Bouleza, L. Nona, K. Stockhausena, a kod nas kod M. Kelemena. S. m. primjenjuje se i u elektronskoj i konkretnoj muzici.

SFORZATO (sforcato), dinamičko isticanje jednog tona ili akorda; bilježi se kraticama *sf*, *sfz* ili *fz*.

SHIMMY (šimi), američki ples sličan fox-trottu, u dvodobnoj mjeri i umjerenom tempu. Popularan oko 1920. P. Hindemith uvodi shimmy u djelo *Suite* (1922).

SIMFONIJA, opsežna višestavčana orkestralna kompozicija po obliku slična sonati. Obično ima četiri stavka: prvi je u sonatnom obliku (v.) i brzom tempu (allegro), drugi je redovito lirskog značaja i pjevan, treći je menuet koji Beethoven zamjenjuje scherzom, a četvrti (finale) brz je i briljantan, često u obliku ronda. I historijski razvoj simfonije podudara se s razvitkom sonate. Preteča simfonije je operna predigra, a na njeno konačno oblikovanje utjecali su i višestavačni instrumentalni oblici kao divertimento (v.) ili serenada (v.). Klasični oblik postiže s. u djelima J. Haydna, W. A. Mozarta, osobito L. van Beethovena; od romantičara simfoniju njeguju F. Schubert, R. Schumann, F. Mendelssohn, zatim J. Brahms, A. Bruckner, C. Franck, A. Dvořák, A. Borodin, P. I. Čajkovski, od suvremenih P. Hindemith, S. Prokofjev, D. Šoštakovič. Prve hrvatske simfonije komponirao je u XVIII st. L. Sorkočević. Od suvremenih naših

kompozitora istakli su se kao simfoničari I. Brkanović, M. Cipra, J. Slavenski, S. Šulek, S. Rajčić, B. Arnič, L. M. Škerjanc.

SIMFONIJETA, manja simfonija vedrog karaktera, pristupačna i jednostavna, pisana za simfonijski ili komorni orkestar, ponekad samo za gudački orkestar (M. Reger, S. Prokofjev, P. Hindemith itd., kod nas: B. Širola, K. Baranović, L. M. Škerjanc, M. Cipra, B. Papandopulo, M. Kelemen, V. Peričić).

SIMFONIJSKA PJESMA, jednostavčana programna orkestralna kompozicija s vanmuzičkim sadržajem priopćenim putem pisanog komentara ili naznačenim u naslovu. Simfonijska pjesma najizrazitiji je oblik programne muzike. (H. Berlioz, F. Liszt, R. Strauss, P. Čajkovski, C. Debussy, P. Dukas, O. Respighi itd., kod nas: B. Bersa, I. Brkanović, M. Milojević, S. Rajičić, B. Arnič i M. Kozina itd.).

SINGSPIEL (zingšpil), muzičko-scensko djelo s govorenim dijelovima i muzičkim tačkama. Pojavljuje se u Njemačkoj početkom XVIII st.

SINKOPA, ritmička figura kod koje se arza povezuje s tezom, pa metrički naglasak prelazi s teze na arzu, tj. s naglašene dobe na nenaglašenu. Npr.

To isticanje metrički nenaglašene dobe daje sinkopi osobitu živost. Sinkopirani ritam primjenjuje se naročito u jazzu.

SINTETSKA MUZIKA, postupak kojim se šumovi, zvukovi, elektrotonovi spajaju s tonovima instrumenta ili glasa. S. m. je rezultat traženja novih izvora zvuka nekih kompozitora iz druge polovine našega stoljeća. Smatrajući da su tradicionalni izvori zvuka (glas, instrument) iscrpljeni, neki suvremeni kompozitori obraćaju se tehnici i u eksperimentima s raznim aparaturama, traže i pronalaze nove izvore zvuka. Primjeri sintetske muzike: radio-opera Orest *H. Badingsa,* kod nas Tri sintetske poeme *B. Sakača.*

SKALA, v. Ljestvica.

SKOLION, starogrčka zborna napitnica; među malobrojnim sačuvanim zapisima starogrčke muzike nalazi se i jedan skolion.

SLUH, funkcija uha pomoću koje se raspoznaju šumovi, zvukovi, tonovi i njihova svojstva (visina, trajanje, jačina, boja itd.). Apsolutan sluh je izuzetno prirođeno svojstvo koje omogućuje raspoznavanje apsolutne visine tonova bez pomagala i izvan muzičke cjeline.

SNIZILICA, v. Predznaci.

SOCIOLOGIJA MUZIKE, proučava međusobne odnose i utjecaje između razvitka društva i razvitka muzike sa ciljem da upozna tipične pojave koje su rezultat tih odnosa i utjecaja. S. m. je mlada muzikološka nauka.

SOLFEGGIO (solfeđo), 1. vježbe za pjevanje prima vista; 2. predmet u muzičkoj nastavi koji obu-

hvaća: elementarnu nastavu muzike, vježbe za pjevanje prima vista i muzički diktat.

SOLMIZACIJA, nazivanje tonova određenim slogovima:

Ovo je primjer apsolutne solmizacije, jer slog *do* odgovara tonu *c*, slog *re* tonu *d* itd. U relativnoj solmizaciji slog *do* označuje toniku bilo koje dur ljestvice. Npr. u *G dur* ljestvici:

Postoje još mnogi primjeri relativne solmizacije.

SOLO-PJESMA, kompozicija za glas i klavir ili manji instrumentalni sastav, rjeđe orkestar. Solo-pjesma je intimna, uzdržana u izrazu, bez vanjskih efekata. Nastaje na osnovu stihova, a po karakteru je jednostavna, raspjevana, slika trenutnog raspoloženja kao i sažeta drama. Po strukturi može biti građena iz iste melodije prema kojoj se pjevaju sve kitice teksta. To je jednostavna, *strofna pjesma.* Kad sve kitice nisu metrički jednake, izvrše se male izmjene u melodiji. Ako su izmjene veće, nastaje *varirana strofna pjesma,* koja se manje ili više približava tzv. *prokomponiranoj* solo-pjesmi u kojoj se muzika potpuno prilagođuje tekstu bez obzira na njegovu podjelu u strofe. U strofnoj i

variranoj strofnoj pjesmi pratnja je jednostavna i podređena pjevačkoj dionici, dok je u prokomponiranoj pjesmi mnogo razrađenija i važnija.

Kompozitori: F. Schubert, R. Schumann, J. Brahms, H. Wolf, G. Mahler, R. Straus, G. Fauré, C. Debussy, M. Ravel, M. Musorgski, E. Grieg i B. Britten te mnogi drugi. Kod nas: V. Lisinski, B. Bersa, A. Lajovic, P. Konjović, K. Baranović, B. Kunc, S. Rajičić i mnogi drugi.

SONATA, višestavačna kompozicija za klavir, ili za instrument solo (violinu, violončelo, klarinet itd.) uz pratnju klavira, rjeđe bez pratnje. Sastoji se od tri ili četiri stavka, od kojih je barem jedan u sonatnom obliku (v. Sonatni oblik). Takav oblik sonate ustalio se u doba bečkih klasičara (potkraj XVIII st.).

Strukturu sonate imaju i neki drugi oblici instrumentalne muzike, kao simfonija (velika sonata za orkestar), trio, kvartet, kvintet itd. (za komorne sastave) i u nešto izmijenjenom obliku koncerti za solo instrument uz pratnju orkestra.

Uobičajena raspodjela stavaka sonate (simfonija, kvarteta itd.): *Allegro, Adagio, Scherzo* (skerco), ili *Menuet, Allegro.* Shema sonatnih stavaka:

Stavak	Karakter	Oblik
I Allegro (ponekad s polaganim uvodom)	brz, redovito dramatičan, uzbudljiv	sonatni oblik

Stavak	Karakter	Oblik
II Adagio (ili andante Largo, Lento)	polagan, lirski, ponekad veoma emotivan	sonatni oblik trodijelna pjesma dvodijelna pjesma varijacije
III Menuet Scherzo	trodijelna mjera, plesni karakter; menuet u umjerenom tempu, scherzo vrlo brz. Također i ritam drugih plesova (npr. valcer).	trodijelna pjesma
IV Allegro (presto)	brz ili vrlo brz, razigran, zaključni stavak.	sonatni oblik rondo fuga

Ovu shemu kompozitori, dakako, u nekim sonatama mijenjaju, npr. Beethoven počinje svoju *klavirsku* sonatu nazvanu Mjesečina polaganim stavkom, a u svoju posljednju sonatu, op. 111, piše ovim redoslijedom: Introdukcija, Allegro, Adagio. F. Liszt upotrebljava naziv sonata za jednostavačnu kompoziciju. Suvremeni kompozitori također unose mnoge promjene u oblik sonatnog ciklusa (I. Stravinski, P. Hindemith, B. Bartók i dr.).

Prva djela nazvana sonata nemaju ništa zajedničkog s današnjom tj. klasičnom sonatom. Taj izraz upućivao je tada da je određeno djelo pisano

za gudače i duhače, a ne za instrumente s tipkama (v. Toccata) ili za pjevače (v. Kantata). Razvoj sonate vodi od vokalnih kompozicija ranog XVI st. (canzone [kancone]) preko baroknih sonata: *sonata da chiesa* (kijeza): ciklus od četiri stavaka Adagio — Allegro — Adagio — Allegro; *sonata da camera* (kamera); nekoliko stavaka plesnog karaktera; i *trio sonata*, vrlo omiljen oblik, pisan za tri melodijski i ritmički samostalne dionice, koje izvode ili različiti instrumenti ili skupine instrumenata) i djela za čembalo D. Scarlattija do klasične sonate (J. Haydn, W. A. Mozart, i L. van Beethoven). Osim spomenutih kompozitora sonate su pisali i mnogi drugi (od naših M. Cipra, B. Papandopulo, S. Rajičić, S. Šulek, P. Stojanović, i dr.).

SONATINA, mala sonata, jednostavna za izvođenje (W. A. Mozart, L. v. Beethoven). U novije vrijeme sonatina zadržava jednostavnost u karakteru, ali su teškoće izvođenja znatne (M. Ravel, B. Bartók; naši kompozitori: M. Cipra, B. Papandopulo, M. Logar itd.).

SONATNI OBLIK, stavak (obično prvi) sonate, simfonije, koncerta te komornih oblika (trio, kvartet, kvintet itd.), najvažniji stavak sonatnog ciklusa. Od 1780. do danas, od Haydna i Mozarta do suvremenih kompozitora sonatni je oblik središnji oblik instrumentalne muzike premda ga nakon 1900. kompozitori razrađuju toliko slobodno da se ponekad od njega raspoznaje samo skica.

Sonatni oblik sadrži tri dijela: ekspoziciju, provedbu i reprizu.

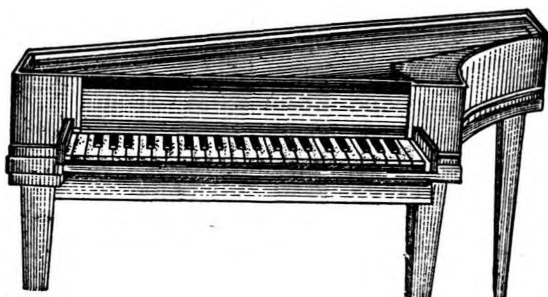
Ekspozicija. U ovom prvom dijelu iznijete su, eksponirane, izložene glavne ideje kompozitora u obliku *dviju tema* ili *dviju grupa tema.* One se međusobno razlikuju po karakteru (u jednoj je npr. naglašen ritam i dramatičnost, u drugoj pjevnost i poetičnost) i tonalitetu; (prva tema je na tonici, druga najčešće u tonalitetu dominante). Dio koji povezuje dvije teme ublažava njihov kontrast i modulira u tonalitet druge teme zove se *most.* Nakon prve teme, mosta i druge teme dolazi završetak — *codetta* (kodeta). Na kraju ekspozicije često nalazimo znak za ponavljanje.

Provedba je srednji dio stavka; u njoj se razrađuje materijal donijet u ekspoziciji: obrađuju se motivi, melodijski i ritmički, mnogobrojnim modulacijama obogaćuje se harmonijska okosnica tema, a ponekad provedba donosi novi muzički materijal. Završni dio provedbe priprema treći odsjek.

Repriza ponavlja materijal ekspozicije s promjenama, naročito u mostu, i to u pogledu harmonije, jer su u pravilu obje teme u reprizi u tonalitetu tonike. Stavak završava *codom* (kodom) koja sadrži elemente temâ, a katkad donosi i novi materijal.

SOPRAN, najviši ženski i dječji glas. Prema boji i izražajnim svojstvima solistički sopran može biti dramski, lirski i koloraturni. Opseg dramskog i lirskog soprana najčešće je od b—c_3, koloraturnog i do f_3. Zborski sopran ima opseg od b—b_2, a dječji od b—f_2.

SPINET, žičani instrument s tipkama, vrsta čembala, ali manjeg oblika.

Spinet

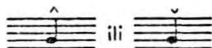
STACCATO (stakato), oznaka za nevezano izvođenje tonova (suprotnost legatu). Bilježi se tačkom:

Staccato spojen s naglaskom bilježi se ovako:

znak za najoštriji oblik staccata:

STARI NAČINI (starocrkvene ljestvice, tonusi, modusi), srednjovjekovne ljestvice, podloga gregorijanskom koralu i svjetovnoj umjetničkoj muzici

srednjega vijeka do XVII st. Od grčkih ljestvica preuzele su imena. Svaki stari način je oktavni isječak dijatonskog niza nealteriranih tonova; međusobno se razlikuju po smještaju polustepena. U srednjem vijeku bila su poznata četiri modusa: *dorski* (d_1—d_2), *frigijski* (e_1—e_2), *lidijski* (f_1—f_2) i *miksolidijski* (g_1—g_2), a od XVI st. *eolski* (a_1—a_2) i *jonski* (c_1—c_2). S. n. predstavljaju temelj folklornih napjeva raznih naroda, kod nas u Međumurju, Hrv. zagorju, Makedoniji, Bosni i Hercegovini. Primjenjuju ih i kompozitori, naročito od XIX st. dalje, kada žele dočarati nacionalni kolorit ili arhaičnost.

STAVAK, samostalan dio veće kompozicije (npr. suite, sonate, koncerta itd.).

STEPEN, razmak između dva susjedna tona ljestvice. **Cijeli stepen** (npr. *c—d*), dijeli se na dva **polustepena** (dijatonski: *c—des, cis—d,* ili kromatski: *c—cis, des—d*). **Četvrtstepen,** udaljenost između dva susjedna tona manja od polustepena (pojavljuje se u muzičkom folkloru mnogih naroda i u evropskoj muzici početkom XX st.). Upotrebljavaju se i nazivi: **cijeli ton, poluton i četvrtton.**

STIL, ukupnost ličnih stvaralačkih obilježja po kojima se pojedini kompozitori razlikuju među sobom. Razlike u stilu zahvaćaju i pojedina razdoblja, muzičke vrste, kompozicijske postupke, nacionalne specifičnosti itd. Ako se polazi od sastava koji izvodi muzičku kompoziciju, razlikuje se s. komorne, simfonijske, koncertantne, crkvene, dramske, zabavne, plesne muzike. Postoje razlike između

vokalnog i instrumentalnog stila. Po kompozicijskim postupcima razlikuje se homofoni s. i polifoni s. Muzički stilovi dobivali su često nazive prema stilovima drugih umjetnosti ili kulturnih strujanja.

STILIZIRANI PLESOVI, pojavljuju se u baroknoj suiti (XVII—XVIII st.), a pod utjecajem nacionalnih škola u XIX st. Među ovim plesovima najpoznatiji su: *plesovi njemačkog porijekla* valcer u 3/4 mjeri, ländler (tyrolienne), ples umjerenijeg tempa u 3/4 mjeri, rasprostranjen u alpskim zemljama; *poljskog porijekla:* mazurka u 3/4 mjeri, često s akcentom na drugoj ili trećoj dobi takta, kujawiak sporija, a oberek brža podvrsta mazurke, poloneza, svečani ples u 3/4 mjeri podsjeća na koračnicu, krakowiak brzi ples u 2/4 mjeri; *češkog porijekla:* polka, umjereno brzi ples u 2/4 mjeri s predtaktom, brzi furiant u 3/4 mjeri sa sinkopama; *španjolskog porijekla:* bolero, ples umjerenog tempa u 3/4 mjeri, habanera, ples polaganog tempa u 2/4 mjeri, ime je dobio po gradu Havani na Kubi gdje je nastao, seguidilla, brzi ples u 3/4 mjeri, jota (hota) u trodobnoj mjeri; *talijanskog porijekla:* tarantella, ples vrlo brzog tempa iz južne Italije u 6/8 mjeri; *ruski plesovi:* hopak i trepak u 2/4 mjeri (postoje i kao solo-pjesme), kazačok, živopisan i temperamentan kozački ples u 2/4 mjeri; mađarsko-ciganski čardaš u 2/4 mjeri s polaganim uvodom. U našoj zemlji najpoznatiji plesovi: *kolo,* u mnogo podvrsta raširen ples po čitavoj Jugoslaviji u 2/4 i 3/4 mjeri, *drmeš,* hrvatski narodni ples u 2/4 mjeri; za vrijeme NOB-e nastao je u Pokuplju partizanski drmeš opšajdiri;

lindo, župsko kolo ili poskočice iz Dubrovačke župe, *oro,* kolektivni narodni plesovi obično u obliku kola u Makedoniji, Srbiji i Crnoj Gori, *balun,* narodni ples iz Istre.

STUPANJ, položaj tona unutar ljestvice. Npr. ton *g* je prvi stupanj u *G-dur* ljestvici, a peti stupanj u *C-dur* ljestvici. Svaki stupanj ima i posebno ime: I st.: **tonika, II** st.: **supertonika,** III st.: **medijanta,** IV st.: **subdominanta,** V st.: **dominanta;** VI st.: **submedijanta** ili **superdominanta,** VII st.: **subtonika ili vodica.** Prvi, četvrti i peti su glavni stupnjevi ljestvice.

SUBDOMINANTA, v. Stupanj.

SUITA, višestavačna kompozicija, niz od nekoliko stavaka jednostavnog oblika i plesnog značaja. Nastala je u doba baroka (barokna suita XVII i prve polovine XVIII st.), a njeguje se još i danas (XIX i XX st.). Barokna suita je niz starih, pretežno polifonom obradbom stiliziranih plesova. Pisana je za instrumentalne ansamble ili za solo-instrumente. Stavci su poredani prema načelu suprotnosti: nakon brzog plesa slijedi polagani, dvodobna mjera izmjenjuje se s trodobnom. Povezanost stavaka, jedinstvo cikličkog oblika, osniva se u suiti na jedinstvu tonaliteta; uz osnovni pojavljuje se jedino još paralelni tonalitet.

Nazivi, porijeklo i značajke najvažnijih stavaka barokne suite: Allemande (almand), ples njemačkog porijekla, umjerenog tempa, u 4/4 mjeri; započinje uzmahom. Većinom je obrađen polifono u

dvodijelnom obliku s motoričkim pokretom neprekinutog niza šesnaestinki.

Anglaise (anglez), engleski ples XVII i XVIII st., vrlo živ, u dvodobnoj mjeri i bez uzmaha.

Bourrée (bure), francuski ples XVII st., u brzom tempu, dvodobnoj mjeri s uzmahom. Katkad suita sadrži bourrée I i II.

Courante (kurant), francuski ples potkraj XVI st. U XVII st. javlja se u dvije stilizacije: u talijanskoj (brzog tempa) i francuskoj (laganijeg tempa). Počinje s uzmahom, a karakteristična je izmjena 3/2 i 6/4 mjere. Bach u svojim suitama upotrebljava francusku stilizaciju.

Gavota, francuski ples XVII i XVIII st., najprije narodni a zatim graciozni dvorski ples. Tempo je umjereno brz, u 2/2 ili 4/4 mjeri. U suiti se često javlja gavota I i II.

Gige (žig), engleski ples XVI st., u živom tempu, i trodobnoj mjeri (obično 6/8); oblik gige je uvijek dvodijelan. U suiti je obrađen polifono.

Loure (lur), francuski ples XVII st. koji je vjerojatno bio izvođen uz pratnju neke vrste gajda. Tempo je umjeren, kao kod sarabande, mjera 6/4 ili 3/4 s karakterističnim uzmahom.

Musette (mizet), francuski ples XVII i XVIII st., koji dugodržanim tonom oponaša sviranje gajda (po kojima je i dobio naziv jer se na njima svirao). Ugođaj je pastoralni, a mjera dvodobna ili trodobna.

Sarabanda, ples XVII i XVIII st., porijeklom vjerojatno s Orijenta, a u Španjolsku je prenijet tokom XVI st. Polagan i dostojanstven ples sa širokom melodijskom linijom, katkad bogato ukrašenom ornamentima. Mjera je trodobna s naglaskom na drugoj dobi.

Ordre (ordr), franc. *red, niz,* naziv koji su F. Couperin i njegovi francuski suvremenici upotrebljavali za niz kratkih programnih kompozicija koje se redaju na način suite.

Partita u XVII i XVIII st. naziv za suitu.

Najvažniji kompozitori barokne suite: F. Couperin, J. Ph. Rameau, J. S. Bach.

Moderna suita. Baroknu suitu sredinom XVIII st. zamjenjuju drugi oblici (v. Serenada, Divertimento). Suita se ponovno javlja u doba romantike. Tada se ne ograničava samo na plesove, već sadrži i programne stavke. Suite su sastavljene i iz fragmenata scenske muzike, odlomaka muzike za dramu ili odlomaka opera. Za razliku od barokne, stavci moderne suite nisu pisani u istom ili paralelnom tonalitetu, nego se udaljuju od osnovnih tonaliteta krajnjih stavaka. Kompozitori: P. Čajkovski, E. Grieg, B. Bartók, I. Stravinski, S. Prokofjev i dr., kod nas: S. Osterc, L. M. Škerjanc, M. Cipra.

SUZVUK, v. Akord.

SWING (sving), općenita oznaka za poletan ritmički pokret jazza, kako kaže J. Krupa: »... in-

spirirana sloboda interpretacije ritma«. U užem smislu to je naziv za stilsko razdoblje jazza oko 1935, koje karakteriziraju veliki izvođački sastavi i improvizacije svedene na svega nekoliko solista.

ŠESNAESTINKA, v. Note.

ŠLAGER, pjesma zabavnog karaktera, vrlo popularna.

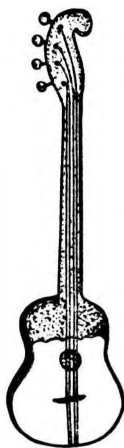
T

TABULATURA, v. Notacija.

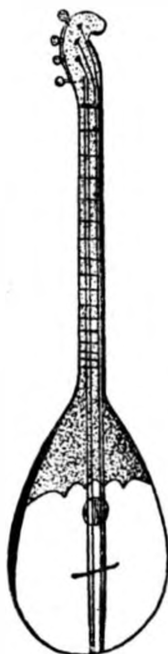
TAKT, v. Mjera.

TAKTIRANJE, v. Dirigiranje.

TAMBURA, narodni trzalački instrument. Na Balkan su je donijeli Turci u XV st. Broj žica na tamburi je raznolik, od 2—10, 12 pa i 16 žica, ali najčešće ima 4, 5 i 6 žica, od kojih su prve dvije obično ugođene unisono i na njima se izvodi melodija. Tambure različitih veličina nose i razne nazive, kao *bisernica brač, bugarija, berde, bas* itd. Skupina tamburaša koji zajednički sviraju na tamburama raznih veličina naziva se *tamburaški zbor (orkestar).* U našoj zemlji postoji bogata literatura za tambure raznih vrsta, pa i tamburaške koncertne kompozicije (I. Zajc, E. Adamič, M. Stahuljak, B. Krnic, J. Andrić, J. Njikoš, J. Stojanović, V. Ruždjak i dr.).

Bisernica

Brač

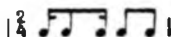
Bugarija

Berde

TANGO, argentinski ples u 2/4 ili 4/8 mjeri, umjerenog tempa. U druge zemlje prenesen je početkom XX st. Karakteristične ritmičke figure:

TEMA, cjelovita i karakteristična, često glavna muzička misao neke kompozicije, prikladna za dalje razrađivanje.

TEMA S VARIJACIJAMA, v. Varijacija.

TEMPO, brzina izvođenja nekog muzičkog djela kao i brzina izmjene taktnih jedinica. Označuje se oznakama za brzinu izvođenja, koje su obično na talijanskom jeziku. (V. Adagio, Allegro, Andante, Grave, Largo, Lento, Moderato, Presto, Veloce, Vivace, Vivo).

TENOR, najviši muški glas. Prema karakteru i boji tona tenori solisti mogu biti dramski (herojski) i lirski. Opseg tenora soliste je od c—a_1 (dramski), odnosno do c_2 (lirski), zborskog tenora od c—b_1. Dionica tenora bilježi se u violinskom ključu, a tonovi što ih izvodi t. zvuče za oktavu dublje.

TERCA, v. Interval.

TERCET, 1. komorno-vokalni ansambl od tri pjevača; 2. kompozicija (ili operna arija) za tri solistička glasa.

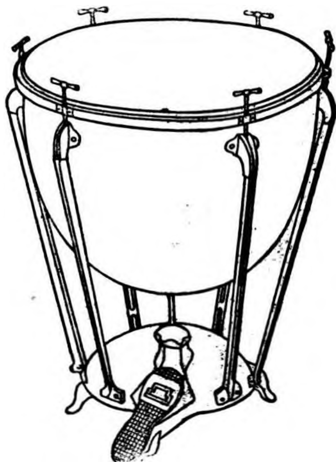
TETRAKORD, niz od četiri tona unutar intervala kvarte. Npr.

TEZA, v. Mjera.

TIMPANI, u današnjem orkestru najvažnija udaraljka. Sastoji se od bakrenog ili mesingastog kotla — rezonatora; razapeta koža preko njegovog otvora

čvrsto je stegnuta gvozdenim obručem. Mehanizmom pedala povećava se ili smanjuje napetost kože, pa se tako mijenja visina tona. Za udaranje

Timpan

upotrebljavaju se palice od trske, na jednom kraju presvučene kožom, plutom, flanelom ili drugim materijalom.

TOCCATA (tokata), 1. svečani uvodi srodni fanfarama; 2. kompozicije u kojima je istaknuta zvučnost i tehnički virtuozitet, a pisane su za instrumente s tipkama (J. S. Bach, C. Debussy, M. Ravel, A. Honegger, S. Prokofjev, kod nas: **F. Dugan, B.** Bjelinski itd.).

TON, zvuk određene visine; uz visinu značajke su tona trajanje, jakost i boja. Tonovi su bitno, osnovno izražajno sredstvo muzike.

TONALITET, ukupnost harmonijskih značajki koje povezuju muzičku građu određenog odsjeka kompozicije oko središta tonaliteta — tonike. T. je sistem harmonijskih funkcija, temelj za harmonijsku izgradnju stavka ili pojedinog njegovog dijela.

TONIKA, v. Stupanj.

TRANSKRIPCIJA, prerada muzičkog djela u kojoj se prerađivač ne drži strogo originalnog autorovog notnog teksta.

TRANSPOZICIJA, prenošenje kompozicije ili nekog njenog odlomka iz jednog tonaliteta u drugi.

TRIANGL (trokutić), udaraljka načinjena od čelične šipke savijene u trokut koji u jednom kutu nije spojen. Udaranjem čeličnim štapićem po jednoj strani trokuta dobiva se svijetli zvuk neodređene visine.

TRILER, v. Melodijski ukrasi.

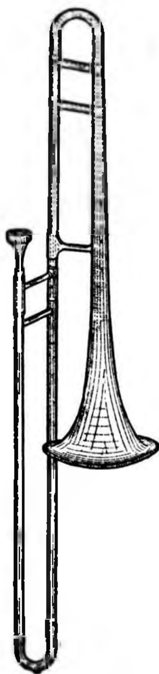
TRIO SONATA, v. Barok.

TRIOLA, trodijelna podjela metričke cjeline, jedinice ili bilo koje ritmičke vrijednosti. Triola sastavljena od tri osmine traje jednu četvrtinu, od tri četvrtine jednu polovinu itd. Npr.

TRITONUS, niz od četiri tona međusobno udaljena za interval velike sekunde (cijeli stepen). T. ide u red najoštrijih disonanca, pa ga klasična muzika izbjegava (u srednjem vijeku zvali su ga »diabolus in musica« — đavao u muzici).

TRODIJELNA PJESMA, v. Pjesma.

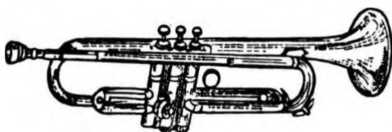

Trombon

TROMBON (pozauna), limeni duhački instrument. Sastoji se od dvije cijevi: donja cijev utaknuta je u gornju i može se povlačiti prema dolje i prema gore (otuda za nju naziv povlačak). Tim podešavanjem duljine cijevi mijenja se visina tona. Danas postoje i tromboni s ventilima. U simfonijskom orkestru obično sviraju tri trombona. Trombon se često upotrebljava u limenim duhačkim sastavima.

TROZVUK, v. Akordi.

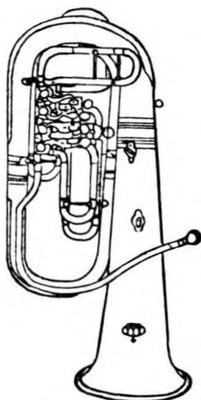
TRUBA, limeni duhački instrument građen od cilindrične cijevi s ljevkastim, koničnim otvorom;

Truba

usnik ima oblik malog kotlića. Današnja kromatska truba ima tri ven-

tila. U orkestru se počinje upotrebljavati u XVII st.; dotada je bila — u različitim oblicima — prigodni (ritualni, ratnički, lovački) instrument. Danas se nalazi u orkestru, komornim sastavima, jazzu, a postoji i literatura za trubu solo (G. F. Händel, W. A. Mozart, F. Poulenc, P. Hindemith, B. Bjelinski i dr.).

Tuba

TRUBADURSKA MUZIKA, svjetovna jednoglasna muzika srednjega vijeka na narodnom jeziku, koja se njegovala na feudalnim dvorovima od XI—XIV st., a pojavila se najprije u južnoj Francuskoj. Naziv trubadur potječe vjerojatno od riječi trobar, što znači pronalaziti, izmišljati. U sjevernoj Francuskoj trubadure su nazivali *truveri.* Trubadurske pjesme većinom su ljubavnog karaktera, građene su po strogo određenim pravilima koja su dio viteškog ceremonijala. Osim ljubavnih pjevale su se i pjesme političkog i satiričkog karaktera te pjesme s pripjevom koje su mogle služiti kao pratnja plesu. T. m. vezana je s narodnom umjetnošću, jer su pratioci trubadura i izvođači njihovih pjesama, *žongleri,* bili ljudi iz naroda koji su često sami sastavljali melodije za pjesme trubadura. U Njemačkoj su trubadure nazivali *Minnesänger* (minezenger), tj. pjevači ljubavi; oni su priređivali pjevačka natje-

canja. U XV i XVI st. razvija se u njemačkim gradovima djelatnost *majstora pjevača* (Meistersinger). Udruženja obrtnika, majstora pjevača, bdjela su brižno nad krutim propisima i kalupima po kojima je trebalo sastavljati jednoglasne pjesme. Najpoznatiji među majstorima pjevačima bio je *Hans Sachs*, postolar, pjesnik i kompozitor iz Nürnberga, protagonista Wagnerove opere Majstori pjevači.

TRUVERI, v. Trubadurska muzika.

TRZALICA (plektrum), v. Instrumenti sa žicama.

TUBA, najdublji limeni duhački instrument neobično jakog i ponešto grubog tona. Često se susreće u partiturama R. Wagnera.

U

UDARALJKE, velika skupina muzičkih instrumenata kod kojih se zvuk ili ton postiže udaranjem po membrani, metalu ili drvu kao i trenjem (npr. *čegrtaljke, klepetaljke, def*). S obzirom na određenost visine tona udaraljke su podijeljene u dvije skupine.

Udaraljke s određenom visinom tona: v. *Timpani, Vibrafon, Ksilofon, Čelesta, Zvona, Zvončići, Metafon.*

Udaraljke s neodređenom visinom tona: v. *Bubanj, Činele, Triangl (trokutić), Kastanjete, Gong.*

UGAĐANJE, podešavanje visine tonova na instrumentima. Instrumenti sa žicama ugađaju se povećanjem ili smanjivanjem zategnutosti žica; kod duhačkih instrumenata za visinu tona važna je duljina cijevi, neke udaraljke ugađaju se zatezanjem ili otpuštanjem membrane (timpani).

UNISONO, istovremeno izvođenje istog tona u dvije ili više dionica.

USPAVANKA, vokalna ili instrumentalna kompozicija mirnog i nježnog ugođaja, jednoličnog ritma i jednostavne melodije.

UVERTIRA, 1. Uvodni instrumentalni stavak u veća muzičko-scenska djela (operu, balet, operetu i dr.) ili vokalno-instrumentalnu kompoziciju (oratorij, kantatu), te prvi stavak instrumentalne suite; 2. samostalno orkestralno djelo, najčešće programatskog sadržaja.

Razvitak operne uvertire. Potkraj XVII st. oblikuju se dva tipa uvertire: a) *francuska uvertira* (nazvana i *Lullyjeva uvertira* po kompozitoru J. B. Lullyju) sastoji se od tri djela: polagani — brzi — polagani i b) *talijanska uvertira* (nazvana i *Scarlattijeva uvertira* po kompozitoru A. Scarlattiju), također je trodijelna, ali sheme: brzo — polagano — brzo. Ova se vrsta uvertire u XVIII st. osamostalila i razvila u simfoniju. Uvertira, koja je ostala sastavni dio opere, prilagodila se sonatnom obliku (često joj prethodi polagani uvod).

Potkraj XIX st. uvodna muzika u operu je predigra slobodnog oblika.

UZMAH, nepotpuni takt (jedan ili više tonova) na početku fraze. U. je u muzičkoj praksi veoma čest.

V

VALCER, ples porijeklom iz Austrije, u 3/4 mjeri, umjerenog tempa s naglaskom na prvoj dobi.

U dvorski ples razvio se oko 1800, a pleše se još i danas. Najpoznatiji autori bečkog valcera J. Lanner te otac i sin J. Strauss. Valcer je inspirirao i mnoge kompozitore ozbiljne muzike (J. Haydn, W. A. Mozart, L. van Beethoven, C. M. Weber, F. Chopin, M. Ravel).

VARIJACIJE (tema s varijacijama), muzički oblik u kojem se najprije izlaže osnovna, zaokružena muzička misao — *tema,* koja se zatim mijenja (varira) i razrađuje u većem ili manjem broju varijacija. Tema se mijenja melodijski (dodavanjem ili smanjivanjem ornamenata, uvođenjem nove melodije, ponavljanjem motiva itd.), ritmički (promjenom ritmičkih figura u melodijskoj liniji ili pratnji, ponavljanjem ritmičkog motiva itd.), harmonijski, mijenja tonalitet, tempo, mjeru pa i značaj, obrađuje se polifono.

Tema s varijacijama najčešće je samostalno muzičko djelo (J. Haydn, W. A. Mozart, L. Beethoven, F. Mendelssohn, R. Schumann, J. Brahms, C.

Franck, S. Rahmanjinov, P. Hindemith i dr.), no može biti i stavak cikličkog djela za solo-instrumente (u nekoliko sonata J. Haydna, W. A. Mozarta, L. van Beethovena i dr.), za solo-instrumente uz pratnju orkestra (C. Franck: *Simfonijske varijacije,* S. Rahmanjinov: Rapsodija na Paganinijevu temu), za instrumentalne ansamble ili orkestar pa i u scenskim djelima.

Za temu upotrebljavaju kompozitori vlastite teme ali i tuđe (npr. S. Rahmanjinov Paganinijevu temu, J. Brahms Haydnovu, B. Britten Purcellovu i Bridgeovu).

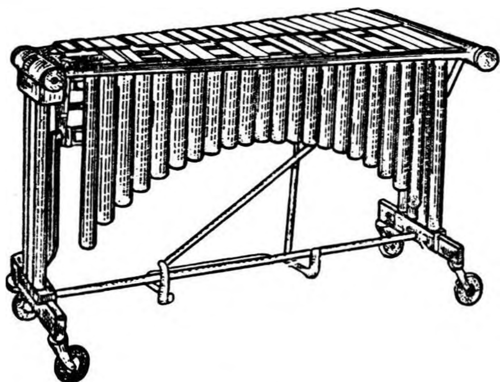
VAROŠKA POPIJEVKA, narodna popijevka nastala u gradskoj sredini. Iako je ime autora često poznato, v. p. s vremenom postaje tako popularna da se smatra narodnom pjesmom, a ime autora se i ne spominje. V. p. ima obično široku melodijsku liniju, pretežno je pisana u duru; većinom je dvoglasna, ali poznaje i višeglasje.

VELOCE (veloče), oznaka za brz, živahan i poletan tempo.

VENTIL, mehanizam na limenim duhačkim instrumentima pomoću kojeg se produžuje glavna cijev, te se pored tzv. prirodnih tonova, na njima mogu izvesti i ostali tonovi kromatskim redom.

VIBRAFON, niz čeličnih pločica postavljenih vodoravno na okviru koji stoji na četiri noge. Ispod svake pločice visi metalna cijev — rezonator; ona je s donje strane zatvorena na njenom vrhu ispod pločice, smješten je mali propeler koji pokreće električni motor. Uz melodije i dvoglasno sviranje na

toj udaraljki moguća je i izvedba akorda. Vibrafon se pretežno upotrebljava u plesnim i jazz sastavima.

Vibrafon

VIBRATO, neznatno titranje visine tona, višekratno veoma brzo izmjenjivanje osnovne tonske visine s njezinim neznatnim povišenjem. Primjenjuje se na gudačkim instrumentima i prilikom pjevanja.

VIELLE (vijel), jedan od najstarijih gudačkih instrumenata, raširen osobito u XII i XIII st.

VILLANELLA, stara talijanska strofna pjesma s izrazitim prizvukom narodne muzike.

VIOLA, gudački instrument istog oblika kao violina, samo nešto veći. Žice su ugođene: c g d_1 a_1. Viola je najstariji gudački instrument. U gudačkom

sastavu odgovara dionici tenora u zboru (između violine i violončela). Solistička literatura neuporedivo je manja od literature za violinu i violončelo (H. Berlioz, P. Hindemith i dr.).

VIOLINA, najvažniji gudački instrument, jednako važan u orkestralnoj, komornoj i solističkoj muzici (dijelove violine vidi na slici). Žice violine ugrađene su u kvintama: g d_1 a_1 e_2. Današnji oblik violine izgrađen je potkraj XVI st., savršenstvo dostiže u XVII i XVIII st. Od tog vremena pa do danas mnogi su kompozitori svoja najljepša djela povjerili upravo tom izvanredno pjevnom i izražajnom instrumentu (A. Corelli, A. Vivaldi, G. F. Händel, G. Tartini, J. S. Bach, L. v. Beethoven, I. M. Jarnović, N. Paganini, F, Mendelsson, J. Brahms, M. Bruch, P. I. Čajkovski, A. Dvořák, C. A. Debussy, M. Ravel, B. Bratok, I. Stravinski, S. Prokofjev, D. Šoštaković, A. Hačaturjan, od naših suvremenih J. Slavenski, M. Cipra, B. Papandopulo, B. Bjelinski, S. Šulek, M. Milojević, M. Logar, L. M. škerjanc).

Violina

VIOLONCELLO, v. Violončelo.

VIOLOONČELO, gudački instrument oblikom gotovo jednak violini, samo znatno veći. Prilikom sviranja drži se među koljenima, pa na kraju trupa ima šiljastu nožicu kojom se oslanja o pod. Četiri žice ugođene su: *C G d a*. Violončelo je važan orke-

stralni i komorni instrument, a bogata je i literatura za violončelo solo uz pratnju klavira ili orkestra. (L. Boccherini, J. S. Bach, L. v. Beethoven, J. Brahms, R. Strauss, C. Debussy, P. Hindemith).

VIRTUOZ, izvođač izvanrednih tehničkih sposobnosti.

VIŠEGLASJE, v. Polifonija.

VIVACE (vivače), oznaka za živahan i brz tempo.

VIVO, oznaka za živ karakter izvedbe.

VOĐICA, v. Stupanj.

VOJNA MUZIKA (vojni orkestar), duhački sastav namijenjen sviranju na otvorenom prostoru i usklađivanju masovnih pokreta. V. m. pored duhačkih instrumenata sadrži i neke udaraljke (mali i veliki bubanj, činele) zbog isticanja ritma. U razvoju naše muzičke kulture orkestri vojne muzike odigrali su važnu ulogu. Od naših kompozitora pisali su za vojnu muziku I. Muhvić, V. Marković, T. Vidošić, A. Smailović, A. Lavrin.

VOKALIZA, vokalna kompozicija, odnosno njezin dio, koji se pjeva bez teksta, samo na jedan vokal. V. se upotrebljava pretežno u nastavi pjevanja. Postoje i koncertne kompozicije u kojima je primijenjena (M. Glière, S. Prokofjev, M. Ravel, I. Stravinski, B. Papandopulo).

VOKALNA MUZIKA, svi oblici muziciranja u kojima sudjeluje ljudski glas. Vokalnu muziku može izvoditi jedan pjevač (solist), dva, tri ili četiri pjevača (duet, tercet, kvartet), ili pjevački zbor.

U vokalnu muziku donekle ubrajamo operu, operetu, melodramu. Do danas nauka nije ustanovila da li je starija vokalna ili instrumentalna muzika. U kulturi starog vijeka v. m. uživala je veći ugled od instrumentalne. U srednjem vijeku ta je prevlast bila još jače naglašena. V. m. doživljava vrhunac razvitkom nizozemske polifonije u XVI st. U operama XVII i XVIII st. vokalni virtuozitet (bel canto) zasjenjuje instrumentalnu muziku. Romantika (XIX st.) ponovno se obraća glasu u solo-pjesmi, ali ne zapostavlja ni instrumentalnu pratnju. Suvremena muzika proširuje izražajne mogućnosti pjevanja primjenjujući neke postupke svojstvene instrumentalnoj praksi. V. m. zauzima istaknuto mjesto u folkloru svih naroda, pa je redovito važnija od svirke na instrumentima.

VOKALIZACIJA, oblikovanje vokala prilikom pjevanja.

Z

ZAGREBAČKI SOLISTI, mali gudački orkestar osnovan 1954. Pod umjetničkim vodstvom violončeliste i dirigenta *Antonija Janigra* razvio se u vrhunski komorni sastav svjetskih razmjera.

ZVONA, metalne udaraljke najrazličitijih oblika, boje i visine tona. Ton se na zvonu dobiva ili udaranjem izvana o zvono, koje mirno visi, ili pomoću klatna, unutar zvona, koje prilikom njihanja udara o plašt. U orkestru se zvona nadomještaju nizom cijevi različite duljine i debljine, o koje se udara.

ZVONČIĆI (glockenspiel), udaraljka, koja se sastoji od pravokutnog ormarića za rezonanciju i čeličnih pločica različite dužine, poredanih u kromatskom nizu. Ton se proizvodi udaranjem s dva batića.

ZVUČNIK (megafon), sprava koja električne titraje akustične frekvencije pretvara u zvučne valove.

INDEKS KOMPOZITORA

HRVOJE LISINSKI

FILM

A, B

ADAPTACIJA, prilagođavanje putem preoblikovanja već postojećeg umjetničkoga ili nekog drugog djela za potrebe filmske proizvodnje.

Za film se mogu adaptirati gotovo sve literarne vrste: romani, pripovijetke, drame, poeme, pjesme, putopisi, biografije, pa i opere. Svako od ovih djela zahtijeva drugačiji pristup i zahvat, i stoga nisu sva jednako podložna izmjenama: najmanje drama i opera. Adaptacija treba da sačuva sve one karakteristike literarnog djela koje su bliske prirodi filmskog medija, prvenstveno sve vizuelne elemente, kao i da preoblikuje radnju u skladu sa specifičnim zahtjevima filmske dramaturgije.

Adaptacija podrazumijeva dopustivost, katkada i nužnost najraznorodnijih izmjena: ona može da poštuje duh originala, zanemarujući mnoge detalje, a moguće je i odbaciti duh originala, pridržavajući mnoge detalje. Uvijek je presudno pitanje: je li finalni produkt integralno umjetničko djelo. Ako jeste, onda je svaka izmjena dopuštena i opravdana. Radikalne izmjene mogu, dakako, katkada potaknuti pitanje autorstva.

Važnost i uloga filmskih adaptacija možda se najbolje ogleda u činjenici da se približno 70 posto svjetske filmske produkcije zasniva na preradi već postojećih književnih djela.

AMATERSKI FILM, uglavnom uski film (v. formati na filmu) što ga nije radio profesionalni filmski radnik. Služi filmskim amaterima kao sredstvo za usvajanje osnovnih znanja o filmu kao i za savladavanje potrebne tehničke vještine da bi se proizveo film. Premda filmskim amaterima film nije profesija, niti je osnovni motiv njihova nastojanja dobit, ipak se iz njihovih radova regrutira priličan broj filmskih profesionalaca. Otkako je na 16 milimetarskoj traci moguće direktno snimati i zvuk, praksa filmskih amatera ne samo što sve više poprima ona obilježja koja imaju i filmovi što su ih snimali profesionali nego je sve češće usmjerena prema filmskom eksperimentiranju, tako da su u novije vrijeme amaterski, eksperimentalni (v.) i avangardni film (v.) usko povezani.

Filmski amateri povezani su u svim zemljama u vlastite saveze, a postoji i Međunarodni savez kino-amatera (UNICA). U nas je filmski amaterizam postojao već između dva rata: od starijih amatera valja spomenuti Oktavijana Miletića i Maksimilijana Paspu, a od novijih Mihovila Pansinija, Milana Panića, Tomislava Kobiju i dr.

AMERIČKI PLAN, v. Plan.

ANIMACIJA, stručan postupak kojim se mijenjaju konture crteža ili položaj lutke, odnosno ne-

kog predmeta, da bi se uzastopnim snimkama tih promjena ostvario privid kontinuiranog kretanja.

ANIMATOR, crtač ekstremnih, tj. početnih i završnih pokreta u crtanom filmu (v.). Ostale pozicije pokreta, osim ekstremnih, izrađuje fazer (v.)

APSOLUTNI FILM, teorijska hipoteza o filmskoj umjetnosti koja se oslobađa utjecaja i natruha svih ostalih umjetnosti (kazališta, slikarstva, muzike itd.) i koja teži da bude potpuno samosvojna. Praktički pokušaji inspirirani tom teorijom nisu koristili realne predmete kao sredstvo pričanja ili opisivanja, već su nastojali da ih oslobode njihovih uobičajenih veza i značenja i da izraze njihov unutarnji, skriveni smisao putem njihovoga ritmičkog uobličenja i povezanosti. Kao najizrazitiji primjeri apsolutnog filma smatraju se: »Simfonija velegrada« Waltera Ruttmanna, »Montmartre« Alberta Cavalcantija (Kavalkanti) i »Kiša« Jorisa Ivensa.

APSTRAKTNI FILM, pokušaj avangardista (v. Avangarda) da pomoću izrazito ritmičke montaže (v.), kombinirajući geometrijske figure, boju i razne druge predmete ostvare »čisto« filmski izraz. Zbog svoje naglašene subjektivnosti apstraktni film ostao je u okviru uskoga stručnog interesa, a i bez značajnijeg utjecaja. Istaknutim djelima apstraktnog filma smatraju se: »Mehanički balet« Fernanda Legera (Ležer), »Ritmovi« Hansa Richtera i »Opus I, II, III, IV« Waltera Ruttmanna.

ASINHRONOST U FILMU, nesklad između slike i govora. Moguća je nepodudarnost i između drugih elemenata filmskog djela, npr. između rit-

ma slike i ritma muzike i sl. Stvaralački primijenjen princip asinhronosti je dio izražajnosti filmskog jezka (v.).

ASISTENTI, pomoćnici direktora produkcije, režisera (v.), snimatelja (v.), montažera (v.), tonmajstora (v. snimatelj zvuka) i nekih drugih članova filmske ekipe. Režiser obično ima tri asistenta: prvi a. neposredno pomaže režiseru pri snimanju, a često mu režiser povjerava rad s glumcima; drugi a. bavi se organizacionim pitanjima (nadzor nad izgradnjom dekoracija, briga za statiste i sl.); treći a. obavlja uglavnom sve sitnije poslove, koji katkada mogu biti veoma važni (npr. brine se za šminkanje glumaca, za ispravnost kostima, usklađuje nastup glumaca i sl.).

Asistiranje na filmu obično je period školovanja u toku kojega se asistenti pripremaju za funkciju režisera, snimatelja, montažera, tonmajstora i sl.

ATELJE, 1. sveukupnost prostorija i sredstava koja služe za proizvodnju filmova; 2. pojedinačna zgrada ili prostorija u kojoj se obavlja neki posao u vezi s proizvodnjom filma. Veći filmski atelje sastoji se po pravilu od više hala za snimanje, uredskih prostorija, soba za glumce, za presvlačenje i šminkanje, kao i magazina za dekoracije, rasvjetu i ostale instalacije. Potrebne su i prostorije u kojima se obavljaju specijalizirani poslovi, kao montaža (v.), sinhronizacija, trikovi, razvijanje (v. razvijanje filma) kopiranje (v.) i sl.

AUTOR FILMA, osoba koja stvaralački doprinosi nastajanju filmskog djela. Zbog toga što je

film proizvod kolektivnog napora i suradnje većeg broja ljudi, dugo je među filmskim ljudima i teoretičarima vladao spor u vezi s pitanjem tko je **pravi** autor filma. Danas se u praksi autorstvo ili koautorstvo priznaje: režiseru (v.), scenaristi, snimatelju (v.), scenografu (v.) i kompozitoru. Prvenstveno ipak pripada režiseru koji od onoga što mu nude suradnici, po vlastitoj stvaralačkoj odluci i umjetničkom osjećaju uobličuje filmsko djelo. Postoje režiseri koji obavljaju čitav niz poslova u vezi s nastajanjem filmskih djela: oni npr. pišu scenarij za vlastiti film, obavljaju posao snimatelja, pa katkada čak i posao kompozitora (Charles Chaplin, npr.).

AVANGARDA, pokret filmskih entuzijasta u Francuskoj i Njemačkoj između 1921. i 1931, koji su, nezavisno od filmske industrije, nastojali da kombinacijom svjetla, slike, ritma i pokreta pronađu nove specifično filmske izražajne forme. Pojavom zvuka i cjelokupnom preorijentacijom filma, koja je nastala s time u vezi, pokret avangardista je pomalo zamro. Ipak su svojom estetskom radoznalošću i plodovima te radoznalosti znatno utjecali na neke istaknute režisere, kao što su René Clair (Kler), Jean Vigo, Orson Wells (Vels). Među važnije filmove koje su stvorili avangardisti ubrajaju se: »Školjka i svećenik« režiserke Germaine Dulac (Žermen Dilak), »Andaluzijski pas« i »Zlatno doba« Luisa Bunuela, »Krv pjesnika« Jeana Cocteaua (Žana Koktoa) i »Melodija svijeta« Waltera Ruttmanna.

BLANK-FILM, prazna filmska vrpca koja prilikom projiciranja ne ostavlja nikakvu sliku na platnu. Prvenstveno služi za umetanje slike u projekcioni aparat, kao i za probe projektora (v.) ili kamere (v.).

BLENDA, 1. regulativni uređaj koji se nalazi u sredini objektiva (v.) za snimanje i koji se može smanjivati ili širiti (iris blenda), a služi za reguliranje količine svjetlosti što pada na foto-emulziju i za reguliranje dubinske oštrine; 2. svijetle površine, obično od staniola, koje služe za odbijanje sunčane svjetlosti radi ublažavanja sjenki prilikom snimanja na otvorenom; 3. kružno otamnjenje ili zatamnjenje (v.) kao početak ili svršetak jedne sekvence (v.).

C

CENZURA, institucija koja odlučuje o tome hoće li se film javno prikazivati, a opravdava se pretpostavkom da film može biti odgojno ili politički štetan. Cenzura je najčešće državna institucija, ali katkada vlastitu cenzuru formiraju neke društvene i vjerske organizacije, a u nekim slučajevima i sama filmska industrija. Premda u principu može biti opravdana, jer su štetni filmovi u spomenutom smislu zaista mogući, cenzura se dosta često zloupotrebljava kao sredstvo suzbijanja naprednih ili uopće nepoželjnih, opozicionih stanovišta i shvaćanja, i kao sredstvo neopravdanog pritiska na slobodu filmskog stvaralaštva.

CINEAST (sineast), u užem značenju naziv za osobu koja stvaralački djeluje na filmu; u širem značenju svaka osoba koja obavlja neki stručan posao u vezi s filmom.

CINEMASCOPE (sinemaskop), vrst plastičnog (trodimenzionalnog) filma kod kojeg se za snimanje iskorištava tzv. »anamorfna Hypergonar-leća« (izumio ju je profesor Chretien), što sliku pri snimanju

suzuje, a pri projiciranju ponovno proširuje i reproducira u prirodnim razmjerima.

Za cinemascope projekciju potreban je i širi ekran (v.) obično 3,8 x 10 m. Zvuk se snima i reproducira stereofonskom tehnikom.

CINERAMA (sinerama), način snimanja i projiciranja filma kojim se dobiva plastična (trodimenzionalna) slika, i to tako da se iz tri projekciona aparata projiciraju na konveksni ekran dijelovi snimke koji se neposredno nadopunjuju. Osim triju projektora cinerama upotrebljava šest tonskih vrpcā koje reproduciraju zvuk preko šest zvučnika što su razmješteni iza ekrana, sa strane kinematografske dvorane i na njezinu zadnjem zidu; tako se ostvaruje efekt stereofonskog zvuka.

Cineramu je izumio Amerikanac F. Wallner (Volner) 1952. g.

CRTANI FILM, vrst trik-filma (animiranog filma) kada se kretanje slike razlaže u pojedine faze, a svaka faza mora biti posebno nacrtana i snimljena. Obično se figure slikaju na normiranoj celofanskoj foliji i fotografiraju na pokretnoj pozadini koja omogućuje utisak perspektive. Prvi jugoslavenski crtani film proizveden je 1950 (»Kako se rodio Kićo«). Filmovi »zagrebačke škole« crtanog filma predstavljaju dosad najveći prodor jugoslavenskog filma u svjetsku kinematografiju.

D

DEKOR, u širem smislu svi objekti koji se izrađuju i postavljaju za neku scenu, ili film; u užem smislu svaki ukras, umjetni ili pravi, koji služi vizuelnom kompletiranju interijera (v.)

DIJALOG, svi razgovori između dvije ili više osoba u filmu. Kako je monolog u filmu razmjerno rijedak, d. u filmu uglavnom znači uopće sve što se govori, što poglavito važi za igrani film.

Dijalogist, specijalist za dijaloge. Scenarij (v.) i knjiga snimanja (v.) uglavnom nastaju suradnjom više suradnika: jedan od njih može biti i dijalogist, koji piše ili prerađuje već napisane dijaloge.

DOKUMENTARNI FILM, vrst (žanr) filma koji u pravilu prikazuje samo stvarna zbivanja, činjenice ili dokumente — pisane i slikovne — o zbiljskim događajima. Tematski je oblast dokumentarnog filma neograničena, od društvenog i kulturnog života do prirodnih pojava. Po formi i namjeni dokumentarni filmovi su i žurnali, putopisni, popularno-naučni, nastavni filmovi i dr.

Među najznačajnije dokumentariste u svijetu ubrajaju se Robert Flaherty (Fleati) (umro 1951),

Joris Ivens, Bert Haanstra i dr., a kod nas Miljenko Štrbac, Krsto Škanata, Rudolf Sremec, Stjepan Zaninović, Branko Marjanović i dr.

DRAMATURG NA FILMU, osoba koja u filmskim proizvodnim kućama prihvaća scenarije i druge filmsko-literarne materijale, ocjenjuje ih, katkada i dotjeruje, a može imati važnu ulogu prilikom odlučivanja hoće li neki materijal biti usvojen za produkciju.

DRAMATURGIJA, u svom prvotnom značenju, učenje o biti i zakonima drame; ovaj se termin u nešto izmijenjenom obliku, kao *filmska dramaturgija,* upotrebljava za učenje o zakonima filma s obzirom na filmsku radnju, njeno odvijanje i sprovođenje. Budući da svako filmsko djelo nastaje u nekoliko relativno odvojenih faza, zahtjevi filmske dramaturgije moraju se poštovati već prilikom pisanja scenarija (v.), ili filmskog oblikovanja originalne literarne građe, pri čemu treba od samog početka voditi računa o zakonima montaže (v.), karakteristikama i mogućnostima režije (v.) i filmske glume (v.). U tom smislu mogla bi se tematika filmske dramaturgije proširiti na slijedeće komplekse problema: bit filma uopće, njegova povezanost s ostalim umjetnostima, vrsti filmova, njegovi raznoliki i raznorodni elementi i njihov međusobni odnos, te odnos prema filmu kao cjelini; karakter filmske radnje, njeni zakoni i njezina specifičnost s obzirom na literarnu radnju, principi filmskog oblikovanja i njegove stilske i izražajne mogućnosti.

Poznavanje pravila i zakona filmske dramaturgije pomaže komercijalnoj kinematografiji da lakše ostvari određene efekte, tj. da gledaoce dovede do stanovitih poželjnih stanja i uzbuđenja; u kreativnoj primjeni, međutim, dramaturška pravila i zakoni samo su pogodan okvir za maksimalno ostvarenje stvaralačke namjere.

Važno je imati na umu činjenicu da se filmska dramaturgija, kao i filmska estetika, razvojem stvaralačke filmske prakse stalno obogaćuje novim saznanjima i da se mnoga pravila i zakoni neprestano revidiraju i dopunjuju.

DUBLER, osoba koja u toku proba i namještanja filmske scene zamjenjuje ponekog od glavnih glumaca. Takva osoba po pravilu nalikuje onome koga zamjenjuje fizionomijom i građom tijela. Dubler obično nastupa u opasnim scenama koje glavni glumac ne može ili ne želi izvoditi.

DUBLIRANJE, zamjena glasa glumca koji igra u filmu glasom drugog glumca.

DVOSTRUKA EKSPOZICIJA, jedan od filmskih tehničkih trikova, kojim se na istoj traci eksponiraju dvije različite slike. Pomoću ovoga postupka možemo dobiti dvije radnje u okviru istoga kadra; vidimo, npr., glavnog glumca dok spava, a u dvostrukoj ekspoziciji odigrava se njegov san.

Funkcionalno i dramaturški gledano, d. e. najčešće se upotrebljava za izražavanje razlike ili povezanosti između realnog i zamišljenog, između sadašnjosti i prošlosti, odnosno sadašnjosti i budućnosti.

E

EKRAN, bijelo napeto platno ili neki drugi, sličan materijal na koji se projicira film ili dijapozitiv. Veličina filmskog ekrana u uskoj je zavisnosti od tehnike i trake na kojoj je film snimljen: danas najčešće nailazimo na tzv. običan ekran za film širine 16 mm i 35 mm i na raznovrsne široke ekrane za sisteme vista-vision (vista-vižn), cinemascope (v.), cinerama (v.) i dr.

Umjetnički postoji znatna razlika između pojedinih filmskih tehnika, jer širi ekran zahtijeva drugačiju kompoziciju kadra (v.), drugačiju montažu (v.) mizanscenu (v.) itd.

EKRANIZACIJA, prenošenje literarnog ili nekog drugog djela na film (v. Adaptacija).

EKSPERIMENTALNI FILM, nedovoljno određena kategorija filma koja, po nekima, znači isto što i avangardni i apsolutni film (v.), a po drugima djela koja prvenstveno nastoje da otkriju neke tehničke ili estetske novine, bez obzira na umjetnički rezultat. Ovo drugo shvaćanje bolje odgovara samom terminu.

EKSPOZICIJA, 1. dramaturški termin koji označava uvodni dio filmskog (literarnog, muzičkog) djela, u kojem gledalac upoznaje sve ono što mu omogućuje da s razumijevanjem i interesom prati dalje odvijanje radnje, 2. tehnički, fotografski termin koji označava vrijeme u toku kojega se objektiv (v.) foto-aparata (ili filmske kamere) drži otvorenim.

EKSTERIJER, prostor ili teren izvan filmskog studija, na otvorenom, u kojem će se odvijati dio radnje nekoga filma, suprotno: interijer (v.). E. se može i umjetno konstruirati ili adaptirati.

ESTETIKA FILMA, jedna od estetika posebnih umjetnosti koja ispituje i ustanovljuje specifične estetske vrijednosti i karakteristike filmske umjetnosti (v. Film).

F

FAZER, jedan od stručnjaka na crtanom filmu (v.). F. crta pojedine faze u crtanom filmu, i to one između početnih i završnih pokreta, koje izradi animator (v.).

FESTIVALI, svečane priredbe na kojima se prikazuje određen broj filmova u cilju umjetničkog natjecanja i nagrađivanja najboljih. Najpoznatiji su međunarodni periodički festival: u Cannesu (Francuska), Veneciji (Italija), Moskvi (SSSR), Karlovym Varyma (Čehoslovačka), Oberhausenu (Zap. Njemačka), Edinburghu (Britanija) i dr. O najboljim filmovima pojedinog festivala obično odlučuje žiri sastavljen od istaknutih filmskih stvaralaca raznih zemalja. Katkada se odluka prepušta referendumu publike.

Jugoslavija je jedna od rijetkih zemalja koja ima nacionalne filmske festivale i za igrani i za kratkometražni film: prvi u Puli (osnovan 1954), drugi u Beogradu (osn. 1960).

FIAF (kratica od Federation Internationale des Archives du Film), Međunarodno udruženje film-

skih arhiva (kinoteka), sa sjedištem u Parizu. Jugoslavenska kinoteka je dopisni član.

FILM, 1) tehničko sredstvo za stvaranje pokretne iluzije fotografskim putem, tj. traka od celuloida koja je prelivena emulzijom što je osjetljiva na svjetlo, a služi za fotografska i filmska snimanja; 2) sredstvo za stvaranje umjetnog kretanja slike kontinuiranim prikazivanjem pojedinačno snimljenih faza pokreta koje registrira filmska kamera (v.). 3) sredstvo za izvanjsko prikazivanje mislenih, doživljenih i viđenih sadržaja, koji, kad su objektivirani na filmsku traku, daju filmsko umjetničko djelo: ovo je pak ishodište za izgradnju učenja o filmu kao novoj umjetnosti, s vlastitim izražajnim sredstvima, vlastitom logikom, stilistikom i gramatikom, što sve proučava filmska estetika. Film u smislu pod 2) i 3) može da se specificira i dalje, u takozvane filmske vrsti koje se razlikuju po velikom broju kriterija. Spominjemo samo uobičajene kriterije: po tehničkom materijalu — crno-bijeli i filmovi u boji; po tehničkim sredstvima — nijemi, zvučni, prostorni i mirisni; po struci stvaralaca — amaterski, umjetnički, industrijski; po filmskim oblikovnim sredstvima — igrani, dokumentarni i trik-filmovi; po duljini — kratki, cjelovečernji, serijski; po građi — adaptacije, originalni, filmovi-činjenice, apstraktni; po životnim područjima — naučni, istraživački, socijalni, politički; po temi — ratni, kriminalistički, ljubavni, revijski, filmovi strave itd.

Moguća je zatim podjela filmova po analogiji prema literarnim kategorijama: epos, drama, poetski, lirski, bajka, melodrama itd.

FILM U BOJI, vrst filma koja, zahvaljujući posebnoj tehnici snimanja ili upotrebi specijalne emulzije, ostvaruje koloriranu sliku. U svojoj prvotnoj formi film je bio crno-bijeli, jer nije postojala druga emulzija osim ona za fotografsko snimanje. Veoma rano se, međutim, pokušalo dobiti obojenu filmsku sliku; prvo se svaka slika crno-bijelog filma bojila rukom, zatim se svaka slika bojila samo jednom bojom (viraž), ali te tehnike nisu zadovoljavale. Kasnije je pronađeno nekoliko sistema za snimanje u boji, koji se mogu podijeliti u dvije grupe: 1) boja se nalazi na filmskoj traci i nije potreban nikakav specijalni projektor (v.) ili objektiv (v.), i 2) filmska traka je crno-bijela i razvija se kao obični crno-bijeli film, a tek prilikom projekcije dobija se boja. Po broju obojenih komponenata svi se sistemi dijele na bihromne, trihromne i tetrahromne. Većinom se upotrebljavaju trihromni sistemi. Među poznatije sisteme ubrajamo: Agfacolor, Dufaycolor, Tehnicolor i Roncocolor.

FILMOFIL, ljubitelj filma. U početku film nije naišao na odobravanje svih slojeva publike. Naročito je u intelektualnim krugovima bilo rasprostranjeno neprijateljstvo prema filmu kao prema nižem obliku zabave koja, osim toga, ugrožava mnoge tradicijom ustaljene predstavljačke umjetnosti, prvenstveno kazališnu. Deklarirani zagovornici filma u to vrijeme nazvani su filmofilima: danas taj

termin označava ljude koji pokazuju natprosječnu sklonost prema filmskoj umjetnosti. Filmofili su u mnogim državama organizirani u filmske klubove, koji predstavljaju značajna središta za širenje filmske kulture (suprotno: filmofobi).

FILMOGRAFIJA, cjelokupni popis filmskih djela nekoga filmskog umjetnika: režisera, scenariste, snimatelja, glumca. Često se takav popis radi i za filmsku produkciju jedne zemlje ili producenta, godišnju ili višegodišnju.

FILMOLOGIJA, naučna disciplina koja izučava djelovanje filma na pojedince i široke slojeve, kao i reagiranje pojedinaca i masa na film. Filmologija je, dakle, neka vrst socijalne psihologije filma; tako ju je barem zamislio njezin osnivač Mario Rocc. Danas filmologija često znači cjelokupnost naučnog i teorijskog nastojanja da se ustvrdi bit i društvena uloga filma.

FILMSKA GLUMA, termin kojim se želi naznačiti razlika između glume na filmu i glume u kazalištu (kazališna gluma). Općenito se smatra da je f. g., za razliku od kazališne, mnogo suzdržajnija i prirodnija u gesti, mimici i glasu i da fizičke osobine, prvenstveno fizionomija glumaca, zbog vjerne reprodukcije izgleda i oblika nužno dolaze u prvi plan.

Filmski glumac, osoba koja u filmu igra uloge likova što su označeni u scenariju. Postoje uglavnom tri vrsti filmskih glumaca: profesionalni filmski glumci, kazališni glumci koji povremeno rade na filmu i neprofesionalni glumci (naturščici — v.)

— najčešće osobe koje sasvim slučajno, zbog svoje fizionomije ili nekih drugih razloga, dospijevaju na film, jedanput ili dva puta, nakon čega, ukoliko ne postanu profesionalni filmski glumci, napuštaju film.

FILMSKA KRITIKA, 1) prikaz, analiza i ocjena u stručnoj ili dnevnoj štampi pojedinih filmova; 2) nov filmski žanr u kojem se pomoću specijalnog kratkog filma analiziraju poznatiji filmovi.

Filmska kritika u značenju pod 1) veoma je značajan oblik filmske publicistike. Filmski kritičari, na osnovu dugotrajnog promatranja te proučavanja filmova i filmske teorije, analiziraju i procjenjuju umjetničke domete pojedinih filmskih stvaralaca. Time oni produbljuju razumijevanje filmske umjetnosti i doprinose širenju filmske kulture.

FILMSKA ŠTAMPA, publikacije (dnevne, tjedne, mjesečne, katkada i godišnje) koje su posvećene tretiranju najrazličitijih filmskih pitanja, od tehničkih i socijalnih do kreativnih i estetskih. Od trenutka kad su se pokazale ekonomske, umjetničke i tehničke mogućnosti filma pojavila su se (prvo u Francuskoj i Italiji) štampana svjedočanstva koja su periodički izlazila i bavila se isključivo stručnim filmskim problemima, što su razvojem filma bivali sve brojniji. Pojam filmske štampe obuhvaća danas mnoštvo časopisa i dnevnika koji su po sadržaju i svrsi namijenjeni djelimično samo stručnjacima, djelimično ljubiteljima filma, a djelimično širokim slojevima posjetilaca kinematografa.

Stručni filmski časopisi sačinjavaju manji dio filmske štampe u kojoj često prevladava nemisaona, nekritička i propagandistička tzv. »žuta« ili »bulevarska« filmska štampa.

Filmski časopisi mogu znatno pridonijeti širenju filmske kulture, dok ona druga filmska štampa služi isključivo propagandističkim, u stvari komercijalnim ciljevima kinematografije. Najznačajniji je jugoslavenski filmski časopis »Filmska kultura« (započeo izlaziti 1957. u Zagrebu); u Ljubljani postoji »Ekran« od 1961.

FILMSKE NOVOSTI, 1) jedna podvrst dokumentarnog filma koja je nekada sačinjavala glavninu filmskog programa, a danas samo predigru. Od 1946. proizvodi se kod nas žurnal saveznog značaja pod nazivom »Filmske novosti«. Normalno je da je filmska djelatnost poslije oslobođenja poprimila oblik dokumentarnog filma, jer je trebalo prvenstveno registrirati i izvještavati o nastajanju novog društva. U početku su F. n. bile karakterizirane sporom montažom i pretjeranom dužinom pojedinih epizoda. Od 1948. F. n. dobivaju brzu i kratku montažu, a od 1950. počinju da se u njima pojavljuju i vijesti iz inozemstva. F. n. su jedna od najznačajnijih tekovina naše kinematografije, odlična filmska škola kroz koju su prošli mnogi naši redatelji, snimatelji i montažeri, tako da je gotovo nemoguće zamisliti filmsku predstavu bez žurnala »Filmskih novosti«. Ranije su F. n. proizvodila naša filmska poduzeća, ali je 1950. osnovano u Beogradu poduzeće pod imenom »Centralni studio filmskih novosti«, kasnije »Filmske novosti«.

FILMSKI JEZIK, specifičan način izražavanja uvjetovan karakteristikama i mogućnostima pokretne slike. Ako se film koristi kao sredstvo za izražavanje stvaralačkih emocija i spoznaja, rezultat takve upotrebe filma može se smatrati filmskim umjetničkim djelom. Kako svaka umjetnost izaziva neku subjektivnu viziju života i svijeta, govori o čovjeku, tretiraju se specijalni postupci koji proizlaze iz naročite prirode upotrijebljenog materijala kao jezik izražavanja odgovarajuće umjetnosti (očito po analogiji s književnošću). Tako se osnovnom jedinicom filmskog jezika smatra pokretna slika, a sam filmski jezik sačinjavaju sve izražajne karakteristike pokretne slike, kao i specijalni postupci, bilo tehnički bilo estetski, u vezi s njom: npr. planovi, likovni kvalitet slike, kretanja u kadru i pomicanje kamere, mizanscen, rakursi, pretapanja, duple ekspozicije, različite vrsti montaže, zatamnjenja i odtamnjenja itd.

FIPRESCI, kratica za Federation internationale de la presse cinematografique, tj. Međunarodno udruženje filmske štampe, osnovano u Bruxellesu 1931.

FORMATI U FILMU, veličine filmske slike izražene u milimetrima. Postoje slijedeći formati:

Širina	vrpce	35	mm nijemi;	veličina	slike	24	×	18	mm
„	„	35	mm zvučni;	„	„	22,05	×	16.03	mm
„	„	16	mm nijemi;	„	„	10,4	×	7,4	mm
„	„	16	mm zvučni;	„	„	9,6	×	7,2	mm
„	„	9,5	mm nijemi;	„	„	8,5	×	6,5	mm
„	„	9,5	mm zvučni;	„	„	7,3	×	6,6	mm
„	„	8	mm	„	„	3,5	×	4,8	mm

Traka od 35 mm naziva se normalnim ili standardnim filmom, a ostale nabrojene pripadaju uskom ili supstandardnom filmu. U posljednje vrijeme upotrebljava se i traka mnogo šira od normalne, prvenstveno u tehnici cinerame i TOD-AO-sistema.

FOTOGENIČNOST, svojstvo pojedinih lica (ili stvari) da ih fotografska ili filmska snimka ne izobličuje, već da zadržavaju svoj autentični izgled. Popularno se za takva lica kaže da na filmu »dobro izgledaju«, da su »fotogenična«.

FOTOS, fotografska snimka nekog prizora iz filma. Dobiva se fotografiranjem za vrijeme snimanja filma ili povećavanjem s filmske vrpce.

Radni fotos prikazuje neku fazu rada u toku snimanja filma.

H, I

HOLLYWOOD (Holivud), omanje mjesto na pacifičkoj obali SAD, u kojem je koncentrirana gotovo sva američka filmska proizvodnja. Prvobitno je New York bio američki filmski centar, ali su bolja klima (veći broj sunčanih dana) i povoljnije zakonodavstvo odnijele prevagu u korist Hollywooda. Danas je Hollywood u opadanju i poslovno i umjetnički i New York ponovno postaje važniji. H. je osim toga pojam u filmskom svijetu po svojoj tendenciji da sve pretvori u komercijalne formule, tako da je shematizam njegovih filmova, prvenstveno ljubavnih melodrama, izrazit i lako uočljiv. Zbog toga termin *hollywoodski stil* često ima i pejorativno značenje.

IGRANI FILM, vrst filma koji prikazuje dramsku radnju što se utjelovljuje prvenstveno u igri glumaca. Tematske mogućnosti igranog filma neograničene su, kao i stilske: zato su žanrovi igranog filma najbrojniji i najizrazitiji (v. Film).

INTERIJER, svaki zatvoreni, kućni prostor u filmu u kojem se odvija dio filmske radnje (suprotno: eksterijer, v.).

J

JUGOSLAVENSKI FILM, termin koji se upotrebljava u više značenja, od kojih navodimo samo važnija: 1. a) svaki film (pojedinačno) koji snime jugoslavenski filmski radnici (autori, glumci i druge stručne osobe) sredstvima jugoslavenskih filmskih producenata; b) svaki film (pojedinačno) koji snime jugoslavenski filmski producenti, autori, glumci itd. u zajednici sa stranim filmskim producentima, autorima itd., a u kojem preteže jugoslavenski producentski ili autorski dio. 2. filmove pod a) i b), ali kao jednu sveukupnost, kao cjelinu i karakteristike te cjeline (tematske, problemske, izražajne itd.) tj. njene specifičnosti s obzirom na produkte kinematografija drugih zemalja. 3. jugoslavenska kinematografija, uključujući i njene proizvode — filmove, te situaciju, aktivnost, stanje i odnose unutar nje. 4. (u širem smislu) jugoslavenska kinematografija od njenih prvih pokušaja do danas, dakle u vremenskom rasponu od 60 godina; (u užem smislu) jugoslavenska kinematografija u poslijeratnom periodu u kojem je stvarno tek i otpočela organizirano postojati i djelovati putem filmskih producentskih kuća.

K

KABINA, 1) uobičajeno ime za prostoriju gdje se nalaze projekcioni aparati u kinematografu; 2) hermetički zatvorena prostorija u kojoj se nalazi tonski snimatelj s aparatima za snimanje tona.

KADAR, 1) uokvireni prostor koji snima kamera (v.); 2) komad filmske trake koji je kamera snimila bez zaustavljanja; 3) osnovna montažna jedinica jednog filma.

Prosječni dugometražni igrani film obično se sastoji od 300 do 500 kadrova, ali postoje iznimke kad film prelazi 1000 kadrova ili ne doseže ni tridesetak. Dužina kadra može biti važna stilska karakteristika filma: filmovi puni akcije obično imaju kraće kadrove, a psihološke komorne drame duže.

KAMERA, aparat za filmsko snimanje. Svaka filmska kamera sastoji se od ovih dijelova: objektiva (promjenljivog ili nepromjenljivog), blende, mehanizma za pomicanje filmske trake, dva spremišta (kasete) za smještaj filmske trake, elektromotora ili opruge za pokretanje mehanizma, tražila pomoću kojega se promatra snimanje, nogara (stativa), akumulatora za pokretanje elektromoto-

ra te pribora i alata. Kamere se dijele na zvučne, za sinhrono snimanje slike i zvuka, i na nijeme kamere, koje mogu biti stacionarne, reportažne i amaterske. Brzina snimanja može se regulirati. Po vrsti filmske trake koju upotrebljavaju, kamere se dijele na normalne i uske (v. Formati na filmu).

KAUBOJSKI FILM, jedan od najpoznatijih i najomiljelijih filmskih žanrova koji je karakteriziran radnjom iz života prvih kolonista što su dolazili na nenaseljeni zapad Amerike. Radnja takvih filmova obično prikazuje borbu bijelaca-pridošlica s Indijancima-starosjediocima, a sve češće se prikazuju i razračunavanja između bijelaca međusobno: najtipičniji likovi su šerif, revolveraš, razbojnik, svećenik, djevojka iz bara i sl. Kaubojski film je uvijek bio serijska zabava za najširu filmsku publiku: tek odnedavno su proizvedeni vrijedni umjetnički filmovi u tom žanru. Poznatiji režiseri vrednijih kaubojskih filmova: John Ford, William Wyler (Vajler), George Stevens, Anthony Mann i John Sturgess (Starđes).

KINEMATOGRAF, naziv prvog aparata za snimanje i projiciranje filma, što su ga konstruirali i javnosti prikazali braća Lumière 1895. Danas kinematograf (skraćeno: kino) označava zgradu, odnosno prostorije u kojima se javno prikazuju filmovi.

KINEMATOGRAFIJA, ukupnost sredstava i aktivnosti kojima je svrha proizvodnja i eksploatacija filma.

KINETOSCOPE, aparat za individualno promatranje živih fotografija, što ga je konstruirao

A. Edison 1893. Gledalac je u aparat ubacivao novac i zatim gledao film koji je trajao oko jednu minutu. Edison je radio s trakom od 35 mm, koja se i danas upotrebljava.

KINOFIKACIJA, 1) rasprostranjenost kino-dvorana u nekoj zemlji ili oblasti; 2) sistematsko izgrađivanje kino-dvorana da bi se proširilo filmsko tržište, odnosno povećao broj filmskih gledalaca.

KINO-KLUB, udruženje ljubitelja filmske umjetnosti u cilju podizanja filmske kulture gledanjem klasičnih djela filmske umjetnosti. Predstave su obično popraćene predavanjem i diskusijom. Prvi kino-klubovi nastali su u Francuskoj. Kino-klubovi su organizirani u zemaljske saveze, a ovi su učlanjeni u Međunarodni savez kino-klubova (UNICA). Danas se sve veći broj kino-klubova bavi i snimanjem tzv. amaterskih filmova.

KINOTEKA, ustanova kojoj je cilj čuvanje starih filmova, slično bibliotekama. Kinoteke se bave i sređivanjem i proučavanjem starih filmova; neke imaju za tu svrhu posebne filmsko-historijske institute, a kod nekih postoje i filmski muzeji. Kinoteke imaju svoja odjeljenja, npr. historijsko, filmoteka, fototeka, biblioteka i bunkeri, odnosno magazini u kojima se čuvaju filmovi. Kinoteke priređuju specijalne predstave, značajnih filmova, često u ciklusima, koje su redovito popraćene predavanjima. Kinoteke su učlanjene u Međunarodni savez kinoteka — FIAF. Prva kinoteka međunarodnog značaja je Francuska kinoteka, osnovana

1935. Danas kinoteke postoje gotovo u svim zemljama.

Jugoslavenska kinoteka osnovana je 1949. sa ciljem da sakuplja i čuva sva filmska djela proizvedena u našoj zemlji i inozemstvu koja su u umjetničkom ili tehničkom smislu značajna. Jugoslavenska kinoteka sakuplja i čuva snimljene dijelove domaćih filmova koji nisu ušli u konačnu montažu filmskog djela, zatim sakuplja i čuva filmske scenarije, knjige snimanja, nacrte za kostime i dekor, filmske fotose, reklamu i propagandni materijal, štampu o domaćoj kinematografiji, filmsku literaturu, makete i ostali tehnički materijal koji može biti zanimljiv za historiju filmske umjetnosti. Pruža mogućnost filmskim i ostalim ustanovama, kao i pojedinim filmskim i javnim radnicima, da koriste sakupljeni materijal. Sjedište je u Beogradu, gdje postoji mala projekciona dvorana u kojoj se svakodnevno prikazuju već klasična djela filmske umjetnosti. Prvi upravnik Kinoteke bio je Miljenko Karanović.

KLAPA, specijalna drvena naprava koja proizvodi karakterističan zvuk: služi za označavanje početka snimanja. Pri sinhronom snimanju, slika i zvuk snimaju se sa dvije odvojene kamere, pa se poslije snimke kopiraju na jednu filmsku traku: stoga je potrebno na obje trake istovremeno označiti jedan trenutak, kako bi se kasnije mogle tačno spojiti. Osim što daje zvučni znak, na klapi su kredom napisani i ostali podaci potrebni za rad (montaža, laboratorij).

KNJIGA SNIMANJA, pismena razrada filmske radnje razbijene na kadrove. Sadrži sve podatke o toku i mjestu radnje, pozicijama kamere, upute za kretanje i igru glumaca. Sadrži u potpunosti sve dijaloge. Na temelju knjige snimanja izrađuje se financijski plan filma i plan snimanja. Knjiga snimanja ima dva dijela: lijeva strana — opis slike, desna strana — zvuk (dijalozi, šumovi i podaci o glazbi).

KOMERCIJALIZAM, praksa karakterizirana tendencijom da se proizvode filmovi koji će donositi profit, pri čemu se ne gleda na umjetničku kvalitetu tih filmova.

Komercijalnim filmom naziva se film koji publika dobro prima i donosi profit, a obično je bez veće umjetničke vrijednosti. Međutim, priličan broj umjetničkih vrijednih filmova pokazao se u dosadašnjoj historiji filma i komercijalnim.

KOPIJA, obrađena i razvijena filmska traka (pozitiv) sposobna za projekciju. Ako je na kopiji zvuk, onda je to tonska kopija, dok se ona bez zvuka naziva radnom, koja obično služi za montažu (v.).

KOPIRANJE, fotografski postupak pomoću kojega se od negativa slike dobiva pozitiv (v. Negativ, Pozitiv). Pri crvenom svjetlu negativ se prisloni čvrsto uz neosvijetljeni pozitiv, pa se izvjesno vrijeme osvijetli kroz negativ i zatim razvije. Ovo je tzv. kontaktno kopiranje. Ako se negativ traka preko specijalnog objektiva (v.) osvijetli i preslika na pozitiv, onda je to optičko kopiranje.

KOSTIMOGRAF, stručna osoba koja crta ili odabire kostime i uopće garderobu glavnih i sporednih lica. Osnovni je zadatak kostimografa da kostimima i garderobom glumaca doprinese vizuelno-stilskom jedinstvu filma.

KRAN, sprava slična dizalici, na kojoj se nalazi kamera s osobljem, i koja omogućuje kretanje kamere u svim pravcima (na tračnicama ili na gumenim točkovima).

KRIMINALISTIČKI FILM, opća oznaka za filmove s kriminalističkim sadržajem. Postoje uglavnom dvije vrsti kriminalističkih filmova: 1) filmovi koji prikazuju zločin i počinitelje zločina, filmovi dakle u kojima je glavni akcent na zločinu i zločincima — gangsterski film; 2) filmovi u kojima policija ili detektiv, većinom amater, otkriva ili razjašnjava zločin — detektivski film.

Području kriminalističkog filma pripadaju većinom i špijunski filmovi, a posebnu podvrstu sačinjavaju psihološki kriminalistički filmovi (tzv. trileri) u kojima se težište premješta s vanjske radnje na razvoj karaktera i unutarnju napetost. Izraziti su primjeri ove vrsti kriminalističkog filma »Časovi očaja« Williama Wylera (Viljema Vajlera) i »Vrtoglavica« Alfreda Hitchcocka (Hičkoka).

Kriminalistički filmovi veoma su omiljela filmska vrsta, jer im je fabularna podloga najčešće neobično dramatska situacija, ali preobiljem estetski nekontroliranog nasilja mogu i da štetno djeluju na publiku, posebno na mladu.

L

LATERNA MAGICA (lat. riječi koje doslovno znače »čarobna svjetiljka«), projekcioni aparat, veoma priproste konstrukcije, koji je bio poznat još u stara vremena. U 16. st. ponovno ga je pronašao jezuita Athanasius Kircher. Laterna magica služila je uglavnom kao vašarska atrakcija, jer je omogućavala da se kroz jedan otvor vide »žive slike«. Kao izvor svjetlosti služila je svjetiljka.

LUMIÈRE, braća Auguste i Louis, francuski tvorničari, pronalazači kinematografa. Kao vlasnici tvornice foto-materijala u Lyonu bavili su se i naučnim ispitivanjima. Njihova je najveća zasluga u tome što su spojili već ranije pronađene elemente od kojih se sastoji filmska predstava, tako da su prvi izvršili filmsko snimanje i filmsku projekciju u današnjem smislu te riječi. Patentirali su svoj pronalazak pod imenom »Cinematographè« 15. II 1895, a prva javna predstava za publiku održana je u suterenu (Salon Indien) Grand Caféa na Boulevard des Capucines u Parizu 28. XII 1895.

LUTKA FILM, vrst trik-filma u kojem lutke obavljaju funkcije glumaca. Lutke se obično ne pokreću pomoću mehaničkih naprava, nego se svaka pozicija pokreta zasebno snima i kasnije se od tako dobivenih brojnih snimaka stvara pokretna slika. Ova filmska vrsta ne njeguje se mnogo: u svijetu je najpoznatiji režiser lutka-filmova Čehoslovak Jirži Trnka. Naš prvi lutka-film »Pionir i dvojka« režirali su Vera i Ljubiša Jocić 1947.

M

MAKETA, filmska dekoracija u smanjenom obliku, često mnogo hiljada puta manja od prirodne veličine. Pomoću maketa mnogo se uštedi. Osim u službi filmskih trikova, makete često služe za upoznavanje buduće dekoracije ili gradnje u toku priprema za snimanje filma.

MASKA, 1) »popravljena« ili »preoblikovana« lica glumaca kao određenih karaktera i tipova, često prema historijskom uzoru; 2) metalna ili celuloidna folija za djelomično pokrivanje polja slike pred objektivom filmske kamere kojom se postiže efekt ograničenog vidnog polja (pogled kroz prozor, ključanicu itd.), ili se pokriva dio polja slike za slijedeću fazu snimanja (npr., donji dio snima maketu, a gornji je pokriven maskom, da bi se kasnije snimio glumac).

MASOVKA, kadar u kojem se snima mnoštvo ljudi (većinom statisti), npr. bitke, sportske priredbe, procesije, štrajkovi i sl.

MIZANSCENA, položaj i kretanja glumaca u kadru. U širem smislu m. je usko vezana s kompozicijom kadra. Znalački i izražajno organizirati

mizanscenu jedan je od glavnih zadataka režije (v.).

Dubinska mizanscena odnosi se na raspored i kretanje glumaca po dubini kadra, pri čemu valja voditi računa o tome u kojem planu će se odvijati glavna radnja, odnosno gdje će biti smješteni protagonisti (v. Plan).

MONTAŽA, 1) tehnički postupak rezanja i lijepljenja snimljenog filmskog materijala, 2) način filmskog mišljenja, jedan vid filmskog jezika (v.) kojim se snimljenom materijalu daje konačna forma. U tom smislu montaža počinje djelomično već prilikom pisanja scenarija (v.), prisutna je u procesu stvaranja knjige snimanja (v.), a definitivnu funkciju i oblik poprima kad otpočne finalno uobličenje filma. Estetski i dramaturški, montaža presudno utječe na budući umjetnički kvalitet filma: njome se određuje poredak i dužina pojedinih kadrova, ritam filma, a time i postupnost otkrivanja likova i problema, što bitno odlučuje o doživljaju gledalaca.

S obzirom na mnogobrojne funkcije koje obavlja, montaža ima brojne specifične nazive: paralelna montaža, nevidljiva montaža, kreativna montaža i sl.

Sovjetski režiseri S. Ejzenštejn i A. Pudovkin smatrali su montažu osnovnom kategorijom filmske estetike.

Montažu obično obavlja stručnjak za taj posao — montažer , ali po uputama i najčešće uz prisustvo režisera.

MUTACIJE, napisani tekstovi koji su u vrijeme nijemog filma bili smješteni između pojedinih prizora i objašnjavali radnju ili sadržavali dijaloge.

MUSICAL (mjuzikol), američki termin za filmsku muzičku komediju, ili reviju u kojoj su plesne i pjevačke tačke integralan dio radnje. Najveći je majstor takvih filmova am. rež. Vincente Minelli: »Dižimo zavjesu«, »Amerikanac u Parizu«, »Gigi«.

MUZIKA U FILMU, integralan dio filmskog djela čija je specifična funkcija da prati i naglašava izrazita mjesta filmske radnje. U doba nijemog filma m. je postojala samo kao pratnja odvijanju filma — najčešće proizvoljno izbrana na licu mjesta (najčešće na glasoviru ili ručnim orguljama). Međutim, već u to vrijeme za neke značajnije filmove komponirana je muzika. Pojavom zvučnog filma muzika postaje nerazdvojni dio cjelokupnog filmskog djela. Filmska muzika je izvanredan faktor dramatizacije zbivanja zato što tonskim akcentima potcrtava i pojačava emocionalnu snagu scene. U nekim filmskim žanrovima (filmske revije i filmske biografije slavnih muzičara), npr. filmska muzika se pojavljuje u obliku zasebnih muzičkih tačaka — to je tzv. *muzika u filmu ili realna muzika.*

N

NASTAVNI FILM, vrst dokumentarnog filma namijenjena prikazivanju po školama kao nastavno sredstvo.

NATURŠČIK, stručan filmski naziv za neprofesionalne glumce (v. Filmska gluma).

NEGATIV, snimljena i još neobrađena filmska traka. Na njoj su odnosi svijetlog i tamnog obrnuti nego na predmetu koji je snimljen. Da bi se dobila ispravna slika, negativ se mora ponovo preslikati na drugu, pozitivnu emulziju (v. Pozitiv).

NON-STOP KINEMATOGRAF, kino-dvorana u kojoj se bez prestanka, dopodne i popodne, prikazuju filmovi. U zapadnoevropskim zemljama u takve kinematografe ulazi se, odnosno izlazi, po volji.

NORMALAN FILM, filmska traka širine 35 mm, koja je jedinstvena osnova profesionalne filmske proizvodnje u cijelom svijetu.

Sve filmske trake uže od 35 mm nazivaju se uski film (v. Formati u filmu).

O

OBJEKTIV, sistem leća kroz koje se u osjetljivoj emulziji na svjetlo gradi slika. Po uglu koji zahvaćaju, objektivi se dijele na širokougaone, normalne i teleobjektive (v.). Projekcioni objektivi služe za projekcije.

OSKAR, jedna od najstarijih i najčuvenijih filmskih nagrada (ustanovljena 1927); dodjeljuje je početkom aprila svake godine američka Akademija filmske umjetnosti i znanosti za razna postignuća u oblasti filmskog stvaralaštva. Naš jedini dobitnik ove nagrade, Dušan Vukotić, dobio je Oskara za svoj crtani film »Surogat« (1962).

Akademija filmske umjetnosti i znanosti (Academy of Motion Picture Art and Sciences — skraćeno A. M. P. A. S.) je udruženje američkih filmskih producenata i stvaralaca, osnovano 1927. sa zadatkom da unapređuje umjetničke, tehničke i privredne interese filma.

OSVJETLJENJE, jedan od osnovnih elemenata filmske slike kojom se određuje tehnički i umjetnički karakter filma. O teoriji osvjetljavanja postoji stručna literatura, koja daje upute kako treba

postići stanoviti, poželjni karakter slike, no svaki iskusniji snimatelj ima vlastiti stil rada. Osvjetljenje odlučuje o atmosferi slike kao i o njezinoj plastičnosti. Dio tehnike osvjetljavanja sačinjavaju skele koje se postave uz gornju ivicu dekora, a na kojima se na određenim rastojanjima učvrste reflektori koji odozgo osvjetljavaju kadar. To je tzv. normalno svjetlo, jer su i u prirodi svi predmeti osvijetljeni odozgo. Postoje i drugi načini osvjetljavanja, odozdo ili vampirsko svjetlo, svjetlo sa strane, protusvjetlo i sl. Svakim od tih načina postiže se određeni efekt koji može estetski biti veoma važan. Jačina svjetla mjeri se luksima pomoću specijalnog instrumenta — luksmetra.

Osvjetljavanjem rukovodi glavni snimatelj, a ovome je za tu svrhu dodijeljen izvjestan broj stručnih majstora električara, kojima opet rukovodi osvjetljivač.

OTAMNJENJE, tehnički postupak što se postiže postepenim otvaranjem dijafragme kamere u času kad je počela da snima. Efekt na ekranu: slika polako izranja iz tame. Otamnjenje se postiže i laboratorijskim načinom.

P

PANORAMA, vrst pokreta kamere kada se okreće oko svoje horizontalne ili vertikalne osi, a da se os pri tom ne pomiče s mjesta. P. je zapravo vrst opisnog kadra kojim se otkriva cjelina čitavog jednog predjela. Panoramom se prati i kretanje glumaca, ili se povezuju dvije susjedne scene.

PARALAKSA, razlika između prostora koji snima objektiv i toga istog prostora što ga vidi oko snimatelja kada promatra kroz tražilo na kameri. P. nastaje zbog toga što objektiv i tražilo ne promatraju iz istog ugla. Uklanjanje paralakse predstavlja specijalan problem za konstruktore kamere.

PLAKAT U FILMU, popularni oblik reklamiranja filma s naslovom filma, imenima stvaralaca, slikama glumaca i eventualno još nekim podacima. S vremenom se filmskom plakatu posvećivala sve veća pažnja, tako da Francuzi izradu filmskih plakata povjeravaju poznatim likovnim umjetnicima. Danas je to dosta uobičajena praksa u mnogim zemljama, a naročito se u tom pogledu ističu

Poljaci, te priređuju i izložbe svojih filmskih plakata.

PLAN 1) odstojanje kamere od objekta snimanja, pri čemu se kao objekt obično podrazumijeva čovjek, 2) pozicija objekta unutar filmske slike s obzirom na druge objekte i okvir slike.

Kamera ne snima objekte uvijek s istog odstojanja, u toku snimanja ona može da im se približuje, ili da se od njih udaljuje. Neka karakteristična odstojanja kamere od svojeg objekta imaju specifične nazive. Postoje tri osnovna plana: daleki plan, srednji plan i krupni plan, ostalo su međuplanovi.

Daleki plan, osoba je toliko daleko da se jedva prepoznaje. D. p. daje opći okvir radnje, određuje mjesto i vrijeme u najširem smislu riječi.

Poludaleki plan, osoba ima dosta prostora ispod nogu i iznad glave. P. p. ponešto već konkretizira opći okvir radnje: naznačuje ambijent ako, na primjer, prikaže neki skup ljudi ili glavnu ulicu.

Srednji plan, cijela osoba ispunja kadar. S. p. predstavlja glumca aktivno, bez obzira na dekor koji nam je poznat iz dalekog plana; određuje atmosferu međuljudskih odnosa.

Polukrupni plan, ili američki plan, osoba je rezana u koljenima tako da se vide ruke. Pokreti ruku i tijela, kao i direktni sudari pojedinih osoba, postaju naročito izražajni u američkom planu. P. p. već omogućuje da vidimo stavove i osjećaje protagonista. To je veoma česta pozicija kamere.

Krupni plan, vide se glava i ramena glumca. K. p. koristi se u presudnim momentima odvijanja dramske radnje, kad treba prikazati najdublja proživljavanja protagonista što se ocrtavaju na njegovu licu.

Još obuhvatniji od dalekog plana je *total,* a bliži od krupnog plana *detalj.* Detalj se koristi da bi se pažnja gledalaca usmjerila na dio nekog predmeta ili osobe (npr. ožiljak na licu koji ima naročito značenje, ili polako okretanje kvake pod pritiskom nečije ruke). Takvi planovi mogu biti veoma izražajni i dramaturški funkcionalni.

Nešto je drugačija važnost planova unutar slike (u značenju pod 2). Ovdje možemo razlikovati tri plana: prednji, srednji i stražnji, pri čemu glavno lice zauzima redovito srednji plan: sva lica i predmeti ispred njega nalaze se u prednjem planu, a sve što se nalazi iza njega to je stražnji plan, pozadina ili background (engl., bekgraund). O rasporedu lica i predmeta unutar slike ne ovise samo plastične vrijednosti slike, njezina kompoziciona jasnoća i utisak, nego ti odnosi mogu reflektirati i dublje dramske sadržaje, emocionalne i moralne odnose među samim dramskim licima.

Poznavanje planova, u oba smisla, i njihovih funkcionalnih mogućnosti temeljni je dio umjetničke kompetencije režisera.

PLAY-BACK SISTEM, poseban način snimanja zvučnih filmova: najprije se snimi zvuk, a zatim prema njemu slika. Na taj način snimaju se pjesme, plesovi i opere; p. b. s. primjenjuje se pri snimanju najvećeg dijela animiranih filmova.

POSTSINHRONIZACIJA (ili naknadna sinhronizacija), naknadno snimanje govora prema nijemo snimljenoj slici.

POZITIV, suprotno od negativa (v.) P. je laboratorijski obrađena filmska snimka na kojoj tamne i svijetle površine odgovaraju stvarnom izgledu snimljenog predmeta.

PRETAPANJE, tehnički postupak kojim se postiže da slike scene koja zaršava postepeno nestaju, dok se istovremeno postepeno pojavljuju u dvostrukoj ekspoziciji (v.) slike naredne scene.

Tehnička osnova pretapanja izgleda ovako: dok snimanje traje, postepeno se zatvara dijafragma kamere, zatim se snimljena vrpca vraća i na nju snima slijedeća scena tako da se postepeno otvara dijafragma kamere. P. se izvodi i laboratorijskim postupkom.

P. najčešće označava vremensku ili prostornu promjenu.

PRODUCENT, osoba ili ustanova koja financira proizvodnju nekog filma. P. snosi rizik u slučaju gubitka, ali odnosi i profit. P. se pojavljuje kao vlasnik filmskog djela.

PROJEKCIONI APARAT, stroj koji projicira (baca) i uveličava sličice s filmske trake na ekran određenom brzinom — 24 slike u sekundi. Svaka p. a. u principu se sastoji od slijedećih dijelova: mehanizam što pomiče filmsku traku (glava), izvor svjetlosti (Lampenhaus), spremište za traku — gor-

nje i donje (bubnjevi), uređaj za čitanje zvuka (tonadapter).

PROTUSVJETLO, poseban način osvjetljavanja kadra, kad se glavni izvor svjetla nalazi iza glumca ili nekog objekta koji zauzima centralnu poziciju u kadru. Time snimljeni predmet dobiva izvjesnu kontrastnost (tzv. aureolu).

R

RADNA KOPIJA, uobičajen naziv za prvu kopiju snimljenog materijala, koja služi režiseru za pregled i montažu.

RAKURS, ugao snimanja; normalno se kamera namješta u visini očiju gledalaca u stojećem stavu: gornji rakurs je svaka pozicija viša od te linije.

Najelementarniji estetski efekt koji izaziva gornji rakurs jeste beznačajnost, sićušnost, jadnost, dok donji rakurs izaziva redovito sugestiju moći, autoriteta, nadmenosti.

RAZVIJANJE FILMA, tehnički postupak koji se u osnovi ne razlikuje od razvijanja foto-materijala. Razvijanjem se od negativa (v.) dobiva pozitiv (v.). Glavna je razlika između razvijanja fotografskih ploča i razvijanja filma u količini kemikalija potrebnih da se od negativa dobije pozitiv. Nekada je bilo dosta nespretno razvijati film, glavni posao obavljao se rukom, danas za to postoje specijalni strojevi u filmskim laboratorijima.

REKVIZITER, stručna osoba u filmskoj ekipi koja nabavlja potrebne predmete (rekvizite) što se

koriste prilikom snimanja filma, bilo u igri glumaca, bilo za kompletiranje scene.

REMAKE (rimeik), presnimavanje nekad poznatih i slavnih filmova, najčešće uz sasvim male izmjene što se tiče kadriranja, muzike, montaže i sl. Jedino se mijenjaju glumci, prvenstveno nosioci glavnih uloga. Svrha je remakea (koji se najčešće izrađuje u Hollywoodu) da se nekadašnji uspjeh ponovno dobro proda.

REŽIJA, djelatnost režisera kojom stvara i oblikuje filmsko djelo (v. Režiser).

REŽISER, pravi stvaralac filma, koji uobličuje konačnu formu filmskog djela; vodi igru glumaca, određuje poziciju i pokrete kamere, vrst osvjetljenja, surađuje radom scenografa (v.), kostimografa, kompozitora i svih ostalih suradnika.

Filmska umjetnička djela može stvoriti samo režiser-stvaralac, za kojega je scenarij ono što je libreto za opernog kompozitora. Režiser je gotovo uvijek i pisac knjige snimanja.

S, Š

SCENARIJ, detaljno ispričana filmska priča, zacrtani likovi i naznačeni dijalozi. S. je najčešće osnovna materija od koje počinje snimanje filma, jer daje elemente na temelju kojih je moguće približno procijeniti umjetničke i tržišne vrijednosti budućeg filma. Kao neka vrst literarne podloge budućeg filma, s. se može tretirati kao međufaza između sinopsisa (v.) i knjige snimanja (v.).

SCENOGRAF, osoba koja izrađuje nacrte za filmski dekor, (v.) bilo u interijeru ili eksterijeru (v.), a često sugerira koji objekti ili pejsaži najbolje odgovaraju za određeni film. Scenografu se priznaje koautorstvo pri stvaranju filma i on je po pravilu upućen na najužu suradnju s režiserom.

SCRIPT-GIRL (skript gerl), sekretarica snimanja kojoj je glavni zadatak da pazi na povezanost kadrova, jer se kadrovi ne snimaju onim redom kako su zabilježeni u knjizi snimanja, ili kako će se pojaviti u gotovom filmu. S. g. također vodi zapisnik snimanja, bilježeći sve tehničke podatke pojedinih snimljenih kadrova.

SEKVENCA, niz kadrova (a iznimno i jedan jedini kadar) koji sačinjavaju dramaturšku cjelinu i potpuno izražavaju jednu zaokruženu i cjelovitu umjetničku misao.

SINOPSIS, ukratko napisan ili ispričan sadržaj budućeg filma, s nekoliko napomena o glavnim karakterima i ideji. S. je, dakle, sažeti scenarij (v.), a može biti napisan na osnovu scenarija, no mnogo je češća praksa da prethodi scenariju.

SNIMATELJ, stručna osoba koja u suradnji s režiserom oblikuje kvalitet filmske slike.

SNIMATELJ ZVUKA, osoba koja je odgovorna za zvučni dio filma (šumovi, govor, muzika). Obično sjedi u kabini ili u tonskim kolima, gdje preko zvučnika dolaze svi zvukovi što ih je uhvatio mikrofon.

STAR (engl. zvijezda), ženski ili muški nosilac glavnih uloga, prema kojima publika pokazuje veliku naklonost, što se onda odražava u brojnosti posjete njihovih filmova.

Starleta, deminutiv od star, a označava mladu glumicu koja je po svojim fizičkim i glumačkim osobinama u izvjesnom smislu predestinirana da postane miljenica publike.

SUBJEKTIVNA KAMERA, poseban način upotrebe kamere, pri čemu se kamera identificira s pogledom glumca. Najčešće se upotrebljava sa svrhom da se sugerira psihološko stanje pojedinih lica u filmu.

SUPERVIZIJA, pregled i nadzor afirmiranog režisera nad filmom mladog početnika. Na Zapadu supervizor je obično producent (v.) koji je stvarni vlasnik filma.

SUPSTANDARDNI FILM, filmske trake uže od standardne (v. Normalan film).

ŠPICA, natpisi na početku filma, koji obično sadrže naslov filma, imena autora i ostalih suradnika. Špica može biti integralni dio filma kad sugerira raspoloženje potrebno za emocionalni i misaoni doživljaj uvodnih sekvenci.

T

TELEOBJEKTIV, objektiv s dugačkom žarišnom daljinom, preko 150 mm, služi za krupno snimanje udaljenih predmeta (divljih životinja, ratnih scena i sl.). U novije vrijeme sve se više primjenjuje pri snimanju dokumentarnih i igranih filmova.

TEŽINA FILMSKE TRAKE. Dužinu filma moguće je mjeriti težinom filmske trake, jer je njihov odnos stalan. Odnos dužine i težine kod filmske trake od 35 mm:

100 m	0,69 kg
200 m	1,380 kg
300 m	2,070 kg
400 m	2,760 kg
500 m	3,450 kg
1000 m	6,900 kg

TRANSFOKATOR, specijalan objektiv za filmska snimanja koji može mijenjati žarišnu daljinu u toku snimanja, što omogućuje približavanje ili udaljavanje od objekta snimanja, premda kamera ostaje nepomična.

V,W

VOZEĆI SNIMAK, snimak koji nastaje istovremeno kad se kamera pokreće. Za tu svrhu postoje specijalno napravljena kolica koja se mogu kretati po šinjama u raznim pravcima.

VRSTI FILMOVA, v. Film.

WESTERN, američki termin za kaubojski film, koji se prilično udomaćio i u evropskim zemljama (v. Kaubojski film).

Z, Ž

ZATAMNJENJE, tehnički postupak što se postiže postepenim zatvaranjem dijafragme kamere koja završava snimanje jedne scene. Efekt na ekranu: slika postepeno nestaje do potpune tame. Zatamnjenje se izvodi i laboratorijskim načinom.

ZVUČNI FILM, svaki film praćen govorom, muzikom i šumovima nasuprot nijemom flimu. Spregu pokretne slike i zvuka prvi je pronašao i demonstrirao Pierre Gaumont 1912. u Parizu, ali zvučni film postaje dominantna vrst filmske proizvodnje tek od 1927, kad je proizveden prvi zvučni igrani film »Pjevač jazza« sa Al Jolsonom u glavnoj ulozi.

ŽANROVI, uobičajen naziv za filmske vrste (v. Film).

Izdavač
NOVINSKO IZDAVAČKO PODUZEĆE »PANORAMA«
Zagreb, Leskovačka 8.

Za izdavača
MIA PLEMENČIĆ

Tehnički urednik
EMILIJA RUŽIĆ

Korektor
MARIJA SERTIĆ

Tisak i oprema »VJESNIK« Zagreb